

Irodalom történet

1977 **2**

Akadémiai Kiadó

A digitális változat a MEK Egyesület (<http://mek.oszk.hu/egyesulet/>) megbízásából készült.

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1977. LIX. évf. 2. szám

*

Új folyam IX. 2. szám

Főszerkesztő:
NAGY PÉTER

Szerkesztőbizottság:

AGÁRDI PÉTER · FÜLÖP LÁSZLÓ · KENYERES ZOLTÁN · LÖKÖS ISTVÁN
MEZEI MÁRTA · OROSZ LÁSZLÓ · POSZLER[†]GYÖRGY
TARNÓC MÁRTON · VÖRÖS IMRE · WÉBER ANTAL · ZAPPE LÁSZLÓ

A szerkesztőség munkatársai:
BÁNYAI GÁBOR · PAÁL RÓZSA

Technikai szerkesztő:
CSÁKY EDIT

Szerkesztőség:
1052 Budapest, Pesti Barnabás u. 1. III. 51/c
Telefon: 377–819

Kéziratokat nem őrzünk meg és nem adunk vissza!

TARTALOM

TOLNAI GÁBOR: A magyar barokk és a mediterrán világ	273
KATONA ÁDÁM: A csalódások lépcsőfokán egyre lejjebb ...	298
NÉMETH G. BÉLA: Védekező humor – kibékítő belátás (Az értekező Reviczky)	322
ACZÉL GÉZA: „Az ember is csak barátos vagy ellenes matéria” (Barta Sándor költészetének hazai fejezetéről)	342
KÁRPÁTI BÉLA: Főbb irodalmi hatások Kassák prózájában	368

A tartalom folytatása a hátsó borítólapon.

A MAGYAR BAROKK ÉS A MEDITERRÁN VILÁG

Szauder Józsefre — a magyar, az olasz
és a spanyol műveltség kiváló kutatójára
— emlékezve

A mediterrán világ! — Erre gondolva, akarva nem akarva színek jelennek meg képzeletemben. Elsőnek az ég színe, ami egyaránt kék közép-európai hazánk fölött, Itáliában és a Hispán félszigeten. És mégis, mennyire más itt, vagy amott a kék ég, a kék szín! A festészet is hű tüköre az eltérésnek. Húséges tükör, pedig az egyik, vagy a másik ország különböző tájainak, festőiskoláinak kékjei is különféle árnyalásúak. De ki tagadhatná? Van valami közös, külön az olasz, külön a magyar és külön a spanyol ég és festészet kék színe között. Az itáliai kék lilásabb, mélyebb kék és ugyanakkor fényesebb a magyarnál. Magyarországon viszont, a szemünk elé vetülő kék zöldesebb, takartabb és hidegebb is. A spanyol kék pedig komor, szenvedélyes, feszültségekkel telített.

És ezt követően, felrémlenek előttem Hispánia fehér házfalai, együtt a délolasz, valamint a szicíliai falakkal, amelyek minden más színnél ragyogóbban verik vissza a napfényt, nem szívják magukba, hanem visszalökik a sugarakat. García Lorca szavaival: — *Óh, fehér fal, Spanyolország!* — *Oh blanca muro de España!* — És Hispániánál maradva, a fehér színhez kapcsolódik a fekete; Lorcánál, az előbbit követő verssorok szerint: — *Ó, kín fekete bikái!* — *Oh negro toro de peña!* — A fekete és a fehér nemcsak Lorca versében — aki összefoglalója is a tradíciónak —, hanem az egész spanyol műveltségben, a barokkban is szinte uralkodó szín. A fekete és a fehér, a gyász két alapszíne, amit felold a türelem, a beletörődés, az elfáradás, a megnyugvás színe: a szürke, s a hozzá kapcsolódó színváltozatok. Minden másra ezek telepednek reá, együttesen vagy külön, és meghatározóan uralkodnak.

És szólhatnék arról, hogy a művészetben, az irodalomban a színek nem egy esetben nemcsak a tájnak, a klimatikus viszonyoknak — a képzőművészetre gondolva — az illető vidéken fellelhető építő- és festőanyagának következményei, hanem kifejezhetnek világszemléletet is. A magyarországi barokk építészet szinte extrém módon illusztrál. Példáim főként a 18. századra utalnak, de nem egy esetben vonatkoznak a megelőzőre. A török megszállás következtében három részre szakadt Magyarország Habsburg-uralom alatti nyugati területein katolikus főurak emelnek kastélyokat. És jellegzetes sajátosság; az általuk épített kastélyok külsejét sárgára festik. Ezt a sárgát *Habsburg-sárgának* volt szokás nevezni, majd a 18. században egy építtető nagybirtokos nevéől *Grassalkovich-sárgának*. Ezzel ellentétben, a protestáns Erdélyben emelt kastélyokat — mintegy megkülönböztetésül a *Habsburg-sárgától* — fehérre meszelik. A két színben kifejeződő világnézeti — ha tetszik politikai — antipólusra még egy példa. A török kiűzése után, az ország elpusztult, kifosztott középső részén, a kálvinista településeken is barokk templomokat emelnek, s ezek is kivétel nélkül fehérek. Az utóbb mondottakat elsőnek vetem fel, művészettörténészeink nem elemezték eddig a problémát. A színszimbolikának tekinthető jelenség genezisére így magam következtetek. Az első feltételezésem az volt, hogy a sárga alighanem a vatikáni és a Habsburg-zászlóban egyaránt jelenlevő sárgára megy vissza, a kálvinisták fehér színe pedig, a puritánus mozgalom óta fehérre meszelt belső templomfalaknak kivetítése a templomok és a kastélyok külsejére. Azonban a sárga használatát illetően — a mondottakkal talán valamelyes összefüggésben — más valószínűsítés is szóba kerülhet. Ez pedig a következő: Egészen 1630-ig — amikor Pázmány Péter eltörölte — *egy* két kiadást is megélt magyarországi egyházi „*Ordinarius*” — néhány „előkelő alkalomra” a papok számára az *aransárga* (color flaveus) öltözékek használatát írja elő. Ezek az „előkelő alkalmak” részben a magyar szent királyoknak, Szent Istvánnak és Szent Lászlónak ünnepe, ezen kívül Mária Magdalenának, valamint Nagyboldogasszony-

nak a napja.¹ Pázmány eltörölte az *aranysárgát*, a *color flaveust*, de megmaradt a tudatban; a „királyi szín” elveszíti lángolását, de ragyogás nélkül is tovább él a katolikus főurak építtette kastélyok külsején, *Habsburg-sárgának* nevezve, majd teljesen vulgarizálva *Grassalkovich-sárgaként*.

Ha könyvet írnék, s nem rövid tanulmányt, részletesen elemezném a magyar barokk és a mediterrán országok irodalmában megnyilatkozó színárnyalatokat, a rokon vonásokat és az eltéréseket, amelyeknek háttérében a tradíciók és tőle elválaszthatatlanul a nyelvi sajátosságok, s hagyományok természete húzódik meg. Így azonban, a nyelvi sajátosságokból következő eltérésekre is — miként a korábbi kérdésekre — csupán utalásokat teszek. Olasz példát ez esetben nem említek. Hangozzék el azonban két ellentétes mozzanat a magyar és a spanyol irodalommal kapcsolatban. Az egyik egy konkrét, a nyelvi sajátosságokból, s vele a tradícióból a versnemekre is kiható jelenség.

¹ A két kiadást megért magyarországi egyházi *Ordinarius* adatai a következők: *Ordinarius secundum veram notulam sive rubricam alme ecclesie Agriensis de observatione divinatorum officiorum et horarum canonicarum . . .* 4r. a—r^s = 133 levél. Krakko, 1509. — V. ö. SZABÓ KÁROLY Régi Magyar Könyvtár III. kötet 157. A kiadvány Magyarországon nem található. Szövegét azonban a krakkói unikum példány alapján újra kiadta KANDRA KABOS *Adatok az egeri egyházmegye történetéhez* című, általa (1885—1888-ban) szerkesztett sorozat III/3 számában. Innen idézzük a mondottaknak illusztrálására, hogy néhány „előkelő alkalomra” az *Ordinarius* az aranysárga (*color flaveus*) színű ruhák használatát rendeli el. — Íme: „Sancti ladislai regis. Est colendum festum. Chorum regant sacerdotes in flaveis vestibus.” (157.). — „Sancte marie magdalene. Est festum colendum. Chorum regant sacerdotes in flaveis vestibus.” (164.) — „Sancte anne matris marie. Est tabulatum festum. Chorum regant sacerdotes in flaveis vestibus.” (166.) — „Sancti stephani regis. Est colendum festum. Et si tabulatum domino preposito tunc chorum regant sacerdotes in flaveis.” (172.) — Az *Ordinarius* második kiadása az elsővel azonos címen jelent meg Velencében, 1514-ben. 8r. a — Qu = 126 szott és I sztan levél. V. ö. RMK III. 197. Az idézett ünnepek a velencei kiadásban azonos szöveggel a 98., 103., 103/b. és a 108. lapon olvashatók. — Az *Ordinarius*ra MEZEY LÁSZLÓ hívta fel figyelmemet, akinek ezúton is köszönetet mondok.

Talán nem tévedek, ha általánosságban leírom, hogy az opera a legjellegzetesebb barokk műfaj, ami dekoratív módon vegyíti a művészeteket, a teljes képzelet megragadására törekedve. Formai sajátosságai tekintetében a spanyol dráma nem csekély rokonságot mutat a 16. század végén létrejött, s folyamatosan élő olasz operával. Lope de Vega és társai színpadi alkotásai ugyancsak zenei elemekkel telítettek. — Nem alakult ki itt sajátos drámai versmérték, mint a görög vagy az angol drámában, hanem a régi énekelhető dalformák mentek át a színpadra, még pedig oly módon, hogy az elbeszélő részekben a románcok négyes trocheusait használják, a lírai részekben pedig a színpadi hősök szonettekben, glosszáokban és más, sokszor igen bonyolult lírai versformákban mondják el mondanivalójukat. A nagy monológok, főként Calderón műveiben, szinte zenei felépítésűek, valóságos áriák.²

Kezdjük a konkrétumot azzal, hogy a spanyol drámának középponti, hagyományossá vált versneme — a Cid románcokhoz kapcsolódó — trocheus, a magyaré pedig — jóval később alakult ki, — a jambus. A két nép drámai versnemének eltéréseiből következik, hogy magyarra képtelenség trocheusban fordítani Lope de Vegat, Calderónt, vagy Tirso de Molinat; hatásuk ugyanis trocheusban átültetve magyarul, nem lenne drámai hatású. Babits Mihály figyelt fel erre a problémára az arany század drámaíróit elemezve, arról is szólván, hogy Vörösmarty Mihály — aki ismerte a 17. századi spanyolokat —, csak lírai drámában alkalmazta a trocheust.³ És a mondottaktól

² V. Ö. SZERB ANTAL: *A világirodalom története*, Bp. 1941. II. kötet, 40–41.

³ BABITS MIHÁLY: *Az európai irodalom története*, Bp. 1957. 185–186. — BABITS MIHÁLY megfigyelése pontos, a tudós költő megállapítása telitalálat. Szavai azonban további elemzést igényelnek. BABITS latin szakos tanár volt. Latinul tudott. Jól ismert két újlatin nyelvet, az olaszt és a franciát is. De a spanyol nyelvvel sohasem foglalkozott. Latin, olasz és francia nyelvismerete folytán azonban lényegében — olvasóként — értette a spanyol szövegeket. Mivel igazában nem foglalkozott a spanyollal, a szövegeket csupán a „szemével” értette

elválaszthatatlan: a spanyol dráma lírai részeinek szonettjeiben, s más igen bonyolult lírai versformáiban, valamint általában a hispániai költészetet átfonó, bőségesen sorakozó asszonánco-
kat csak módjával lehet szerepeltetni magyar fordításban, mert a spanyolosan bő asszonánchasználat a mi nyelvünkön szinte nevétségesen hat.

A másik konkrét példánk az előzőnél általánosabb jellegű. A magyar nyelvben minden más nyelvnél nagyobb számú, szinte uralkodó az *e* hang. A spanyolban is — nem kell hangsúlyozni, — szerepelnek *e* hangok. De ezek csaknem eltűnnek a nyelvnek és a költészetnek egymásra kölcsönösen ható ritmusvilágában. A castellanóban inkább a mély magánhangzók uralkodnak, s ezáltal egy Góngora vagy Quevedo-verssor és szakasz úgy hangzik — ellentétéként a magyar barokk versnek —, mint a gyász-szövettel bevont dobok zenéje.

A magyar barokk és a mediterrán világ összefüggéseinek és eltéréseinek tárgyalásakor szükségszerűen merülnek fel a közvetlen irodalmi kapcsolatok, a hatások, az inspirációk, valamint a közvetlen összefüggés nélküli, a történelmi, a politikai és az irodalmi fejlődés rokonsága folytán kialakult átfogó

és nem a „fülével”; azaz nem hallotta a nyelv akcentusát, ritmusát. Magam is így vagyok a castellanóval; olvasok miként a latin tanár latinul, de beszédgyakorlatom nincsen, s ugyancsak a „szememmel” olvasom a hispániai és latin-amerikai auktorokat, a fülem így gyakorta félrehallja a vers- és prózasorokat. Ilyen meggondolás alapján kértem meg HORÁNYI MÁTYÁST — aki nemcsak a spanyol és latin-amerikai irodalomnak kiváló kutatója, hanem legjobb hazai értője a spanyol verstannak is —, hogy olvasson fel hangosan 17. századi verset. A fennhangon idézett sorok meggyőztek arról — HORÁNYI is megerősített ebben —, hogy „szemmel olvasva” a magyar és a spanyol trocheus azonos, azonban hangosan olvasva, éppen a spanyol nyelv sajátosságai folytán a hispániai lényegesen eltér a magyartól. Az eltérés azonban nem változtat azon a körülményen, hogy az arany század drámáinak a magyartól eltérően hangzó trocheusát nem lehet nyelvünkre azonos versnemben fordítani. Illetőleg még nem akadt magyar műfordító, aki megtalálta volna a megfelelő megoldást formahű átültetésére!

hasonlóságok és ugyanilyen gyökerű törvényszerű eltérések. További mondanivalóm főtételei az utóbbiakban fognak összpontosulni, azonban megelőzően — miként eddig —, csupán jelzésszerűen foglalkoznom kell irodalmunknak a mediterrán világgal, alkotásaival való konkrét összefüggéseivel, az innen áramló hatásokkal, a magyar barokknak oda nyúló ismereteivel, tájékozottságával.

A legnyugatibb mediterrán országgal, Portugáliával kezdve. Eddigi ismereteink alapján kevés mondható erről a kérdésről. Az olasz és francia befolyás alatti portugál műveltséget Magyarországon aligha ismerték. Összefüggéseink leszűkültek — a spanyolnál és az olasznál sokkalta csekélyebb kapcsolataira — a magyar és a portugál jezsuitáknak. És tudomásunk van arról, — Klaniczay Tibor kutatásai nyomán —, hogy a magyar barokk legnagyobb költője, politikusa és hadvezére, Zrínyi Miklós — aki élénk figyelemmel kísérte az európai eseményeket — tájékozva volt az 1640-ik évi győzelmes portugál szabadságharcról is.⁴ Az ibériai félsziget nyugati országának irodalma iránti érdeklődés Magyarországon csak a 19. század első felében vette kezdetét, legelőször nem is a műfordítás közvetítésével. Kemény Zsigmond *Élet és ábránd* című regénytörredékében Camões életrajzát írja meg patetikus lírai átéléssel; a magyar és a portugál történelem közti rokonvonások ihletése nyomán.⁵

⁴ KLANICZAY TIBOR eddig nem publikált megállapítását tőle nyert felhatalmazás alapján említem meg.

⁵ A KEMÉNY ZSIGMOND-irodalom nem oldotta meg eddig, miként találkozhatott az *Élet és ábránd* témájával az író. PAPP FERENC KEMÉNY monográfiájában (Bp. 1922—23. I. kötet 250.) szól arról, hogy a német romantikusokat nagyon is foglalkoztatta CAMÕES élelsorsa. A fiatal KEMÉNY bécsi tartózkodása idején láthatott egy színdarabot is, az osztrák FRIEDRICH HALMnak (1806—1871) a portugál költőről szóló munkáját. Az osztrák HALM színdarabja azonban — PAPP FERENC ír erről — egészen más szemléletű, mint a magyar író regénytörredéke. A monográfusnak csupán az a feltételezése, hogy a Bécsben látott színdarab volt az, ami felhívta figyelmét a témára, s benne

És Spanyolország? A magyar barokk Hispánia-ismerete, kapcsolatai sem elsősorban irodalmi vonatkozásúak. Szólhatnánk a korábbi időszakból olyan adatról, hogy a 16. századi költő, Garcilaso de la Vega (1501—1536) 1532-ben elkísérte V. Károlyt a regensburgi konferenciára, aki itt elveszítette az uralkodó kegyeit, s egy magyarországi szigetre, valószínűleg a Csallóközbe száműzték, majd Alba herceg közbenjárására száműzetésének színhelyét a spanyol uralom alatti Nápolyba helyezték át.⁶ Már a barokk időszakára esik — ismét csak művelődéstörténeti adalék —, hogy a protestáns Erdély európai tekintélyű fejedelmének, Bethlen Gábornak az udvarában más külföldiek mellett spanyol muzikusok, gitárosok működtek, s ugyancsak spanyol volt Gyulafehérvárt az udvari táncmester. Így a protestáns Erdély 17. századi második és harmadik évtizedében bizonyos mértékben meghonosodtak a spanyol

— ez már NAGY MIKLÓS szóbelileg közölt feltevése — a Mohács utáni Magyarországgal rokon vonásokat fedezett fel KEMÉNY a *Lusiadaban* és költőjében. Egyébként CAMÕES művét, az *Os Lusiadast* minden valószínűség szerint CSOKONAI VITÉZ MIHÁLY olvasta elsőnek Magyarországon. Lásd a 13. számú jegyzetet.

⁶ GARCILASO DE LA VEGA egy dunai szigeten volt száműzetéséről egyik legszebb versében emlékezik meg. A vers címe: *Canción tercera (Harmadik ének)*. A spanyol szöveget lásd: GARCILASO DE LA VEGA; *Obras*. Prólogo de Antonio Marichalar, Espasa-Calpe, S. A. Octava edición. Colección Austral, No. 63. 121—123. — A vers TIMÁR GYÖRGY készítette magyar fordítása, olvasható: *Hesperidák kertje, Az ibéri világ költészete*. Első kötet, spanyol és katalán nyelvű költészet, válogatta és a jegyzeteket írta ANDRÁS LÁSZLÓ. Európa, 1971. 207—209. — Az idevágó irodalom valószínűsíti, hogy GARCILASO DE LA VEGA száműzetésének a Csallóköznek Pozsony közelében levő részén volt a színtere. De olyan nézettel is találkozunk, mely szerint egy Regensburg közelében fekvő szigetről van szó. Lásd a kérdés irodalmának összefoglalását: GREGORIO MARAÑÓN: *Españoles fuera de España* (Influencia de Francia en la política española a través de los emigrados. — El destierro de Garcilaso de la Vega. — Luis Vives: Su patria y su universo.) Madrid, 1961. Espasa-Calpe, S. A. Quinta edición. 83—85. — Ugyancsak foglalkozik a kérdéssel ÁNGEL VALBUENA PRAT: *Historia de la literatura española*, Barcelona, 1937. I. 457.

etikett alapvonásai.⁷ A messzebb mutató, mélyebb kapcsolatok terén elsőnek két korábbi személyiségnek későbbi — már a későreneszánsz, s a barokk idején bekövetkezett — magyarországi befolyására szeretnék utalni. Mindketten még a spanyol barokkot megelőző időszakban alkotnak, de hatásuk hosszantartó Európa-szerte. Az egyik Fray Antonio de Guevara (1480–1545), a másik a „spanyol Erazmus”, Luis Vives (1492–1540). Az előbbinek leghíresebb, s legnagyobb európai hatású munkája a *Libro llamado Relox de Principes*, amelynek két fordítása is napvilágot lát hazánkban, mindkettő a mű latin fordítása (*Horologium principum*) nyomán; az egyik 1610-ben, a másik 1628-ban. A második, Prágay András munkája, a hazai manierista próza jellegzetes darabja, hatása rendkívüli volt, megjelenésének idején messze túl is érdeklődést váltott ki.⁸ Luis Vives első befolyásoló feltűnése ugyancsak a 17.

⁷ BETHLEN GÁBOR udvarában működő spanyol muzikusokról, gitárosokról lásd: TOLNAI GÁBOR; *Régi magyar főurak*. Életforma és műveltség az újkorban, Magyar Történelmi Társulat kiadása. Bp. 1939. 95. — Az udvari táncmesterről, DON JUAN DE TOLEDORÓL MAKKAI LÁSZLÓ adott hírt, felfedezve Hispániában a táncmester spanyolul írott emlékiratait, ami a közeljövőben magyarul is meg fog jelenni a felfedező gondozásában, a *Bethlen Gábor emlékezete* című gyűjteményben, a Magyar Helikon kiadásában.

⁸ FRAY ANTONIO DE GUEVARA művét, illetőleg annak II. részét elsőnek DRASKOVITH JÁNOS tárnokmester ültette át magyarra, 1610-ben. V. ö. SZABÓ; R. M. K. I. 421. A második fordító PRÁGAY ANDRÁS volt, aki *Fejedelmeknek serkentő órája* címen adta ki DE GUEVARA művét, 1628-ban. V. ö. SZABÓ; R. M. K. I. 566. PRÁGAY ANDRÁS munkája elemzését — mint a hazai manierista próza jellegzetes alkotását — BÁN IMRE nyújtja, *Fejedelmeknek serkentő órája (Adalék a XVII. századi magyar stílus történetéhez)* című tanulmányában, It. 1958/3–4. 360–373. — FRAY ANTONIO DE GUEVARA magyarországi elterjedtségét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy DEBRECENI S. JÁNOS egy más szerző művéből készült fordításában is találkozunk — mintegy betéttel — DE GUEVARA egyik művéből származó fejezettel. Lásd ehhez: NÉMETH S. KATALIN: *Debreceni S. János és Guevara*. ItK. 1974/2. 210–213. — DE GUEVARA magyarországi hatása azonban elsősorban PRÁGAY ANDRÁSNAK köszönhető, akit ma már egyébként — mégpedig költői — alkotásaival is nyilvánított irodalomtörténet-

század elejére esik, de csaknem két századra kiterjed. A hatások és befolyások különös példája ő, aki — főként a nőnevelésről szóló dialógusával — egyaránt hatott a későreneszánsz kálvinista költőre és tudósra, Szenci Molnár Albertre, mint a magyar ellenreformáció vezéralakjára, Pázmány Péterre.⁹ De tudunk 1700 körül keletkezett, kéziratban maradt magyar Vives-fordításról is, valamint egyik munkájának a 18. század második felében nyomtatásban kiadott átültetéséről.¹⁰ Mélyebb kapcsolatok voltak természetesen a spanyol és a magyar jezsuiták között, magyar részről az élen kell említeni az első barokk főpapunkat, az érsek Pázmány Pétert. Zrínyi a spanyol történelem és az aktuális hispániai politikai viszonyok terén is tájékozott volt. Műveiben nem egy spanyol uralkodó, s politikai személyiség neve és szerepe kerül szóba. A Habsburgok politikája itt ugyanúgy, mint Itáliában, éppen a hazájabeli

írásunk. Bebizonyosodott ugyanis, hogy a *Sebes agynak késő sisak* című terjedelmes 17. századi versciklus is az ő munkája. L.: KOMLOVSZKI TIBOR: *Egy manierista „Theatrum Europaeum” és szerzője*. ItK. 1966/1 – 2. 85 – 105.

⁹ SZENCI MOLNÁR ALBERT az *Imádságos könyvecske* (1621) ajánlólevelében idézi — az ő szavai — „az Johannes Ludovicus Vivesnek De officio mariti és az keresztyén asszonyi állatnak tanításáról írott könyveit”, s az idézettel maga is állást foglal az asszonyok tanítása mellett. L.: *Szenci Molnár Albert Válogatott művei*, Bp. Magvető, 1976. 336–338. — PÁZMÁNY PÉTER pedig egyik predikációját — a forrásra történő hivatkozás nélkül — VIVESnek ugyanerre a dialógusára építi fel. L.: *Pünköst-után XXIII. vasárnap*. Első predikáció. *Mint kell a keresztyén leányt nevelni*. Pázmány Péter Összes munkái, VII. kötet, *Predikációk*. Sajtó alá rendezte KANYORSZKY GYÖRGY, Bp. 1905. 614–633.

¹⁰ Az 1700 körül keletkezett, kéziratban maradt fordításra KULIN KATALIN hívta fel a figyelmemet. — A 18. század második felében nyomtatásban is megjelent VIVES-fordítás a következő: SZLÁVY PÁL: *Böltességhez vezető út, melyet Deák nyelven ki-adott régenten Valentziai Vives János Lajos, most pedig azzal Magyar nyelvben édes Hazája nevendék iffjainak kedveskedik Szlávny Pál*, Pesten, Nyomtatott Royer Antal betüivel, Urunk születése után 1779. Eszterdöben.

negatív Habsburg élményei folytán rokonszenvet nem váltathatott ki belőle.

A spanyol barokk kor irodalmának magyarországi ismerete, befolyása még nincs kellően feltárva. A kor legtagékozottabb magyar személyiségéről, Zrínyiről sem tudjuk, volt-é tudomása egyáltalán a vele kortárs hispániai költőkről, drámai és prózaírókról? Következtetésre is egyetlen lehetőségünk van, Klaniczay Tibor Zrínyi monográfiája alapján. Klaniczay szól arról, hogy Zrínyi ismerte „Boccalini könyveit, melyeket a savoiai kormány érdekében írt, spanyolelleses éllel. De itt voltak — folytatódik az idézet —, Valerio Fulvio Savoiano válasza is a savoiai politikával polemizáló spanyol Quevedo-hoz.”¹¹ Az idézet alapján feltételezhető — ha nem is bizonyítható —, hogy Valerio Fulvio Savoiano polémiaja folytán Zrínyi nemcsak a politikai publicista Quevedot ismerte, hanem tudott költői alkotásairól is. Hiszen Francisco de Quevedo — igaz, ellenkező politikai előjellel, de — ugyanúgy, mint Zrínyi, költészetével is politizált.

A *siglo de oronak* egy kiemelkedő írója azonban magyar fordításban is eleven befolyást gyakorolt, igaz hasonlóan egy századnyi késéssel, mint Antonio de Guevara és Luis Vives. Nem más ez, mint Baltasar Gracián y Morales (1601–1658). Későn lel nálunk visszhangra, de ez a jeles spanyol — akinek eszménye ugyan az udvari ember, azonban az általa meg-elevenített magatartásformák nemcsak saját korára és társadalmára, hanem a későbbi időre és szélesebb társadalmi rétegekre is meghatározóak, — Európa-szerre hosszantartó befolyást gyakoroltak. Példát is említve, La Rochefoucauld-tól Schoppenhauerig. Magyarországon a már rokokóba hajló, későbarokk költőre és prózaíróra, Faludi Ferencre volt különleges hatással. A jezsuita szerzetes Faludi, Gracián *Oraculo manualj*át ülteti át magyarra, *Udvari ember* címen, majd a spanyol író *El Criticónj*ából vesz át részleteket, *Nemes úrfi* című

¹¹ KLANICZAY TIBOR: *Zrínyi Miklós*. Második, átdolgozott kiadás. Akadémiai, Bp. 1964. 375–376.

művébe.¹² Faludira, a 18. századi magyar próza és a már népies-ség felé forduló költészet kiemelkedő képviselőjének stílusára nem mindennapi hatással volt Gracián szellemes, fordulatos nyelve. Faludinak a hispániai irodalom iránti vonzalmát mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy pályája végén újra találkozik a spanyol irodalommal. Ekkor fordítja magyarra, *Téli éjszakák* című keretes elbeszélésgyűjteménye első öt darabjaul Antonio de Esclava *Noches de invierno*-ját. A felsorolt műveket Faludi nem eredetiből, hanem francia, olasz és német fordításokból plántálja át magyarra. Fordításai azonban így is jelentős állomásai a magyar próza fejlődésének. A stílustörténeti értéken túl is hangsúlyoznunk kell Gracián *Oraculo manual*-ja fordításának fontosságát. Úgy vélem, nem túlzás, ha azt állítom; miként Machiavelli gondolkozása hosszú időre meghatározta a politikai erkölcsöt, a társadalmi erkölcs tekintetében az *Oraculo manual* magyar nyelvű változata hasonlóképpen, megjelenésének idején túl is, jó ideig iránymutató Magyarországon.^{12/b}

A barokk kori magyar–spanyol kapcsolatokhoz még egy adalék. A példa azért is érdekes, mivel illusztrálja azt a gyakori esetet, amikor egy nem nagy képességű költő középszerű alkotása, alkotásai egy nagy költőt inspirálnak remekművek létrehozására. Nálunk, más időszakból jeles példa erre Béranger indítása Petőfi Sándorra, akit eszményképei között tartott számon; a francia néhány versének általa készített fordítása is

¹² FALUDI FERENC irodalomtörténeti jelentőségének alapvonásait elsőnek — és lényegében máig érvényesen — HORVÁTH JÁNOS fogalmazta meg: *A magyar irodalmi népiesség Faludától Petőfiig* című könyvében, Bp. 1927. — Értékes elemzés olvasható a prózaíró FALUDIRÓL a KLANICZAY—SZAUDER—SZABOLCSI: *Kis magyar irodalomtörténet*-ben, Bp. 1961. — A szövegben említett részkérdésekhez lásd: SZAUDER JÓZSEF: *Faludi Udvari embere*, Pécs, 1941.

^{12/b} Az *Oraculo manual* magyar fordításának, az *Udvari ember*nek hosszantartó hatása filológiailag nincs kimutatva. Azonban a fordítás megjelenését (1750–1771) követő évtizedek irodalmának ismerői aligha cáfolhatják állításunkat.

az eredetiekhez viszonyítva, magyar nyelven remekművű. A 18. századi spanyol példa, illetőleg minta, az arcadia költészet mesterkéltséget világot idéző, későbarokk Melendez Valdés (1754–1817). A magyar, akinek több alkotása számára közvetlen mintául szolgál a spanyol, a mi felvilágosodás kori költészetünk óriása, a közel húsz esztendővel fiatalabb Csokonai Vitéz Mihály. Valahol persze felfedezhető szellemi rokonság a középszerű spanyol és a nagy magyar költő között – mint minden ilyen esetben –, ha másban nem is, mint abban, hogy – bár mindketten benne élnek még valamelyest a barokk világában, de egyértelműen az egyszerűbb költői megoldásokra törekednek. – De míg Melendez Valdés költeményei a lehányatott Spanyolországban az elvont, az élet valóságától elszakadt, mesterkéltséget egyszerűség kifejezői, addig Csokonai alkotásai a felfelé ívelő magyar fejlődés felvilágosodott műveltségű költőjének népi elemekkel telített, étellel lüktető remekai.¹³

¹³ SZAUDER JÓZSEF sok évvel ezelőtt megállapította, hogy CSOKONAI VITÉZ MIHÁLY olvasott franciául, olaszul, spanyolul és portugálul. Megállapításának publikálására azonban életében nem került sor. De a felismerés híre elterjedt a szakemberek körében. A hír nyomán jutott el HORÁNYI MÁTYÁS a szövegben idézett eredményhez. MELENDEZ VELDÉSnek a magyar költőre gyakorolt hatásához. Tekintettel arra, hogy SZAUDER nem adta közre CSOKONAI spanyol nyelvismeretére vonatkozó megállapítását, HORÁNYI sem publikálta az arra építő fontos eredményét, csupán egy Sevillában tartott előadásában szólt róla. SZAUDER vizsgálatát ma már az ő pontos szövegében idézhetjük. Ugyanis sajtó alatt van a korán elhunyt kiváló tudósnak egy posztumusz kötete, *Az éj és a csillagok*” (*Tanulmányok Csokonairól*) címen, ami 1977-ben az Akadémiai Kiadónál fog megjelenni, SZAUDER MÁRIA gondozásában. Az idevágó szöveget BIRÓ FERENC a kiadvány lektora bocsátotta rendelkezésemre: „... Pelle Erzsébet (*Un poete cosmopolite du XVIIIe siècle: Michel Csokonai et la littérature française*, Szeged, 1933. Études Française. 42. 1.) lehetségesnek tartja, hogy Csokonai 1790 táján eredetiben is olvasott franciául. Lehetetlen volna különben megmagyarázni azt az érettséget, mellyel 1793–94-es nagy versei, *Az este*, *Az álom*, a *Konstanciánápoly* már egy sor eredetiben megismert francia szerző eszméit asszimilálták saját érzés- és gondolatvilágához. A nagy költészet

Az eddigiek után, szólnom kellene Itália barokk kori irodalmának, műveltségének a magyarra gyakorolt befolyásáról, az összefüggésekről, az indítás és a befogadás sajátosságairól. De még csak vázlatosan is képtelenség e problémáról rövid dolgozatomban beszélni. Hiszen az olasz — magyar kapcsolatok államalapításunktól, illetőleg Szent Gellért magyarországi tevékenységétől szinte folyamatosak; a tanulmányom tárgyát képező időszakban, a 17. és a 18. században is jelentős szerepet töltenek be. A magyarnak az olasz műveltséghez fűződő szálairól kisebb könyvtárat kitevő irodalommal rendelkezünk; s ezen belül, csak az 1967-ben megjelent *Italia ed Ungheria, dieci secoli di rapporti letterari* című terjedelmes tanulmánygyűjteményben is több dolgozat foglalkozik a mi témakörünkkel.¹⁴ Jól ismeretek ezek az összefüggések és így — a terjedelmi okoktól függetlenül is — felesleges róluk írnom. Az általánosítás céljából mégis, hadd idézzek egy közhelyszámba menő irodalom-, s művészetelméleti tételt, az összefüggések természetére vonat-

... ..
 kialakításához természetesen több idő, bonyolultabb érési folyamat volt szükséges, mint a nyelv megtanulásához. Ezzel kapcsolatban csak utalok arra, hogy jegyzeteinek egyikében (lásd: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában: 4-r. 375 Irodalom), — mely valószínűleg 1795 tájt készült — hibátlanul s vagy 16 sűrű lapon ír ki spanyol nyelvű románcokat, egy részletet a *Lusiadaból* portugálul s d'ERCILLA *Araucanájának* 23. énekét spanyolul, ESCHENBURG *Beispielsammlungja* V. kötetének (1790) szövegét másolva ugyan, de figyelmes hozzáértéssel: ESCHENBURG spanyol sajtóhibáit a maga szövegében kijavítja. Aki pedig 1795 tájt a tudás ily megbízható színvonalán ír le — a német könyv magyarázatai nélkül, tehát saját spanyol nyelvismeretére hagyatkozva! — spanyol és portugál szövegeket, annak már régóta kellett tudnia olaszul és franciául.”

¹⁴ A *Dieci secoli di rapporti letterari* alcímet viselő, HORÁNYI MÁTYÁS és KLANICZAY TIBOR gondozta kiadványban (Akadémiai, Bp. 1967.) a következő tanulmányok foglalkoznak témakörünkkel: KAPOSZ, M.: *Le prime tracce dell'influenza di Machiavelli nella letteratura ungherese.* — KLANICZAY, T.: *Un machiavellista ungherese: Miklós Zrínyi.* — KOLTAY-KASTNER, J.: *La fortuna di Vico in Ungheria.* — HORÁNYI, M.: *Teatro italiano del Settecento in Ungheria.* — SZAUDER, J.: *Il rococò all'italiana di Csokonai.*

kozóan, majd egy olyan példát, amely — úgy vélem —, eddig nem nyert megfelelő hangsúlyt. Az elméleti tétel a következő: — A költő, az író, a művész sohasem fejezheti ki azt, ami nincs benne — esetleg csak csírájában van jelen — gondolkodásában; s így az irodalmi hatások sem csupa véletlenek, hanem társadalmi, politikai és pszichikai okokat, eredményeket és célokat árulnak el.¹⁵ — A mi műveltségünk, a mai hazában való letelepedéstől kezdődően latin oltású kultúra, s fejlődése során, a maga közép-európai sajátosságaiban is benne élő csírákhoz, törekvésekhez, célkitűzésekhez a latin és az újlatin műveltségtől, nagy mértékben az olasztól kapott indításokat. E gondolathoz fűzve — ezzel sem mondok valami soha ki nem mondottat — előfordulnak olyan indítások, amelyek a min-tául, a befolyásul szolgáló alkotásokban nincsenek is jelen, de a befogadóban uralkodó csírákat, törekvéseket, tendenciákat különös módon, a személyesség diktálta félreértések folytán mégis erősítik, támogatják.

A mondottakra klasszikus számba menő példát említhetünk Zrínyi Miklós életművéből. A 17. századi Magyarország legnagyobb alakja, hat nyelven beszélt és ezen kívül még két nyelven olvasott. Egyetemes tájékozottság jellemezte, de legközelebb Itália állt hozzá és az Appennini-félsziget műveltsége. Sokrétű életművét már feltárta a kutatás, a feldolgozások csúcán Klaniczay Tibornak — már említett — monográfiájával. Klaniczay vizsgálja és elemzi művében Zrínyi itáliai tanulmányútját, az olasz műveltség iránti érdeklődését, annak reá tett hatását, valamint Velencével való különböző természetű kapcsolatait. Szól arról is — ez az, amit más vonatkozásban már citáltunk —, hogy Zrínyi olvasta és hatott reá az egykorú, spanyolelles olasz publicisztika, köztük Boccacini és Valerio

¹⁵ A költő és tudós mély átélésével BABITS MIHÁLY ír erről a problémáról — fogalmazásának egy részét magunk is átvettük, — DÉZSI LAJOS BALASSI kiadásával kapcsolatos esszéjében; kritikáját adva a pozitivistá értelemben vett, földhöz ragadt hatáskutatásnak. V. ö. BABITS MIHÁLY: *Balassa. Élet és Irodalom* című gyűjteményben, Bp. év nélkül.

Fulvio Savoiano írásai. Ez az a kérdés, amelynek kapcsán szeretném egyrészt kiegészíteni Klaniczayt, másrészt illusztrálni az apercepció gyakorta ellentmondásos kérdésére megfogalmazott szavaimat.

Zrínyit költői és prózai műveiben, de életének minden megnyilvánulásában — Klaniczay szavaival —, „a nagy nemzeti problémák helyes felismerése” jellemezte; a „függetlenség az ő terveiben mindig a társadalom megújulásának az igényével összefonódva jelenik meg”, s az sem közömbös, ő volt az, aki Magyarországon „a nemzeti abszolutizmus programját” kidolgozta.¹⁶ Így Zrínyi gondolatvilágában, terveiben és alkotásában. Ugyanez időben mi a helyzet az Appennini-félszigeten? Az összehasonlítás céljából néhány jelzés. Zrínyi világához hasonló nemzeti problémák ez időben Itáliában nincsenek, nemzeti mozgalmakkal nem találkozunk; az olasz reneszánsz óriásainak, Danténak, Boccacciónak, Petrarcának álma a nemzeti egységről régen szétfoszlott. Macchiavelli volt az utolsó szószólója a szép eszmének, de már kortársa és barátja Francesco Guicciardini is vitázott vele; a hazafiúi érzelmet „dőreség”-nek nevezve, végtelen pesszimizmussal Itália romlása miatt. Ez volt a helyzet már a 15. és a 16. század fordulóján, s fokozottabban ez a következő század elején; Zrínyi idejében. Ebben az országban nem az egységre való törekvés, hanem az egység nem létezése volt a politikai realitás. A Zrínyi által ismert spanyolelles publicistákról, Boccaliniról, Valerio Fulvio Savoianóról és társairól hadd idézzek olasz irodalomtörténészt, Sergio Bertellit, aki L. Firpo kutatásainak felhasználásával a következőket írja: — Ne engedjük magunkat félrevezetni attól a spanyolelles, polemikus irodalomtól, ami ez időben kibontakozott, Sarpitól Traiano Boccaliniig, Tassoni *Filippikáitól* (1615) Fulvio Testi (1615) *Olaszország sirámaiig* (*Pianto d’Italia*), s Valerio Fulvio Savoianóig (1618) nemzeti érzés keresése helyett lássuk inkább ezeket a vitákat minden más helyett a maguk politikai-diplomáciai és katonai össze-

¹⁶ KLANICZAY: i. m. 58. 490. és 468.

függéseiben. Nem mondhatjuk tehát azt, hogy a nemzeti érzés „nagy fellángolása” — „füstölgő hamuvá vált volna, arra rendeltetve, hogy két évszázadon át hamivadjon”, mivel a nemzeti egység és a függetlenség tüze egészen más fahasábokból fog majd lángra lobbanni.¹⁷

Igen, az idézett mondatok jellemzik a spanyolelles olasz publicisztikát. De mivel az Appennini-félsziget oly nagy területét a spanyol Habsburgok uralták, ezek az írások Zrínyiben erősítették a maga Habsburg- és ugyanakkor törökellenes függetlenségi törekvéseit, nemzeti tudatát, még akkor is ha a mintául szolgáló olasz írásokban függetlenségi törekvésnek és nemzeti tudatnak nyoma sem volt.

Itáliának a magyar barokk kultúrával kapcsolatos, eddig nem emlegetett kérdéseihez még egy példát említek. A katolikus főúr Zrínyi mellett egy protestáns arisztokratát, a több mint két évtizeddel fiatalabb erdélyi politikust, a kiemelkedő emlékiratírót, Bethlen Miklóst. Ismeretes, hogy Bethlen Miklós ifjú korában bejárta Nyugat-Európát, egyrészt tanulmányokat

¹⁷ Az idézetet lásd: *Storia della letteratura italiana*, Garzanti kiadás, Volume quinto, Il seicento, 400. A SERGIO BERTELLI idézetben citált mondatok L. FIRPO; *Il pensiero politico del Rinascimento* című tanulmányból valók, 392. — VALERIO FULVIO SAVOIANO kilétéről semmit sem tud az olasz irodalomtudomány, illetőleg csupán könyvtári katalógusok nyújtanak további, bizonytalan irányba eligazítást. Így a velencei Biblioteca Nazionale Marciana régi, kéziratos katalógusában művei még VALERIO FULVIO SAVOIANO szerzőnév alatt szerepelnek. Az új modern katalógusban már utalás történik GIACOMO CASTELLANIRA, jelezvén, hogy V. F. SAVOIANO az ő álneve volt. Ugyancsak itteni katalógus utalás szerint GIACOMO CASTELLANINEK álneve volt FRANCESCO BERSABITA is. Azonban az alapvető olasz kézikönyvek GIACOMO CASTELLANIRÓL sem tudnak semmit. A bécsi Österreichische Nationalbibliothek katalógusában hasonló utalással találkozunk. Miként a velencei Marciana Könyvtárban — a bécsi katalógus is jelzi, hogy VALERIO FULVIO SAVOIANO álnév, még pedig GIACOMO CASTELLANI álneve. A velencei és a bécsi azonos utalás bizonyossá teszi, hogy egy általam nem ismert publikáció megállapítása ez. De ez esetben is még rejtély marad: — ki volt GIACOMO CASTELLANI?!

folytatott, másrészt diplomáciai feladatokat igyekezett ellátni. Így fordult meg Itáliában is. Remekművű *Önéletírás*ban több oldalt szentel Velencének. A kitűnő atmoszférateremtő író puritánus szemléletével, s ugyanakkor politikai érzékkel szól a városról. Ekként kezdi szavait:

„Velece leírása sem tisztemben, sem tehetségemben nincsen; Páris vagy Londinum és talán még Amstelodámnál is kisebb, vagy az utolsóval egy arányú nagy, de mindeniknél szebbnek ítélttem; ekkor bűnnel felette teljes, kivált paráznákkal; de igazság és bölcs igazgatásnak is kell lenni . . ., hogy Isten tizenharmadik száz esztendeig tartja, szabadság és világi boldogságban.”

A továbbiakban szól Velece politikai szervezetéről, nevezetes helyeiről, a komédiajátszásról, az operáról, a muranói üvegről, azonban a maga puritánus szelleme állandóan jelen van, anekdotikusan idézve jeleneteket, vagy anekdota nélkül, mint a következőkben:

„Az ő farsangi sok ezer maszkarájok, bolondságok; mely álorcák alatt mind országos titkos jó és gonosz dolgok, mind privátus embereknek, úr, pap, barát és község paráznaságai mennek végbe, noha ennek egyéb időben is szemérem nélkül való szabadsága van az avval kereskedni szabadított kurvákkal.”

A *Biblián* nevelkedett huszonötéves ifjú Velece-leírásán végigvonul ez a hang. A városból hazaindulva is így kezdi szavait: „No én Sodomából kiindulék. . .”¹⁸

Talán az idézett részletek is megfelelően bizonyítják, amit a művészettörténész Bethlen Miklós Velece leírásának egészéről fogalmazott meg, hogy — a kép, amit a városról rajzolt akár az olasz művésznek, Pozzoserratonak, akár a flamand Vrancxnak, Velencét ábrázoló életkép-festészete terén a „programja” lehetne.¹⁹

¹⁸ BETHLEN MIKLÓS *Önéletírása*, bevezette és sajtó alá rendezte TOLNAI GÁBOR, Bp., Ardói Könyvkiadó, év nélkül. 208—211.

¹⁹ HARASZTINÉ TAKÁCS MARIANNA: *Spanyol életképfestészet a XVII. században*. Tudományok doktora fokozatra benyújtott disszertáció, 1974. I—II. kötet. Kézirat. Lásd: I. kötet 101.

Szeretnék szólni végül — újra csak részletes kifejtés nélkül — egy elvi kérdésről: — *Miként következik be Spanyolországban, Itáliában és Magyarországon a reneszánszból a barokkba való átmenet?* — Előrebocsátom, magaménak vallom azt a fel fogást, hogy minden stílusirányzat hanyatlása és az új stílus kibontakozásának határán egy-egy átmeneti irányzattal találkozunk. Így a reneszánsz bomlása és a barokk győzelme között a manierizmussal. Nem kell hangsúlyoznom, a manierizmust egyedül ennek az időszaknak történeti jelenségeként kell értelmezni: „örök manierizmus” emlegetése merő képtelenség, még akkor is, ha a különböző stílusáramlatok közötti átmenetek között törvényszerűen vannak rokonvonások. És még képtelenebb a műveltség egész történetét állandó válságnak, manierizmusnak tekinteni! Mondandóm előtt hadd bocsássam még előre azt is, hogy egyes népek irodalmában, művészetében — a társadalmi, a történelmi és politikai fejlődés következtében, attól elválaszthatatlanul — hosszabb, vagy rövidebb ideig tartó manierista periódusról is beszélhetünk, másutt csupán manierista jelenségekkel találkozunk egy-egy késő- reneszánsz, illetőleg korai barokk alkotó pályáján, vagy pályájának egy-egy szakaszában. Ezzel függ össze, hogy más és más országokban miként megy át a reneszánsz a barokkba. És még annyit jegyezzünk meg általánosságban: középponti kérdés az átmenet milyensége terén a nemzeti tudatnak, a függetlenségnek, a nemzeti egységnek, az arra való törekvésnek, megvalósulásának vagy meg nem valósulásának a helyzete.

A spanyol viszonyokat idézem fel részletesebben, s hozzá kapcsolva már utalások is elegendőek lesznek az olasz és a magyar fejlődés magyarázásánál, s bizonyos törvényszerűség levonására.

Hispania az a nyugat-európai ország, ahol a tradíció egészének olyan elevenen élő és ható ereje van, mint egyetlen nyugati nép műveltségében sem. Utaltam már a 20. századi García Lorcára, akinek életművében a középkori költészettől, Góngorán, Lope de Vegán és a népköltészetten át, szinte az egész spanyol műveltség szintézisben egyesül. De maradjunk a régiség-

nél. Alátámasztja a tételt a *siglo de oro* irodalma, amelyet ugyancsak elszakíthatatlan szálak fűznek a reneszánszot megelőző századokhoz. De maga a reneszánsz és a barokk is szinte összemosisodik ebben az országban. Összemosisodik, ellentmondásokkal telített, más nyugati országokétól sok tekintetben eltérő sajátosságokat mutat. Hispániában manierista korszak nincs, az irodalomban csupán manierista jelenségekkel találkozunk, az itteni műveltségben csupán egy manierista alkotóval számolhatunk, a görög születésű, Itáliában élt és a 16. század végén Toledóban letelepedett El Grecóéval. Ő szinte magával hozta Itáliából a manierizmust! A *siglo de oro* nagy spanyol festőinek sorában egyébként nem jelentkezik a manierizmus. És Luis de Góngora, a költő? — Hangozhatik tüstént a megjegyzés. A kérdésfelvetésre válaszolnunk kell, mivel Góngora életművének magyarázása nem egy félreértésre adott alkalmat a múltban. Félreértés volt már a hajdani megállapítás, amikor a költő egyik korszakát az „érthető”, a másikat az „érthetetlen” jelzővel illették. Hasonlóan félreértés volt az erre építő stílustörténeti megfogalmazás — e téren Helmut Hatzfeld tanulmányait említhetjük —, amelyek szerint az „érthető” periódus a reneszánsz jegyeit viseli, az „érthetetlen” pedig a manierizmusét.²⁰ Ma már mindkét nézetet pontatlannak tekinthetjük. Az kétségtelen, hogy Góngora művében még vannak késő reneszánsz vonások; hisz mondtuk, hogy Hispániában a reneszánsz és a barokk szinte összemosisodik, s manierista korszak nélkül megy át a reneszánsz a barokkba. Azonban az ő életműve — Robert Jammes elemző vizsgálatai bizonyították — egészében a barokk stílus világába tartozik. A kiváló francia hispánista szétoszlatta a „két Góngora” legendáját is, megállapítva, hogy a költőnek nemcsak egy korszakára, hanem egész

²⁰ HELMUT HATZFELDnek több munkáját említhetném. A felvetett kérdéshez a legfontosabbak: *El predominio del espíritu español en las literaturas del siglo XVII*. Revista de Filología Hispanica, 1941. III, pp. 9–23. — *L'Italia, la Spagna e la Francia nello sviluppo del barocco letterario*. Megjelent a *La critica stilistica e il barocco letterario* című gyűjteményben. Firenze, 1957.

művére jellemző a „homályosság”.²¹ Az a homályosság ez, amit a kiváló századunkbeli költő, Pedro Salinas Góngoráról írt szép esszéjében „exaltación de la realidad”-nak nevez.²² Mindehhez kiegészítésül kínálkoznak a magyar manierista- és barokk-kutatónak, Bán Imrének a szavai: „Góngora érett reneszánsza szinte egyik napról a másikra vált át a barokkba.”²³

Az elmondottak természetesen összefüggnek a centralizált spanyol állam létrejöttével, a társadalmi fejlődésnek Amerika felfedezésével bekövetkezett alakulásával, s ugyanakkor a sajátos nemzeti tudat kialakulásával, ami hosszú időn át — a múlt század végén fellépő, úgynevezett 98-as nemzedékig — meghatározója lesz annak, amit úgy szoktunk emlegetni, a „sajátosan spanyol”. Még annyit, hogy a reneszánszból a barokkba történő átmenetnek, s a világirodalmi mértékkel mérve is nagyszerű barokk kori irodalmi és művészeti virágzásnak a csírái visszanyúlnak a 15. századra. Hiszen itt már 1479-ben bekövetkezik a reneszánsz nagy álma, az ország egyesítése; ezt követve egy esztendővel, létrejön az egység támasza, az ellentmondások, s vívódások szülője is az inkvizíció és — ez sem hagyható ki — mivel mindenütt a nemzeti nyelvet igénylő reneszánsz terméke: két évvel később — amikor Magyarországon Ady Endre versszavaival még „Latin ütemben szállt a dal, / Nem magyarul sose magyarul” — elkészült a castellanonak első nyelvtani feldolgozása, Antonio de Nebrija műve, a *Gramatica de lengua castellana* (Salamanca, 1492.).²⁴

²¹ ROBERT JAMMES: *Études sur l'œuvre poétique de Don Luis de Góngora y Aragote*, Bordeaux, 1967.

²² Az idézet PEDRO SALINAS GÓNORÁRÓL szóló esszéjének alcíme. Minden PEDRO SALINAS kiadásban megtalálható.

²³ *A magyar manierista irodalom*. BÁN IMRE: *Eszmék és stílusok, Irodalmi tanulmányok* című gyűjteményes kötetében. Bp. Akadémiai, 1976. 169.

²⁴ ANTONIO DE NEBRIJA 1463-tól 1470-ig Itáliában tanult, ugyanott, ahol korábban JANUS PANNONIUS, Ferrarában. 1473-tól a salamancai egyetemen tanár. 1481-ben adja ki latin nyelvtanát, amelynek rendkívüli sikere volt. A szövegben említett nyelvtanának színvonalát a 15. századi nemzeti grammatikák közül egy sem közelíti meg.

A 15. század végén megvalósult spanyol egység, a vele kicsírázó, s továbbfejlődő nemzeti tudat lesz mozgatója, táplálója a maga ellentmondásaival együtt a műveltség egészének, a spanyol nagyhatalom hanyatlásáig, az egész *siglo de oron* át, a művészetben Murilloig, az irodalomban Calderónig bezárólag. Ez a nemzeti tudat — igaz eltorzulva — tovább él még két századon át, s nem véletlen, hogy a 98-asok valóságra ébredő nemzedékének tagja, Miguel de Unamuno szól erről a problémáról, kitűnő Cervantes monográfiájában; Don Quijotében és Sancho Panzában, kettejük ellenpárjában, diszharmóniájában s egységében fedezve fel a spanyol nemzeti sajátosságokat.²⁵ Ha a tétel a fejlődés egészét történetileg nem is

Modern kiadását GONZÁLES LLUBERA rendezte sajtó alá (Oxford, 1926.). V. ö. BALÁZS JÁNOS: *A nyelvtan irodalom alapjai és a magyar nyelvtan irodalom kezdetei*, Bp. 1956. I–II. kötet. Kandidátusi disszertáció, kéziratban. NEBRIJAHoz lásd: I. kötet 400, és az ezt követő lapokat.

²⁵ MIGUEL DE UNAMUNO: *La vida de Don Quijote y Sancho*. Madrid, 1905. — Az a kettősség, amit UNAMUNO CERVANTES alkotásában elemez, felfedezhető az aranyszázad más íróinál, költőinél, sőt ott van már a spanyol reneszánsz alkotásaiban is. A kettősség lényegében a reálisnak és az irreálisnak párhuzamos meglétét jelzi. Ez a kor a spanyol irodalomban a maga ellentmondásaival a realizmus kibontakozása is, ami elválaszthatatlan a népi figurák megjelenésétől. HARASZTINÉ TAKÁCS MARIANNA i. művében részletes vizsgálatát nyújtja a valóságábrázoló, realiztikus „életképfestészet”-nek. A műveltség egészének kormeghatározó jegye a reálisnak és az irreálisnak együttes jelenléte. Talán CERVANTES mellett, a legklasszikusabb példa erre GÓNGORA. Az ő műveiben találkozunk olaszos mintájú, mitológiai utalású alkotásokkal ugyanúgy, mint a pappá szentelt, de „nem egyházi emberhez méltóan” élő férfinál egyszerű embereket bemutató költeményekkel, népies hangvételű, játékos, csipkelődő latrillákkal és románcokkal. A látszat és a valóság ellentéte szövi át alkotásait, a valóság és az illúzió. Nem véletlen, hogy GARCÍA LORCA — aki példaképei közé sorolta GÓNGORÁT — lelkesedve fedezi fel nála, róla készített esszéjében a népi elemeket. GÓNGORA persze csak egy példa. Ugyanez a kettősség, ugyanez az ellentmondás fedezhető fel a kor többi írójánál, költőjénél, valamint a festészet egészében. Csak írókat, költőket említve — CERVANTEST ismételtelen nem idézve —,

fedí, de a 15. és a 16. században kialakulni kezdő, s az arany században kiteljesedő spanyol műveltség fővonásainak, nemzeti sajátosságainak valóban a Cervantes remekművében megformált két hős szinte az összefoglalója, jelképe, kifejezi mindazt, ami e nagy korszak költőinek, íróinak és művészeinek világát, alkotásait korántsem azonos módon, de mégiscsak átjárja.²⁶

Visszatérve alaptételünkhöz, a kérdésnek most már Itáliabeli változatához. A hatalmas teljesítményeket létrehozó, Európa tekintélyes részét befolyásoló olasz reneszánsz — a firenzei köztársaság megszűnésével, majd Róma kirablásával bomlásnak indul. Bomlásnak indul és szinte egy századnyi manierista korszak következik be. Egy századnyi periódus, politikai és társadalmi válsággal, emberi konfliktusokkal és ugyanakkor irodalomban, művészetben és elméleti jellegű alkotásaiban a reneszánsz teljesítményeinél aligha kisebb jelen-

jelen van QUEVEDÓNÁL, LOPE DE VEGÁNÁL, TIRSO DE MOLINÁNÁL-CALDERÓNÁNÁL és a többieknél. A spanyol klasszikus drámának e kettősségét — az irodalom egészére és a képzőművészetre is fényt derítő — irodalomtudományi mű tárgyalja, JOSÉ ANTONIO MARAVALL közel kétszáz lapos munkája a barokk társadalom színházával és irodalmával kapcsolatban (*Teatro y literatura en la sociedad barroca*, Madrid, 1972.) és NOEL SALOMON közel ezer lapos monográfiája a paraszt témáról LOPE DE VEGA korának színhátékában (*Recherches sur le theme au temps de Lope de Vega*, Bordeaux, 1965.). Még csak annyit, hogy a népi elemek, népi figurák szükségszerűen nemesi szemmel látott népi vonások, népi figurák kivétel nélkül.

²⁶ Korábban, a főszövegben fogalmaztam meg, hogy magamnak vallom azt a felfogást, miszerint minden stílusirányzat hanyatlása és az új stílus kibontakozásának határán egy-egy átmeneti irányzattal találkozunk. Így a reneszánsz bomlása és a barokk győzelme között a manierizmussal. De azt is említettem, hogy Hispániában manierista korszak nincs, EL GRECÓT leszámítva csupán manierista jelenségekkel találkozunk. Meggyőződésem szerint, a tüzetes kutatás Spanyolországban is felismerhet bőven manierista jelenségeket, egy-egy írónak, vagy művésznek egynémely művében, vagy pályájának valamelyik szakaszában. Ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy a Hispánfélszigeten manierista korszakról nem beszélhetünk.

tőségű személyiségeket, s műveket hozva létre. A személyiségek és művek ugyancsak európai jelentőségűek, hatásuk, befolyásuk tekintetében is. (Mi magyarok az olasz manierizmus elméleti, esztétikai irodalmát is jól ismerjük, Klaniczay Tibor *A manierizmus* című könyvének kitűnő tanulmánya és az irodalomból készített válogatása folytán.)²⁷ Az itáliai fejlődésnek a spanyollal való homlokegyenest ellentétes voltát az ott voltaképpen nem létező, itt pedig hosszantartó manierista korszak létrejöttét és fennmaradását — amennyiben tételünk helytálló — Guicciardini szavaival, a hazafiúi érzelmet „dőreség”-nek minősítő, a reneszánsz nemzeti tudatát elvesztő kiábrándultságban kell elsősorban keresni. Nem vagyok híve a szimplifikálásnak; jól tudván, hogy az efféle jelenségek komplikált módon jönnek létre, azonban vallom, hogy a kérdés alapjának magyarázata így, a politikai és a társadalmi helyzet változásában keresendő.

Elemzést záró szavain Magyarországra vonatkoznak. Nálunk, a 15. század közepén kibontakozó reneszánsz útján, a 16. század végén ugyancsak a válság jeleivel találkozunk. A politikai és társadalmi válság tükrözése természetesen felismerhető az irodalomban, a manierizmus vonásainak megjelenésével. Jelen vannak már ilyen vonások a késő reneszánsz nagy magyar költője, Balassi Bálint végső időszakának lírájában, s tanítványának, a Justus Lipsius sztoikus elveit valló Rimay Jánosnak már nemcsak verseiben, hanem elméleti tájékozottságában is. A névsort folytathatnám tovább, megemlítve költőket, s prózaírókat, köztük a késő reneszánsz költőtudósnak, Szenci Molnár Albertnek utolsó alkotását.²⁸ A századfordulóbeli

²⁷ L.: *A manierizmus*. A bevezető tanulmányt írta, a szövegeket és a képeket válogatta, szerkesztette KLANICZAY TIBOR. Bp. Gondolat, 1975. KLANICZAY tanulmánya olaszul is megjelent: *La crisi del rinascimento e il manierismo*. Róma, Bulzoni, 1974.

²⁸ A hazai manierista kutatás KLANICZAY TIBORNak köszönhet legtöbbet. Tanulmányai közül úttörő jelentőségű volt az 1959-ben készült: *A magyar későreneszánsz problémái (Stoicizmus és manierizmus)*, KLANICZAY TIBOR: *Reneszánsz és barokk* című kötetében,

— többnyire csak egy-egy periódusukban — manierista stílus-eszközökkel alkotó magyar költők és írók emberi válságának bőségesen meg volt a politikai és társadalmi indítéka. Corvin Mátyás egykori európai tekintélyű, nagyhatalmú Magyarországára régen a múlté. Az ország három részre szakadt: a nyugati részeket a Habsburgok tartják uralmuk alatt, az ország középső harmadát a török szállta meg, keleten pedig létrejött az önálló erdélyi fejedelemség. A válságos periódusban egy ideig politikusok, gondolkozók, költők és írók alig láthatnak reális kiutat. A kiúttalanságban katolikusok a protestánsokat, protestánsok a katolikusokat vádolják, teológikus szellemben az ország romlásáért, mások visszahúzódnak a belső körre, a magányba, a tépelődésbe, az egyéni kérdések világába.

A kiúttalanság és ezzel együtt a magyarországi manierizmus nem tart hosszú időn át. Az erdélyi fejedelemség már létrejöttében, majd fokozottabb mértékben Bethlen Gábor idején a magyar nemzeti királyság őrzőjének és folytatójának érzi magát; Corvin Mátyást tekinti elődjének, s ilyen módon a magyar reneszánsz örökösének, továbbvivőjének, politikai és művelődési tekintetben egyaránt. És a nyugati, Habsburg uralom alatti magyarság? Részletezőbb elemzést kívánna ez a kérdés, de elégedjünk meg most azzal; itt is be fog következni a változás, a valósággradobbenés. Kezdetben a legjobbak is bizalommal tekintenek Bécs felé, de éppen ők, a legjobbak, fokozatosan ráébrednek a török veszéllyel egyenértékű Habsburg-veszélyre. Jelképes példa a legnagyobb személyiség, Zrínyi Miklós a maga életével, törekvéseivel, alkotásával. A protestáns erdélyi fejedelmekkel ellentétben mélyen vallásos katolikus. Mégis, gondolkozásának kiérésétől, családi hagyományait is követve, a magyar reneszánsz tradíciónak, a Corvin Mátyás örökségének folytatója óhajt lenni; a nemzeti tudatnak szószólója és harcosa. Konceptiója szinte azt lehetne mondani:

Bp., 1961. — Részletes feltárását olvashatjuk a magyarországi manierista jelenségeknek BÁN IMRÉNÉL: *A magyar manierista irodalom* című tanulmányában. BÁN 23. jegyzetben i. kötetében, 168–185.

reneszánsz koncepció, amelyben már benne foglaltatnak a barokk lehetőségei, s így lesznek írói és költői művei barokk alkotások a maguk teljes értelme szerint. Zrínyi művének nincsenek manierista vonásai, s bár költői mintaképei az olasz manierizmus és a barokk személyiségei, a még nem barokk, de már a barokk lehetőségeit magában hordó Tasso, valamint az új stílusnak olyan reprezentánsa, mint Marino, útja hasonlóan megy át a reneszánszból a barokkba, mint a spanyol műveltség egésze. És magyarázható-é ez másként, mint akként: a magyar reneszánszban csírázó nemzeti tudatnak örököse ő, harcosává válva — bár eredménytelenül — a függetlenségnek, a nemzeti egységnek, s elméleti írójává válva a nemzeti abszolutizmusnak?!²⁹

²⁹ Tanulmányom elkészítésekor konzultációt folytattam a különböző szakterületek képviselőivel. Így BALÁZS JÁNossal, BENYHE JÁNossal, HORÁNYI MÁTYÁSSal és SALLAY GÉZÁval. Megjegyzéseik, tanácsaik segítették koncepcióm kialakítását. Ezúton is köszönettel tartozom nékik.

A CSALÓDÁSOK LÉPCSŐFOKÁN EGYRE LEJEBB. . .

Az életműnek önmagában, az alkotóművész egyéniségének vonzó vagy taszító jellemvonásaitól elidegenedve kell kiállnia az idő próbáját. A mindenkori olvasó azonban rejtett értékekhez kap olykor kulcsot az alkotó személyiségének megismerése révén. Úgy vélem, Kemény Zsigmond depressziós, kevés derűt kínáló, az emberi lét gyakran tragikus értelmét kutató művészetének jobb megismeréséhez segíthet fontosabb személyiségjegyeinek, ifjúkori lelki portréjának az eddiginél tüzetesebb szemügyre vétele.

„Vadóc gyerek voltam, méla és magamba vonult — emlékezik vissza 1842-ben életének első esztendeire Kemény Zsigmond —. Nem kelle nékem báb s festett kocsi, előtte dacos, vágató falovakkal, benn úri, ékes hölgygel. Gyermektársaim s játékuk iránt is részvétlen és unatkozó valék. De ha alkonyult, s dajkám azt hívén, hogy a naplementekori szendergés egy egész éj álmát oroza el, magához vont s fáradhatatlan hosszan beszélett mesét és tündérregét: mi gyorsan derült fel a szenvedő sápadt és fájdalmatlan arc, mi kéjjel függöttem kis kezekkel és az ébredő lélek minden kapcsaival a dajka s a mondák karjain . . . Midőn a sors bős kedéllyel, kobold, kísértő lélek, oraculumi százat alakjában az események pitvarában bekopogtatott, s magának igénylő a főszerepet: ereim lassan kikékülének, figyelő lőn a szórakozott arc, minden élet szemeimbe gyült . . .”¹

Vadóc és magába zárkózott, a külső világ dolgai iránt szórákozott, ugyanakkor tüzes fantáziájú — mutatja be a lélektani jellemzés majdani nagymestere saját gyermekénjét.

¹ KEMÉNY ZSIGMOND: *A codificatio és a históriai iskola*. Erdélyi Híradó, 1842. 2. szám, 1.

Koros szülők sarjaként bizony nem örökölt különösen előnyös, az élet terheit könnyen viselő pszichológiai alapot: Kemény Sámuel 1814-ben, második házasságából származó legidősebb gyermekének, Zsigmondnak születésekor már 56, az édesanya 34 esztendő volt.²

Apja ritkán mosolygó, származására, bárói rangjára büszke, a vagyonszerzés örömeinek élő kíméletlen oligarcha, édesanyja pedig Hunyad megyei középnemesi család csekély műveltségű leszármazottjaként haláláig az előkelő-gőgös Kemény rokonság csípős megjegyzéseinek céltáblája.

A gyermeklélektan nem győzi hangsúlyozni az első életévek sorsdöntő hatását a maradandó, felnőttkori személyiségjegyek kialakulására. Érdeemes tehát az eddiginél nagyobb figyelmet szentelnünk Kemény Zsigmond gyermekora élményvilágának, első sorban az életrajzíróitól mindeddig még ki nem aknázott, előbb idézett, 1842-ben napvilágot látott visszaemlékezése, valamint *Naplójának Jegyzetek múltamból* című, 1846-ban készült följegyzései alapján.

Ismerősei, barátai jellemzéseit fölhasználva a serdülő, majd az ifjú személyiségfejlődésének útját is figyelemmel kísérjük — egyelőre a pályakezdés pillanatáig. Feltételezéseink, gondolatmenetünk helyességének igazolására — a rendelkezé-

² KEMÉNY életrajzi adatainak forrásai:

KÖVÁRY LÁSZLÓ: *Erdély nevezetesebb családai*. Kolozsvár, 1854. — BEKSICS GUSZTÁV: *Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés*. Bp., 1883. — PITROFF PÁL: *Kemény Zsigmond*. Élet és jellemrajz. I. Kolozsvár, 1907. — PAPP FERENC: *Baró Kemény Zsigmond I–II*. Bp., 1922. 1923. — DR. LAJOS JÓZSEF: *Kemény Zsigmond*. [Pécs, 1942.] — BARLA GYULA: *Kemény Zsigmond főbb eszméi 1849 előtt*. Bp., 1970. — NAGY MIKLÓS: *Kemény Zsigmond*. Bp., 1972.

Lexikonok: *Újabbkori Ismeretek Tára*. Pallas. Magyar Irodalmi Lexikon. (1926 és 1963).

Irodalomtörténetek: BEÖTHY, PINTÉR, SZERB, FÉJA, SZAUDER, SÖTÉR. A marxista irodalomtörténetírás KEMÉNY-értékelései közül BAFFY DEZSŐ, BARLA GYULA, BARTA JÁNOS, BENKŐ SAMU, NAGY MIKLÓS, NÉMETH G. BÉLA, SOMOGYI SÁNDOR, SÖTÉR ISTVÁN, SÜKÖSD MIHÁLY folyóiratpublikációi, tanulmányai.

süinkre álló tényanyag szegényessége miatt — a későbbi pályaszakasz epizódjaival is olykor érvelni fogunk. Vizsgálódásunk célja: megfelelő alapot teremteni legnagyobb múltszázadi regényírónk alkotásfolyamatának és sajátos személyiségzavarainak megértéséhez. Nem fogjuk szem elől téveszteni, hogy az utóbbiak kialakulásában az örökletes tényezők és alkati deformációk mellett a társadalmi körülmények, az interszónális kapcsolatok, a személyiséget létrehozó szocializációs folyamatok is szerepet játszottak.

Eszmélésének első pillanataitól feszültségek közepette adott élnie.

Az oly sokszor visszasírt kisgyermekkorra sem volt felhőtlenül derűs, noha az erős akarátú családfő nem engedte felszínre törni első házasságából született gyermekeinek ellenérzését féltestvéreik iránt.

Gyermekkorának első esztendei szülőhelyén, a Maros menti Alvincen teltek el, kisiskolás éveit azonban már a szülői háztól elszakítva, Zalatnán töltötte. A mindössze ötesztendős, fejletlen, beteges — ahogyan ma mondanók: súlyosan disztrófiás — kisgyermeket a gyógyulás reményében költöztették lapályon fekvő szülőföldjéről az Erdélyi Érchegység lábainál települt bányászvároskába, apja rokonaihoz. Ekkor szenvedhette el a családi élet melegétől, édesanyjától, dajkájától elválás miatt első lelki traumáit. Ezek azonban — úgy tűnik — gyorsan gyógyuló sebek voltak, mert évek-évtizedek múltán is, mindenkor, szépirodalmi és publicisztikai műveinek lapjain mindenütt egyformán meleg szeretettel idézi majd föl gyermekkorra korán elveszett paradicsomának mindkét — alvinci és zalatnai — színhelyét.

Sajátságos módon Alvinc *a történelem képeivel*, az itt meggyilkolt zseniális politikus, Martinuzzi meg a közeli Gyulafehérvár ragyogó múltjának emlékeivel ötvöződik majd képzeletében; Zalatna és környéke pedig néhány a *jelenkorban játszódo* romantikus hangvétellő műve színteréül szolgál.³

³ Az alvinci és zalatnai benyomásokat tükröző szépirói műveket PAPP FERENC vette számba: i. m. I. 14–17. és 20–25.

Két egymással részben ellentétes tényező érdemel zalatnai éveit kapcsán figyelmet.

Gyorsan alkalmazkodott új környezetéhez, csakhamar otthon érezhette magát rokona, Barók Dániel bányatörvényszéki elnök családjában. Ismereteink szerint — ekkor még nem került összeütközésbe a felnőttek világával. *Naplójában* olvasuk:

„Alvincen laktam csaknem kivétel nélkül 6 éves koromig. Ekkor, mert beteges valék, légváltoztatás végett Zalatnára vittek. Járnai alig tudtam. Türi, egy vén bányatörvényszéki elnök szoktatott valami zöld asztal körül a szaladásta. Szegény Türi! — Az egész városban tán mi ketten bírtuk legrosszabbul lábainkat, kivéven a bölcsőbelieket.”⁴

A gyermektársadalomba — akárcsak Alvincen és majd Nagyenyeden — Zalatnán sem tudott beilleszkedni:

„Méla gyerek valék és rösteltem az oskolát, El-eltűntem szem elől, s hitték, hogy kútba hullottam. Egyszer fél napi keresés után a pincében, hová besuhantam és bezártak, találának meg; máskor egy Bartalics nevű asztalosnak, ki szomszédunk volt, de velünk semmi ösmeretségben nem élt, almafáján. — Szerettem a sötétet és szélzúgást” — vallja majd *Naplójában*.⁵

Idézett, 1842-ben és 1846-ban kelt vallomásaiban ugyanazzal a kifejezéssel — „méla és magamba vonult” illetve „méla gyerek valék” — jellemzi 20–25 évvel korábbi énjét. Csendes magába zárkózottságának okát *introvertált* típusú lelkialkatával magyarázhatjuk, emellett azonban föltétlenül tekintetbe kell vennünk *gyengén fejlett fizikumát* is. Gondoljuk meg: éppen önmagára eszmélésének időszakában, éntudata kialakulása idején rögzült lelkében satnyaságának tudata. Még ha szeretett volna is résztvenni a hasonló életkorú fiúk játékaiban, nem tehetette. Harminckét éves férfiként büszkélkedve jegyezte naplójába: „Azóta [Zalatna óta] beteg csak magam hibáj

⁴ *Kemény Zsigmond Naplója*. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzé teszi BENEŐ SAMU. Bukarest, 1966. 197.

⁵ I. m. 198.

által voltam.”⁶ — Nincs okunk kételkedni e bejegyzés őszinteségében sem. Bizonyosan kigyógyult gyermekkori betegeskedéséből, de testalkatának fogyatékosai haláláig elkísérték. Élete utolsó két évtizedének megbízható tanúja, Beksics Gusztáv — aki természetesen mit sem tudott az 1842-ben Kolozsvárott megjelent újságcikk, illetve az 1849-ben elajándékozott (a szakemberek szeme elől egészen 1962-ig eltűnt) napló előbb idézett önjellemzéseiről — így mutatja be barátja külsejét egyik fontos forrásunkban, *Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés* (1883) című könyvében:

„Adonis lelke szorult majdnem egy satyr testébe. Don Quijote lovagias nőimádása egy Sancho Pansába. Ez az ellentét talán inkább kínozza egész életén át, mint lényének bármely más ellentéte.”⁷

Kemény Sámuel váratlanul bekövetkezett elhunytá előtt pár hónappal, 1823 őszén íratta be Zsigmond fiát a nagyenyedi református kollégiumba.

Noha elég sokféle-fajta gyermek látogatta a jóhírű zalatnai clemi iskolát és gimnáziumot a szomszédos Hunyad és Zaránd vármegyékből is itt-tartózkodása idején, 1819—1823 között, mégis meglephette Erdély legnevezetesebb református középiskolája, a Bethlen Gábor-kollégium ezernyi növendékének nyüzsgésc-kavargása a közjük cseppent kilenc esztendő Kemény Zsigmondot. A társainál fejletlenebb testalkatú kisdíák Enyeden aligha tudta teljesen megőrizni Zalatnán kialakított csöndes életformáját, bár nem a kollégium konviktusában, hanem az Alsó-Fehér megyében népes báró Kemény család nagyenyedi házában, az ún. Burgban talált szállást. A kollégium bejáró tanulójaként került kapcsolatba diáktársaival. Tíz éves kora körül a kollégium alsó osztályaiban sajátságos, egycsenes groteszknek tűnő megaláztatást kellett elszenvednie a diáktársadalom egész Erdélyből verbuválódott plebejusi többségétől.

⁶ I. m. 197.

⁷ BEKSICS, i. m. 17—18.

„Mikor Kemény Zsigó Enyeden tanult még mint kis gyerek, a társai elkezdtek bosszantani, verték, csúfolták: 'báró, bár'. Szegény Zsigó nagyon megharagudott, ő is ütötte őket, s sírva mondta nekik, ne bántsatok, mert még ti is lehetek bárókká” — emlékezik gyermekora egyik epizódjára a történetíró Szilágyi Sándor.⁸

Ez a furcsa eset többféle következtetésre csábít. Most csak egyet említek. A múlt század eleji középiskolák diákjai elég ritkán találkozhattak arisztokrata tanulókkal, mert ezek csak vizsgázni jártak az iskolákba, miután otthon, kastélyaikban, palotáikban magántanítóik fölkészítették őket a nyilvánosság előtti tanári számonkérésre. Így végezte el középiskolai tanulmányait Kemény ismert kortársai közül például báró Wesselényi Miklós meg gróf Széchenyi István. A jó gazda hírében álló Kemény Sámuel azonban nem kastély, nem is palota, hanem eléggé egyszerű udvarház birtokosa volt csupán Alvincen, ezért hagyta fiára örökül a „szegény báró” furcsán hangzó címet.

(Lehetetlennek tűnik ma eldönteni, hogy milyen mértékben befolyásolta a romantikus korízlés Kemény Zsigmond idézett önéletrajzi jegyzeteit. Kétségtelen, hogy az 1842-es vezércikkben olvasható nosztalgikus emlékezés az alkonyati órákban tündérregéket mesélő dajkára és elrévülten figyelő kis hallgatójára éppen annyira romantikus hangvételiú mint az, amely négy évvel később *Naplója* függelékében került lejegyzésre a lombsátorban vagy a pincehomályban órákon át ábrándozó zalatnai kisiúrról. Semmiképpen sem szabad elfelednünk azonban, hogy a korízlés nemcsak az írók, művészek szemléletét, alkotásmódját befolyásolta, hanem áthatotta a műveltebb társadalmi rétegek mindennapjait, viselkedésmódját is.

Egyébként, meglepően egyezik a gazdag képzeletű, de szórakozottan mélygató gyermek, a mindennapok valósága iránt közönyös, magányosan gubbasztó kisiák lelki portréja azzal,

⁸ BENKŐ SAMU: *Kemény Zsigmond műveltsége*. Utunk, 1975. dec. 12. 4.

amelyet majd barátai, ismerősei fognak festeni a meglett korú és az öregedő íróról!)

Kemény Sámuel, a családfő halálával keserű megpróbáltatás évei köszöntöttek özvegyére, Csóka Rozáliára és három kis-korú gyermekére. Nemcsak a kínosan hosszúra nyúló örökösödési per, hanem véget nem érőnek tűnő megaláztatások sorozata is várt rájuk. Az elhunyt családfő idősebb gyermekei végrendelettel, atyai átokkal mit sem törődve, olykor erőszak-tól sem tartózkodva üldözték el mostohaanyjukat, féltestvéreiket előbb az alvinci udvarházból, majd a Mezőség egyik félre-eső völgyében meghúzódó Pusztakamarásról is.⁹

Az árva és otthontalanná tett család kálváriája hét esztendőn át, 1830-ig tartott. Amikor is egy igénytelen falucskában, a Maros bal partján, Tövissel átellenben fekvő Magyarkapudon állapodtak meg végül. Zilált gazdasági helyzetükre és a korabeli erdélyi mezőgazdálkodás termelékenységére egyaránt jellemző, hogy bár négy vármegyében többszáz holdnyi föld-birtokuk volt, az özvegy bárónénak, Zsigmond és János fia taníttatása érdekében, néha családi ékszereitől kellett meg-válnia.

A születésétől sérülékeny lelkű Zsigmond a serdülőkor kritikus esztendeiben szenvedte el ezt a méltatlan tortúra-sorozatot, sőt még egy karhatalommal való kilakoltatás, majd egy végrehajtás megaláztatását is. Ennél a korszakra jellemző epizódnál — amelyről Beksics Gusztáv előbb idézett könyvében tudósít —, valamint történelmi-társadalmi előzményeinél érdemes elidőznünk, mert alkalmat nyújt betekintnünk a múlt század első harmadának erdélyi viszonyaiba, s mert kulcsot ad a serdülő Kemény Zsigmond lelki sajátosságainak vizsgálatához.

A Diploma Leopoldinum, I. Lipót kötlevelének kibocsátása (1691), az önálló Erdélyi Fejedelemség megszűnése óta, bár külön alkotmánnyal és közigazgatással rendelkezett, a politikai gyakorlatban Erdély az osztrák birodalom egyik szélső és

⁹ A történeteket részletesen ismerteti életrajzi monográfiájában PAPP FERENC. A korabeli dokumentumok lelőhelye az RSzK Akadémiaja kolozsvári Történelmi (volt Erdélyi Múzeum) Levéltára.

elhanyagolt tartományává süllyedt, miközben korábbi dinamikus gazdasági fejlődése lelassult. Önállóságának maradékát Mária Terézia és II. József félszázados, abszolút monarchiára törő uralkodása idején veszítette el. A Lipót kötlevele szerint évente tartandó országgyűlésekről következetesen „megfeledeztek” a Habsburgok, alkotmányellenesen Bécs jelölte ki a központi hivatalok tisztségviselőit, a teréziánus meg jozefiánus úrbéri rendeletek, a Magyarországon végrehajtott társadalmi-gazdasági reformok bevezetésére, a földesúr—jobbágy kapcsolat korszerűsítésére viszont már nem került sor. A Hora-felkelés félelmet ugyan keltett az uralkodó osztályban, de megoldást nem hozott: a románság jobbágytömegei továbbra is hiába remélték a császártól politikai-társadalmi helyzetük megjavulását. A germanizáló törekvések meg-megújultak, az ellenreformáció is több hullámban támadt. II. József türelmi rendeletéig (1781) még az alkotmány sáncai közé bevett három náción, a magyar, székely és szász protestáns nemessége is részleges jogfosztottságban élt.

Noha a francia felvilágosodás eszméi csupán a nemesség egy vékony rétegére hatottak, a társadalmi életben a bomlás jelei mutatkoztak. A kalapos király, II. József halálát (1790) követő felbolydulások legjelentősebb epizódjai Erdélyben az egymást követő — rendi és sérelmi jellegű — országgyűlések voltak. A tekintetes karok és rendek közigazgatási hibák, visszaélések egész sorának fölszámolását követelték. Sikerral harcoltak a nemesi alkotmányt csorbító központosítás ellen, sőt fölvetették a latin rovására a magyar nyelv szélesebb körű használatának eszméjét is. Erdélyország rendjeinek tanácsa meg a főkormány-szék jóindulatú támogatásával kezdte el tevékenységét a nagyenyedi színházrajongó református ifjak egy kis csoportja a nemzet és az anyanyelv kimívelése érdekében: az első Magyar Jádszó-Szín 1792. november 11-én Kolozsvárott, a Rhédeyházbeli nagyszalában mutatkozott be először.

„Csupán” a legfontosabb társadalmi-gazdasági kérdés, az úrbéri viszonyok megváltoztatása hiányzott mindenik napi-rendről. Viszont nemcsak az ülésről ülésre mindinkább föl-

lazuló ellenzék, hanem a kormánytisztviselők jórésze is támogatta a nagy francia forradalom esztendeiben Aranka György magyar kultúrát ápoló-fejlesztő vállalkozásait meg az ugyancsak kérész éltű első erdélyi reformer klubot, a mintegy száz tagú Diana vadásztársaságot. A Martinovics-féle összeesküvéssel aztán hirtelen lezárult ez a rövid, de reményteljes korszak.¹⁰

A napóleoni háborúk elsősorban gazdaságilag viselték meg az országot. Ferenc császár négy évtizedes uralkodásának második fele szellemileg is. Kemény Zsigmond egyik tanulmányokra ébresztő cikksorozatában a következőket írja a század első-évtizedeiről:

„A rendek eleinte többször hívtak össze tanácskozásra, de a szellem naponként szolgálóbbá vált. S Erdély tíz évi alkotmányos lét alatt, míg országgyűlései gyorsan következtek egymásra, annyit hullatott el a különben is árnyék-alkotmányból, hogy ha még tíz évig lett volna rendesen országgyűlése, a végsőnek alig maradhat egyéb teendője, mint egy határozat által bezárni a terem ajtaját, s miután többé tanácskozásra szükség nincs, mint a római színészek, midőn a komédia bevégeztetett, a közönség előtt elkiáltani magát: *plaudite!*”

1811-től egy századnegyed alatt nem gyűltek össze a hon atyái.”¹¹

Ez a politikai-történelmi örökség bénította Erdély közéletét Kemény gyermek- és serdülő éveiben.

Nemcsak a társadalmi elnyomás, hanem a feudális anarchia „hagyománya” is töretlennek látszott. Ne higgyük, hogy csak Kemény Zsigmond féltestvérei éltek az ököljoggal!

Érdemes földéznünk két ilyen, középkorra emlékeztető esetet a Wesselényiek családtörténetéből. Idősb Wesselényi

¹⁰ Az erdélyi feudális válságról: *Istoria Romaniei* III. București, 1964. — CONSTANTIN DAICOVICIU, ȘTEFTN PASCU, TIBERIU MORARU, VICTOR CHERESTESIU, IMREH ISTVÁN, ALEXANDRU NEAMȚU: *Erdély története* I. Bukarest, 1964. 296. kk. — KEMÉNY ZSIGMOND: *Tanulmányai*. Kiadja GYULAI PÁL. Bp., 1870. I. kötet: *A két Wesselényi Miklós*. 3–147. — I. m. II. kötet: *Erdély közléte 1791–1848*. 3–110. és 390–415. — *Idősb Szász Károly*. 299–336.

¹¹ KEMÉNY ZSIGMOND: *Erdély közléte 1791–1848*. In: *Tanulmányai* II. 52–53.

Miklós 1781 őszén Zsibóról szökött lovásza miatt mintegy 600 emberével indult „csatába” a szomszéd birtokos, Haller gorbói kastélyára. Éppen hogy tűzharcra nem került sor. A család második kastélyostromában, 1817 tavaszán ők a megtámadottak. Dániel Elek és a kiskorú Imre anyja 100–150 felfegyverzett jobbággal, gazdatisztjeik vezetésével sikerrel ostromolták meg a tövisövénnyel is megerősített vargyasi kúriát, hiába védekezett ifjabb Wesselényi Miklós gazdatisztje pisztollyal és karddal. Per követte az ostromot, de csak évek múltával, a legfelső fórum helyezte vissza a Wesselényieket birtokukba Vargyason.¹²

A képtelenül bonyolult bíraskodásról is érdemesnek tűnik megjegyeznünk annyit, hogy az örökösödési és birtokpörök olykor emberöltőkön keresztül folytak. Előfordult, hogy az unokáknak hirdettek ítéletet a rég elhunyt nagyapák elkezdte pörösködésben, amely során természetesen nemcsak a föl- meg alperes, hanem a bírák és ügyvédek generációi is váltották egymást. A „birtokon belül-kerülés” tehát esetleg a birtok végleges megszerzését eredményezte. Noha a hatóság hivatalból elítélte a „törvénytelen” erőszakot, érdemes volt néha akár öltre is menni a jussért.

Kemény Zsigmond három féltestvére tehát — szinte azt mondhatnók, hogy — az általános gyakorlat szerint járt el, amikor például az alvinci udvarházat — mostohaanyjuk távollétében — felforgatták, a cselédséget leitatták, s amelyik ló vagy szekér megtetszett nekik, önkényesen elvitték. Vagy egy esztendővel később, 1825 szüretje idején Pusztakamaráson — az egyik panaszos irat szerint — „a juhokat, sertéseket, marhákat eladták, elhajtották s maguk között felosztották, a gabonát elcsepelték, eladogatták”. A következő év nyarán is folytatódtak az atrocitások, mégpedig alispáni karhatalom segédletével. Az özvegyet mostohagyermekai és kurátoruk,

¹² TRÓCSÁNYI ZSOLT: *Wesselényi Miklós és világa*. Bp. 1970. II. és 26–27. Vö. még TRÓCSÁNYI ZSOLT: *Wesselényi Miklós*. Bp. 1965.

a nagytekintélyű Kemény Dénes pazarlással vádolván, „törvényesen” üldözték ki a szabad ég alá, árváival együtt.¹³

Néhány évvel később kerülhetett sor a sorsdöntő konfliktusra. Beksics előadásában — akinek szavahihetőségében ez esetben sincs okunk kételkedni — idézzük föl a történeteket:

„Tanulmányait végezve, egyszer épp akkor ment haza, midőn szülői házánál végrehajtás folyt. A szolgabírót és pandúrjait találta a jól ismert szobákban. Kemény távozásra hívta föl a szolgabíró. Ez megtagadta, mire Kemény arcul ütötte. Erre verekedés támadt. A szolgabíró pandúrjait uszította Keményre, ki osztott, de kapott is ütlegetek. A brachium Keményt véresre verve hagyta a csata színhelyén. Párbajjal akarta helyrehozni a hevessége következtében fölidéztet jelenetet. A szolgabíró megtagadta az elégtételtadást. Ez esemény kimondhatatlanul elkeserítette Keményt, de okult rajta. Fordulópontja lett életének. Eszének uralma alá helyezte heves természetét.”¹⁴

Igazat adhatunk a visszaemlékező kortársnak: ez a megaláztatás az alkatilag indulatos, szangvinikus temperamentumú Kemény Zsigmond fejlődésének valóban fordulópontjává, kulcsélményévé válhatott.

Felnőtt korának másik tanúja, Pálffy János — akivel Kemény életének egyik különösen nehéz periódusában, két fölötte népszerűtlen „girondista” röpirata, a *Forradalom után* és *Még egy szó a forradalom után* írása közötti időszakban, 1850 végétől 1851 októberéig lakott együtt a pesti „Vadászkürt” vendéglőben — portré-sorozatot hagyott hátra kortársairól. Pálffy jó memóriájú, a részletek megfigyelésében éles szemű, csak éppen súlyosan, halálosan beteg, megkeseredetten ítélkező, s ami a

¹³ PAPP FERENC: i. m. I. 28. kk.

A megözvegyült CSÓKA ROZÁLIÁNAK és gyermekeinek ellenfelei: két mostohafia, mostohalányának férje és gyámjuk, KEMÉNY DÉNES voltak. KEMÉNY SÁMUEL végrendeletét mellőzve, a gyám még 1824-ben rábírtta az özvegyet, hogy lemondjon mostohagyermekéi javára az áldatlan viszály tárgyát — anyjuk, báró GYÖRFI ÁGNES hozományát — képező birtokrészről. Mégis hat éven keresztül folytatódott a mostohagyermekek garázdálkodása.

¹⁴ BEKSICS GUSZTÁV: i. m. 21.

legfontosabb: a lelki élet jelenségei iránt teljességgel érzéketlen ember lehetett. Föltehetően a forradalom utáni, említett védőíratái miatt, szembetűnő ellenséges indulattal mutatja be följegyzéseiben Keményt, sőt még — koruk feudális anarchiáját ugyancsak alaposan kihasználó — őseit is:

„Apja vagy nagyapja (erről már megfelejtkeztem, de a dolgot ő maga beszélte nekem), indulatos, dühöngő, iszákony ember volt, s néha mulatságból egy kis rablást is űzött.”¹⁵

Nyilvánvaló ellenérzés fűtötte Pálffy lakótársával szemben. Följegyzéseinek ítélezései, következtetései elfogadhatatlanok, de tényanyagát jól használhatjuk Kemény lelki portréjának fölvezetéséhez. Így számol be egy rendkívül heves dühkitörésről:

„Kemény Zsigmond tökéletes színész az élet színpadán, s annyira jól adja szerepét, hogy mindenkit tévedésbe tud tartani lelkülete felül. Abban tartott engem is sok éveken át, míg az együttlakás (a két szoba egymásba nyíló lévén), tökéletesen leálcázta. Egyszer szobámban ülve, ő le s fel járt előttem. Valamit mondtam neki, de már nem emlékszem mit. Ő félreértette mondásomat, s ki addig szemközt velem mindig birka-jámborságot affektált, hirtelen oly dühbe jött, hogy szeme kidagadt, szája tajtékszott, ökleit összeszorította, visszalépett néhányat s akkor felém rohant, de székem előtt megállott, megint vissza s megint nekem jött, ismételve ezen előre s hátra rohanást nehányszor, mindig csak ezt dadogva, alig érthető állati hangon: 'Te meg akarsz engem bántani.' — Elein azt hittem, hogy megőrült (és ő nagyon hihetőleg így is végzi!), s aggódni kezdtem. De azután kiismerve, hogy intimidáció akar lenni, mulattatott egy darabig. Én egy árva szót sem szóltam, hanem meg kezdve unni, anélkül, hogy ülőhelyemet egy percig is elhagytam volna, igen egykedvűleg azt mondtam nélki: 'Elég már ebből a komédiából.' — Amily hirtelen jött dühe, éppoly hirtelen el is tűnt mondásom hideg zuhanya alatt. Nem szólt, hanem bement szobájába. Néhány perc múlva kijött és — sírt.”¹⁶

Más — serdülőkori meg a most bemutatott, negyedszázaddal későbbi fékevesztett dührohamához — hasonló megnyilváná-

¹⁵ *Magyarországi és erdélyi urak — Pálffy János emlékezései* — II. Sajtó alá rendezte SZABÓ T. ATTILA. [Kolozsvár] 1939. 62.

¹⁶ I. m. II. 70.

nulására nincs tanúnk, naplójegyzeteiben, leveleiben sem utal ilyenekre. Ezért sem adhatunk hitelt epilepsziára gyanakvó méltatóinak, mégkevésbé Pálffy rosszhiszemű és naivan ellentmondásos, szerepjátszásra, jámborság affektálására, „intimidációra”, színlelésre vonatkozó megjegyzéseinek, illetve majdani megőrzésére utaló „diagnózisának”.

Mindkét lehangolóan szomorú jelenet lélektani magyarázata egyszerű: szangvinikus lelkialkatú — és *nagyon sokat szenvedett, tépett lelkű férfi volt*. Aki ifjú korától erős akarattal, többnyire sikerrel, *igyekezett megzabolázni önpusztító indulatait, természetét*.

Hogy milyen eszközökkel, biztosan nem tudjuk. Bátran föltehetjük azonban, hogy nem kevés lelki energiára lehetett szüksége könnyen magasbacsapó indulatai megfékezéséhez.

Számos bizonyítékunk van arra, hogy írói pályája minden szakaszában foglalkoztatták, izgatták a bőszenvedélyek, a hatalmas indulatok. Ha nem ismernők a Beksics és Pálffy leírta jeleneteket, esetleg azt hihetnők, hogy csupán a szélsőségeket olyannyira kedvelő romantika sarkított érzésvilágának divatja terelte Kemény érdeklődését a különböző korokban élt hősei lelki viharaira és e viharok lecsillapításának módozataira. Így azonban nem kétséges, hogy ezekről és a megfékezésükre kifejlesztett akaraterőről írván, saját lelki életének megfigyeléséből sokat merített.

Mindössze néhány hónappal a „Vadászkürt”-beli szánalmas jelenet előtt készült el *A két Wesselényi Miklós* című remek esszéje, amelyben foglalkozik az önfegyelmelés különböző lehetőségeivel is. Apa és fia, a két Wesselényi hírhedten szangvinikus emberek voltak, kortársaik családi vonásként tartották számon erősen indulatos természetüket. Némelyik kalandjuk — például az apa gorbói várostroma — emberöltőkön keresztül volt széltében szóbeszéd tárgya.

A magyar nemesi liberális reformerek nemzedékének legkiválóbbika, az ifjabb Wesselényi Miklós legbelsőbb barátai közé fogadta a pályakezdő író-politikust. Kemény hónapokon át élvezte a zsidói kastély vendégszeretetét, levelezésük tanú-

sága szerint, későbbben is legszemélyesebb gondjait-bajait Zsibóra írta meg — tehát kitűnően ismerte barátjának az övéhez sokban hasonlító természetét. Közvetlenül és sokat hallhatott az idősb Wesselényi, „a zsibói bölény” viselt dolgairól is.¹⁷

„Az öreg Wesselényi tudván gyöngeségét — olvassuk Kemény esszéjében —, forró vérének mérséklésére külső eszközökhöz folyamodott. Így például otthon állványra több tiszta ing volt téve és néhány üveg jeges víz. Midőn indulata gyorsan hágott a felső fokra, letépte ruháit, itta a hideg vizet, öntöztette fejét, s gyorsan cserélte változóit. E mechanikus csillapítás, bár célszerű lehetett, gyarló pótszere volt az akarat törhetetlen és diadalmas erejének, mely az ifjabb Wesselényinél az embert sokszor bámulatra ragadta. Kik vele ismeretesek valának, láttunk őt néha oly indulatban, hogy térdei reszkettek, míg arca változatlan maradt, és hangján a legkisebb rezgés sem árulta el a belső küzdelmeket . . . Wesselényi keblében, mint az Etnában forrt a láng; de külsője tudott hideg lenni, mint a tűzhányó-hegy tetejét hó takarja.”¹⁸

Akárcsak az ifjabb Wesselényi Miklós, Kemény Zsigmond is „az akarat törhetetlen és diadalmas erejét” állította szembe „gyöngeségével”, indulatai démonjaival. Fiatalkorától „valóságos zsarnokságot gyakorolt önmaga fölött. Szenvedélyeskedése miatt többé soha sem volt kellemetlensége. De az ész rideg uralmának megállapításában túlzott. Nemcsak szenvedélyeit nyomta el, hanem érzelmeit is. Arcvonásai felett korlátlanul tudott uralkodni. Arcának nyugodt, elmélázó kifejezését meg tudta őrizni, habár szívében vulkán forrott — állítja Beksics Gusztáv, aki mintha csak a Wesselényi-esszé parafrázisát írná —. Ha akarta, a legszenvedélyesebb politikai vagy egyéb vitatkozások közepett oly nyugodt, sőt teljesen szótlan maradt, hogy aki nem ismerte, azt hihette felőle, közönyös, érzéketlen, ostoba vagy életúnt. Pedig e mélázó arc mögött

¹⁷ PAPP FERENC: i. m. I. 319. kk. A *B. Wesselényi Miklós körében* c. fejezet *B. Kemény Zsigmond levelei b. Wesselényi Miklóshoz*. ItK. 1900. 351—366., valamint *B. Wesselényi Miklós levelei b. Kemény Zsigmondhoz*. ItK. 1901. 348. kk. és 468. kk. — mindkettőt FERENCZI ZOLTÁN tette közzé.

¹⁸ KEMÉNY ZSIGMOND: *A két Wesselényi*. In: *Tanulmányai* I. 41—42.

szenvedélyektől izgatott vagy teremtő fantázia által ébren tartott lélek lakott. — Ily viták alkalmával a figyelmes észlelő rajtakaphatta volna Keményt, hogy bár a legegyszerűsebb jellemű férfi, aki hazudni soha sem tudott, képes az alakoskodásra. Megtartotta nyugalmát, tehát fölényét. Egyszerűnek és ostobának akart látszani, hogy annál biztosabban észlelhessen.”¹⁹

Kibékíthetetlen — vagy kibékíthetetlennek tűnő — ellentétek pólusai között zajlott élete.

Serdülőkkora a *felnőttek világából kiábrándulás jegyében* telt el. A fejlődésben visszamaradt, beteges kisfiú, az introvertált „méla gyerek”, aki szerette „a sötétet és szélzúgást”, hallgatag, zárkózott, nehezen barátkozó, szangvinikus temperamentumát „diadalmas” akarakterővel mérsékelő, túlfegyelmezett, állandóan önmagára figyelő, gátlásos ifjúvá serdült.²⁰

Csodálkozhatunk-e, hogy a kamasz-szerelem tiszta örömeiben sem lehetett része? S hogy később sem volt szerencséje az asszonyokkal?

„Rajongott a nők után — írja Bekszics —, s alakja épp a nőknél nem kelthetett rokonszenvet. Mert mi sem volt meg benne az udvarló tulajdonságából, épouseurnek pedig szegénysége miatt nem tekinthették.”²¹

Kemény Póli, Wass Otilia, Lónyay Mária, mindazok, akiknek sokat szenvedett szívét följánlotta, sorra kikoszarzták. A többiek, a *Naplójában* említett zsidói szép kovácsné, akár később Margitsziget „tündére”, Tahy Károlyné meg az alkalmi perditák csak fokozták magányérzetét, s megajándékozták végzetes betegségükkel, a vérbajjal, amely a hetvenes években aztán paralysis progressivává és dementiává fejlődött.

A tehetsős mágnások sarjai kisgyermekkoruktól a szülői házban, házitanítók segítségével tanultak meg csevegni németül, franciául, esetleg olaszul és angolul is. Csóka Rozália gyermekcineke nem jutott erre a fényűzésre, ezért a zseniális Zsigmond fia is csak később sajátíthatta el az európai nyelveket, de egyi-

¹⁹ BEKSZICS: i. m. 22.

²⁰ Kemény Zsigmond *Naplója*. 198.

²¹ BEKSZICS: i. m. 17.

küket sem beszélt folyékonyan. Pedig a rangjabeliek ismerkedési, szórakozási helyein, a szalonokban meg a főúri bálokon az arszlánok és hajadonok, éppúgy mint az idősebbek, magától értetődő természetességgel fordították olykor a szót németre, franciára, s persze, illett volna, jó lett volna néha táncolni is. De nagyenyedi táncmestere megróttá egyszer ügyetlensége miatt — sohasem tanult meg hát táncolni. . .²²

Családja — ma már tudjuk, indokolatlanul — Kemény János erdélyi fejedelem, a neves emlékirat-szerző egyenesági leszármazottjának tudta magát. A sokra kötelező családi hagyomány, a bárói cím és a szegélynivaló szegénység kínzó ellentéte elől könyvei, olvasmányai közé menekült.²³ Papp Ferenc, a legrészletesebb Kemény-életrajz írója, aki századunk elején rengeteg hasznos, ma már felkutathatatlan adatot gereblyézett össze Kemény Zsigmondról, az egykori kortársaktól lejegyzett anekdotaszerű történettel jellemzi kiolthatatlan tudás-szomját. A nagyenyedi tanulmányainak befejezése körüli évek valamelyik nyarán édesanyja Magyarkapudon — ispánjuk, gazdatisztjük, úgy látszik, nem lévén — az aratómunkások felügyeletével bízta meg. Az ifjú báró úgy elmerült olvasmá-

²² I. m. 20.

²³ Társadalmi helyzetéhez méltatlan csaknem állandó anyagi kiszolgáltatottságát öccséhez, FERENCHEZ intézett pénzkérő levelei egyértelműen bizonyítják. (ItK. 1908. 230. kk. KISS ISTVÁN közlése.)

„Szegény báró” volta kortársai körében szóbeszéd tárgya volt, amint erről BEKSICS és PAPP FERENC több helyen és részletesen beszámolnak idézett munkáikban.

PÁLFFY JÁNOS emlékezéseiben gúnyolódva jegyzi meg, hogy „KEMÉNYNEK most vénségire, az arisztokratizmus alkonyán, eszébe jutott, amire addig sohasem gondolt, telivér fejedelem ivadékká tenni magát”. Továbbá: „a forradalom után pedig semmit sem tevén félre azelőtt több évi szép jövedelméből, néhány száz forintból élt nélkülözések között, amit cikkírásból kapott, de adósságot nem csinált.” (I. m. II. 62. és 66.)

BENKŐ SAMU a *Napló* kiadásának előszavában foglalja össze véleményét: „Szegénysége tehát csak osztályán belül érvényes fogalom; a hozzá hasonló jövedelmű kisenest vagy jobbágyot (ilyen is volt) már módosnak tartották a kortársak. Bárónak valóban szegény volt.” (I. m. 24–25.)

nyába, hogy észre sem vette, hogy aratói időközben már a hetedik határban járnak.²⁴

Az iskolai tananyaggal, gyors felfogóképessége, híresen jó memóriája és kitűnő szintetizáló készsége birtokában, ugyancsak könnyen boldogulhatott, hiszen a Bethlen-kollégiumban ekkortájt (a 18. századból örökölt gyakorlat szerint) az ismeretközlés alapelve: „keveset, de alaposan”, tárgya: csaknem kizárólag humanisztikus, fő célja: a latin nyelv megtanítása meg egy kevés klasszikus műveltség, teológia és jogi alapismeret elsajátíttatása volt.²⁵ Föltehetően kiváló előmenetele miatt fejezhette be a szokásosnál egy évvel hamarabb tanulmányait Enyeden. Alapítványi helye a Burgban a gondtalan tanulás lehetősége mellett a társaságbeli viselkedési formák átvételét is többé-kevésbé biztosította számára. Igaz, nem zökkenők, nem újabb csalódások nélkül.

Életrajzírói értetlenül ismertetik egyik „afférját”, melynek következtében a könnyen indulatba jövő, de éppoly hamar ki is engesztelődő, „jóindulatú Zsigó” mintegy másfél évtizedig nehezelt unokabátyjára, Kemény Dénes, „valamely modortalanságért egy ízben az asztalnál megfeddette a komor fiút, ki ezt még felnőtt korában sem bocsátotta meg” — írja Beksics.²⁶

Vajon a gátlásokban bővelkedő kamasz indokolatlan érzékenykedése, később pedig, férfikorában „kisszerűsége” magyarázza-e a haragtartást? (Amely különben alig egyeztethető össze szangvinikus temperamentumával.)

Semmiképpen sem. Idézzük emlékezetünkbe a rengeteg tortúrát, amelyet „a komor fiúnak” 9–16 esztendőös fejjel kellett édesanyjával, kistestvéreivel együtt elszenvednie. Életének sorsfordító frusztráció- és megaláztatás-sorozata tette — a talán önmagában csakugyan jelentéktelen — újabb sérelem iránt

²⁴ A GYÁRFÁS DOMOKOSTÓL származó anekdotát PAPP FERENC közli, i. m. I. 107–108.

²⁵ P. SZATHMÁRY KÁROLY: *A Bethlen-főtanoda története*. Bp. 1868. 180. kk.

²⁶ BEKSICS: i. m. 21.

„túlérzékeny”. (Elfojtotta ugyan „az akarat törhetetlen és diadalmas ereje” segítségével föllobbanását, de az ilyen elfojtások, szangvinikus temperamentumának kiélhetetlensége miatt vált gátlásossá, alakultak ki, mélyültek el személyiségét kóros irányban meghatározó komplexusai.) Alapos oka volt a neheztelésre: gyermekkorát unokabátyja, Kemény Dénes védeneci, gyámolítottjai tették pokollá. A korai, soha el nem feledhető nagy családások meredek lépcsőfokait ők mérték ki számára.²⁷

(Nagyon valószínű, hogy majd 1842 nyarán, Kolozs megye közgyűlésén, az Erdélyi Híradó szerkesztőjeként ennek az évtizedes bántásnak fájó emléke is hevítette a „csalálmok emberének” titulált Dénes bátyja nézeteit, az idejét múlt, eredményekkel nem kecsegtető sérelmi politikát hatásosan cáfoló beszéde alatt.²⁸

²⁷ Föltehetően a bárói család érzékenységre tekintettel az első KEMÉNY-életrajzok szerzői tartózkodtak a gyám, a jeles közéleti férfiú, KEMÉNY DÉNES hagyaték körüli szerepének tisztázásától. Egyébként forrásaink egyöntetűen, mint feddhetetlen jellemű férfit emlegetik. Maga KEMÉNY ZSIGMOND is „erkölcsi rigorizmusá”-ról ír, „mely mindent, mit jogtalannak vélt, szenvedélyesen gyűlölt”. (*Idősb Szász Károly*. In: *Tanulmányai* II. 316.) CSÓKA ROZÁLIA és gyermekei elleni könyörtelenül szigorú föllépését szerepe s felfogása magyarázza. Gyámként báró GYÖRFI ÁGNES gyermekeinek jogvédelmét kellett ellátnia. A vizályt okozó végrendelet pedig ellentétben állott nemcsak védeneci érdekével, hanem a jogszokással is; ugyanis a végrendelező GYÖRFI ÁGNES hozományát együtt rendelte CSÓKA ROZÁLIÁÉVAL! és saját birtokaival szétosztani az özvegy meg az első és második házasságából született gyermekei között. KEMÉNY DÉNES minden bizonnyal „szenvedélyesen gyűlölte” a „törvénytelen” végrendeletet, és a törvényesség érvényesítése jegyében is harcolt gyámolítottjai vagyonának gyarapításáért. Eredményesen harcolt: KEMÉNY ZSIGMOND féltestvérei megkapták jussukat. De 1823–1830 között győzelmének áldozatul esett KEMÉNY ZSIGMOND gyermek- és serdülő korának nyugalma. A Burgbéli „megfeddés” alkalmával tehát alig hegedt sebeket tépett föl KEMÉNY DÉNES.

²⁸ PAPP FERENC az Erdélyi Híradó tudósítása nyomán beszéli el a történeteket. (I. m. I. 202.) — Újabban RIGÓ LÁSZLÓ: *Kemény Zsigmond beszéde Kolozs megye közgyűlésén 1842. július 26-án* (ItK. 1967.

Néhány évvel ezután, 1849-ben azonban, amikor Kemény Dénes halálos ágyához kérette — megbocsátott. Sőt, később, érdemeit méltó módon hangsúlyozva, a gyűlölet legcsekélyebb nyoma nélkül emlékezett meg több írásában róla.)²⁹

Másfél évtizedes pangás után a mozgalmas 1831. esztendő európai változásai és a pozsonyi reform-országgyűlések hatására megpezsdült Erdély közéleté. A politikai nyitást kezdeményező opposzició (ellenzék) az 1791-es példát, az előző, erdélyi országgyűlés-sorozat taktikáját követve, gravaminális (séreلمي) politikát folytatott: a Diploma Leopoldinum meg az erdélyi törvénykönyvek rendelkezéseire hivatkozva tiltakozott az osztrák uralom rengeteg törvénytelenége ellen, és az 1811-től össze nem hívott országgyűlések rendszeresítését, minden bírósági és közigazgatási tisztségviselő tisztújítások útján való megválasztását követelte. A „vérmesebbek” nemcsak az alkotmányos élet visszatérését, a feudális viszonyok korszerűsítését, hanem a Szentszövetség halálosan nyomasztó „rendjének” felforogatását, a nemzeti-nemzetiségi sérelmek orvoslását is remélték. Természetesen a Habsburgokat kiszolgáló maradiak is szervezkedtek: éveken keresztül a megyegyűléseken folyt az ellenfelek összecsapása.

Jórészt Kemény Dénes jóvoltából, Alsó-Fehér megye s Nagyenyed az 1830-as évek elejétől az erdélyi nemesi ellenzéki mozgalom egyik központjává vált, ahol a reformkor szinte minden haladó erdélyi politikusa megfordult. Közéjük, „a hajnal emberei” sorába tartozott a magyar liberalizmus első generációjának legmarkánsabb személyisége, ifjabb Wesselényi

475–477.) és BARLA GYULA (i. m. 74.) ismerteti a körülményeket és KEMÉNY — korában szélsőségesen haladó szabadelvűként ható! — az úrbérrendezést sürgető nézeteit.

²⁹ A Pesti Napló 1851. március 20-i vezércikkében, az *Erdély közéleté 1791–1848. c. tanulmányában* (i. m. II. 4–5. és 60. kk.) meg az *Újabbkori Ismeretek Tárában* (V. 1853. 52–54.) méltatja KEMÉNY DÉNES politikai érdemeit.

Miklós, a ravasz taktikus Bethlen János.³⁰ A kollegisták leggyakrabban a városban élő vezéreket, Kemény Dénest, az 1834-es kolozsvári országgyűlés Alsó-Fehér megyei követét meg a polihisztor Szász Károly professzort, Bolyai János bécsi barátját hallhatták vitatkozni az ellenzéki taktika mikéntjéről. Természetesen a kollégiumban is elkezdődött a politikai háborúskodás — értelmiségi jószokás szerint — személyi síkon.³¹

Joggal hangsúlyozza Kemény Zsigmond mindenik életrajzírója a Nagyenyeden töltött tizenegy esztendő egyéniségét alakító szerepét.

Köteles Sámuel rektor-professzort, a kantiánus-krugiánus erdélyi filozófia jelesét volt szokás mindmáig elsőként szerepeltetni a Keményre nagy hatást tett professzorok sorában. Az Apácai Csere óta legjelentősebb bölcsész pedagógusunk azonban — 1831 tavaszán bekövetkezett halála miatt — már nem taníthatta a filozófiai tanulmányokra érett fiatalembert, aki csak 1831 őszén „subscribált”, lépett a felsőbb kollégiumi tanfolyam első classisába, a „suprema humanitatis” osztályba.³²

Az is figyelemre méltó tény, hogy Keménynek, kortársait is bámulatba ejtő széles körű ismeretrendszerében az irodalom, történelem, művészetek, természettudományok és politika, jog, közgazdaságtan, esztétika mellett feltűnően alárendelt szerep jutott Köteles kedvvel és eredménnyel művelt diszciplínáinak, a bölcséletnek és erkölcstannak. Másrészt: sehol sem találjuk nyomát Kemény írásaiban, levelezésében *Az erköltsi filozofiának eleji* szerzője egyéni nézeteinek vagy a rá való hivatkozásnak.³³

³⁰ BERDE MÁRIA az erdélyi reformkorról szóló, befejezetlen regényének címe: *A hajnal emberei* (Kolozsvár, 1946.)

³¹ DR. TÖRÖK ISTVÁN: *Kemény Zsigmond, a lázadó didk.* Kolozsvári Lapok, 1899. 15. — TRÓCSÁNYI ZSOLT: *A nagyenyedi kollégium történetéhez.* Bp., 1957. 32.

³² VITA ZSIGMOND: *Kemény Zsigmond tanulmányai a Bethlen Kollégiumban.* Igaz Szó, 1975. december, 497–500.

³³ KÖTELES SÁMUEL: *Az erköltsi filozofiának eleji* I–II. Marosvásárhely, 1817. — Marxista szemléletű pályaképe: HAJÓS JÓZSEF: *Köteles Sámuel.* Bukarest, 1969.

Annál tartósabb és tartalmasabb volt az ifjú Kemény kapcsolata a kollégium másik akadémikusával, a diákok kedvencével, Szász Károly jogászprofesszorral.³⁴ Ez a széles látókörű, nemes lelkű fiatal tanár az alig 17–18 esztendő diákját barátjául fogadta, megszabadítván ily módon kisgyermekkora óta hűséges kísérőjétől, magányától. Szász szeretettette meg vele az egyetemes irodalom remekei mellett, a népük lelki sajátosságainak legmélyebb rétegeit föltáró, napvilágra hozó Csokonait, Berzsenyit, és a magyar liberális nemesség törekvéseihez közvetve kapcsolódó Kölcsey meg Vörösmarty romantikáját. Szász ismertette meg vele a felvilágosodás és reformkor eszmé-áramlatait, Montesquieu és Rousseau történelem és jogfilozófiáját, Széchenyi István meg Wesselényi Miklós világot formáló gondolatrendszerait, ő terelte érdeklődését halálíg tartó kettős szerelme: az irodalom és a politika felé. Szász hatására, kortársai többségétől eltérően, nemcsak a magyar politikai irodalomból meg az elődök áthagyományozott eszmevilágából meríthetett, hanem közvetlenül a forrásokból. Ennek az öntudatos székelynek — aki még 1833-ban is büszkén használta „Szemerjai” előnevét — köszönhette mély és tartós természettudományos meg életreszóló történelmi érdeklődésének kialakulását. Azt, hogy mesteréhez hasonlóan, ifjú fővel „valódi nagybirtokos, igazi oligarcha lehetett — az ismeretek birodalmában”.³⁵

Melegszívű édesanyja után Szász Károly, a diákkori példakép, aki megértette, aki segítette életútján, akit szeretni lehetett, ő az első felnőtt férfi, akire föl lehetett, föl tudott nézni, akinek élete első sikerélményeit köszönhette, aki tudatosította nagyrahitatottságát.

„Nehéz volna eldönteni, hogy Szász az ifjú nemzedék értelmi vagy erkölcsi fejlődésére hatott-e inkább?” — kérdezi Kemény

³⁴ Újabb igények szerint készült értékelése: *Szász Károly*. Bevezető tanulmányt írt, a szövegeket kiválogatta és jegyzetekkel ellátta KISS GÉZA és TURNOWSKY SÁNDOR. Bukarest, 1955. 5–65.

³⁵ KEMÉNY ZSIGMOND: *Idősb Szász Károly*. In: *Tanulmányai II.* 326.

egy emberöltővel később, néhai tanára fölött mondott akadémiai emlékbeszédében. Aztán ily módon zárja megemlékezését: „Akarom, tehát tudják. . . hogy Szász Károly volt, ki engem az irodalomra buzdított és előkészített, s hogy én az egész világon neki köszönök a legtöbbet.”³⁶

Miután a bécsi udvar eredménytelenül kísérelte meg az erdélyi nyugtalanság megszüntetését egyfajta szükségállapottal, kénytelen-kelletlen meghirdette a 23 éven keresztül elodázott diétát.³⁷ Az opposzició táborán eluralkodott a sikerérzet. Kollégiumi tanulmányait félbehagyva (majd az ülések egyik szünetében fejezi be) a húsz esztendőes Kemény Zsigmond is Kolozsvárra, az országgyűlési ifjak körébe sietett. Az Erdély sorsán változtatni hivatott, történelmi fordulatot ígérő országgyűlést többségében az erdélyi vármegyék és székely székek követreiből szerveződő ellenzék uralta; a legnépszerűbb politikus Wesselényi, valamint a középutasságra inkább hajló Bethlen János, Kemény Dénes, Szász Károly voltak a hangadók.

A jobb jövőt formáló progresszív erők reményei végletesen felcsigázódtak: Erdély valamennyi társadalmi-politikai-gazdasági nyomorúságának megszűnését várták a diétától. Nem kevesen saját sorsuk megjavulását is. Az egyre erősödő opposzició soraiban szaporodnak a hivatalra áhítozók, bár nem tudják pontosan, hogy a hatalom kreatúráinak — legalábbis a korrupctehetségtelemekből álló többségüknek — kiebrudalása után mire számíthatnak.

Bécs, a hatalom biztosította előnyöket kihasználó ún. titkos kabinet könyörtelenül céltudatos politikai sakkhúzásai meg az ellenzék fogyatékoságai következményeként az országgyűlés többé-kevésbé viharos tanácskozás-sorozata — amely 1834

³⁶ I. m. 329. és 336.

³⁷ KEMÉNY ZSIGMOND: *Erdély közélete 1791–1848*. In: *Tanulmányai* II. 72–93. — TRÓCSÁNYI ZSOLT: *Wesselényi Miklós és világa*. Bp., 1970. 104–138. — KATONA ÁDÁM: „A tények okainak és az események értelmének megtalálása a cél.” *A pályakezdő Kemény Zsigmond eszmerendszere*. Korunk, 1976. január, 57–66.

májusától 1835 februárjáig, 67 ülésen zajlott — semmit sem valósított meg a szép reményekből. Végül hatalmi erőszakkal, Ferenc császár és apostoli király legfelsőbb dorgálásával szétkergették a tekintetes karokat-rendeket. Kolozsvár képe a követek szétszéledése után egyszerre megváltozott, megint csendes, eseménytelen, vidéki várossá vedlett, amelyben csak a hatalom ünnepeztette magát talpnyalóival. A veterán királyi biztos, Estei Ferdinánd főherceg diadalmasan vonult be az éppencsak lezajlott országgyűlési csaták színhelyére, a guberniumba. Ferenc császár elhunyt. (Az erdélyi diéta miatti izgalmak siettették halálát — rebesgették titkon egyesek.) Utóda, V. Ferdinánd, aki trónörökös korában sem eszéről volt híres. Tehát Metternich kormányoz, s majd a hírhedt kamarilla. . .

A diéta kudarcát különösen fájdalmassá tette az ellenzék táborán belüli torzszalkodás. A kortársak többsége ebben látta a bukás fő okát. Talán senki sem ismerte föl azonban, hogy az adott erőviszonyokon kívül a politikai csőd elsősorban a rendi kiváltságokhoz ragaszkodás, a negyedszázaddal azelőttinél alig frissebb sérelmi politika következménye volt. A törvényteleniségek, a rendi sérelmek mégoly rendszeres fölhánytorgatása sem pótolhatta a földbirtokosok gazdasági fejlődését is béklyózó, végzetesen elavult hűbéri viszonyok korszerűsítési programjának végrehajtását, a lakosság — földesúri kizsákmányolása alatt élő — mintegy 60%-át érintő úrbérrendezés és Széchenyi polgári fejlődést célzó reformjainak végrehajtását, valamint egész Erdély minden társadalmi rétegének emberi jogait korlátozó autarktikus osztrák hatalom bilincseinek lerázását, s ezzel egyidőben a román tömegek nemzeti-politikai jogfosztottságának megszüntetését.

A diéta 67 ülésén szóba se került az úrbérrendezés, a követek kockázatosnak vélték az osztrák önkény emlegetését is, s még a román nemzetiségű nemesi résztvevők sem vállalták népük politikai jogvédelmét. A mindenkori uralkodó osztályok farkasvakásával megverten az országgyűlésbeli karok és rendek korábbi kiváltságaik csorbíthatlansága mellett remélték a kívánatos fejlődés útjait egyengetni. Részben a jól átgondolt,

jövőt építő tervek hiányának következménye volt az ellenzéki vezérek személyeskedésektől sem mentes nyílt viszálykodása.

A hűsz esztendősz Kemény Zsigmondot mélyen megrázhatta és kiábrándíthatta ez az öngyilkos viszálykodás, amelynek két főszereplőjét nagyon közel érezte magához. Diákkori mestere, aki bevezette a diéta idején Kolozsvárra sereglett erdélyi elit körébe, Szász Károly és Wesselényi Miklós sajnos nem a Bécszet szolgáló aulikusokkal, hanem formai kérdések fölött, nyilvánosság előtt és egyre szenvedélyesebben egymás ellen csatáztak.

1835. február 6. — „a bécsi pirongatás” kihirdetése után — Szász Károly nem maradhatott Kolozsvárott, visszatért Enyedre tanárkodni. Sokat ígérő politikai karrierje végetért. Kapcsolata legtöbbszörre hivatott tanítványával, Kemény Zsigmonddal megszakadt.

A pozsonyi és kolozsvári diéta liberális ellenzéki vezérét, a Bécs számára egyre kellemetlenebbé, sőt veszélyesebbé váló Wesselényit, akinek vágyálmai — sajnos csak álmai és nem meghirdetett programja — olykor Petőfiék majdani 12 pontjának követeléseit előlegezték, sajtóvétség (a cenzúra engedélye nélkül Kolozsváron kinyomott és terjesztett országgyűlési tudósításai miatt) és felségsértés vádjával perbefogták majd bebörtönözték.

Kemény Zsigmondnak Kolozsvárott az illúzióvesztés, a csalódások országgyűlésével végetért ifjúkora.

NÉMETH G. BÉLA

VÉDEKEZŐ HUMOR — KIBÉKÍTŐ BELÁTÁS
(AZ ÉRTEKEZŐ REVICZKY)

I. *A kívülrekedtek címszereplője ; nemzedéki jelleg és történeti jellemetesség ; Reviczky kedveltsége*

A történetírásban gyakran tapasztalhatjuk, hogy az észlelés egy-egy fontos, összefoglaló kategóriája elszakad az őt szülő társadalmi valóságtól; önálló életet kezd, s magyarázandó okozatból magyarázó okká változik át. Nem utolsó helyet foglalja el e kategóriák között a *nemzedéké*, a *generációé*. Bármennyi balfogás vagy visszaélés történt is azonban e kategóriákkal, a történetírás nehezen tud megenni nélkülük; így a nemzedék kategóriája nélkül is.

Semmiképpen sem szabad azonban e fogalmat egyszerű időbeli gyűjtőnévként fölfognunk. Hogy példákat a tanulmányunkban sorra kerülő korszakból vegyünk, Arany László és Mikszáth, születési dátumuk szerint, majdnem azonos évjárat (1844, 1847); — szemléletükben, irányukban azonban egy világ választja őket el. Hasonlóképpen Endrődi Sándor meg Reviczky is tartozhatnának az anyakönyv szerint együvé is: csupán négy esztendő köztük a különbség. Mégis két erősen eltérő nemzedék reprezentálója mindenik. Az időnek történelemmé kell válnia a historikus kezén; az értékalkotás evolúciója alapján megítélt változásfolyamattá; a csoportjegyeknek pedig egységesen elbírált társadalmi osztálykarakterisztikumá szövédnie, magatartás, eszme, irányzódás tekintetében egyaránt. Azaz a társadalmi csoportjellegnek mindenkor át kell törnie a naptári időhatárokat. A romantizálódó Goethe ennek jegyében mondhatta magát joggal a fiatal romantikusok nemzedéktársának.

Nemzedéki karakterisztikán át egy szakaszt tehát akkor érdeemes jellemezni, ha általa tudunk tárgyias fényt vetni a társadalmi vagy a művelődési szerkezet jellegére, értékészülő moz-

gásirányára. A nemzedék fogalmának fölhasználásában a tév-
 ösvényre siklatást többnyire éppen a történeti folyamatokat
 erősen érzékelő, de őket nem eléggé tárgyiasan megragadó
 s nem eléggé tisztázott társadalmi értékszempontok alapján
 megítélő irányok hozták magukkal. A *korszellem* jegyében a
 romantika, a *kor élményében* a szellemtörténet, a *szerveződési*
fázisában a pozitivistá szociologizmus.

Ugyanazon évjáratok más-más rétegei egymást követő,
egymás után domináns generációkat alkothatnak. Az 1867-es
 osztrák—magyar kiegyezés után ugyanazon időszaknak, az
 1840—45-től az 1850—55-ig tartó periódusnak a szülöttei négy,
 részint egymást fedő, részint egymást gyorsan váltó nemzedék-
 ben léptek föl az irodalmi, a kritikai gondolkodás területén.

Az első Arany László, Asbóth János, Toldy István nemzedéke
 volt. Az etatizmusé, amelynek tagjai *egy erősen központosító*
nemzeti liberális állam segítségével igyekeztek elérni céljaikat.
 Egy európai szintű, polgárias, de eleve magyar vezetésű, „kor-
 szerűsítetten” azaz az *érdek* jegyében egymásra utalt kárpát-
 medencei, mondhatnánk, hungarus tudatú társadalom kialakítá-
 sát. Minden törekvésükkel azon voltak tehát, hogy egy ilyen
 államot és művelődést hozzanak létre. A második nemzedék,
 Endrődi Sándoré és György Aladáré, csak valamivel lépett fel
 később az előbbinél, s a polgári individualizmus első magyar
 nemzedékének tekinthető, amely a *kozmpolitizmus jelszavával*
 kívánta a nemzeti művelődést a hagyományos felépítésű, patri-
 arkális közösség szolgálatából az egyénekből álló liberális pol-
 gári közösség szolgálatába terelni. A harmadik mindkét előbbi
 fedte időben, de eszméi határozottá, dominánssá és karakter-
 riztikussá csak a 75-ös fúzió után képződtek ki. Beöthy Zsolt
 és Rákosi Jenő nemzedéke volt ez, a liberális *ifjú nacionalistáké*,
 akiknek egyik része az expanzív liberális nacionalizmus jelsza-
 vait a dzsentri hangsúlyaival mondta el, a másik a dzsentri ha-
 talomnak magát ugyan még egyelőre alávető, de kompromisszum-
 áért a hatalomból már kellően részesedni óhajtó burz-
 soáziáéval. A negyedik nemzedék azoké, akik az egyre ellen-
 állóbbá szilárduló, s egyre homogénebbé telítődő *állam- és tár-*

sadalomszerkezet szélterületein rekedtek; s az irodalmat, s általában az emberi eszmélkedést elszigetelt helyzetük, magára zárult sorsuk megmagyarázására s elviselésére állították be.

Ennek a nemzedéknek egyik címszereplője *Reviczky Gyula*.

A következőben nem a költő Reviczkyről szólunk, hanem az értekezőről. Nem mintha a költő Reviczky nem felelne meg a nemzedéki címszereplő ismérveinek. S emellett: szellemi-lelki arculatát fölötte könnyű is verseiből megrajzolni; az egyedit is, a nemzedékit is. A direkten életrajzi költőnek, a naivan, a szentimentálisan vallomásos embernek szinte üveg-tisztán átlátszó példája. Az a (közhelyszerű) eszmekincs azonban, amely prózájában összehalmozódott, s az a mód, ahogy ez a halmozódás gondolatértékűvé, *gondolkodás funkciójává* változott át *számára*, verseinél közvetlenebbül jellemzi a kor egy történeti pillanatra dominánssá lett rétegének szellemiségét. S a magyar kritikai eszmélkedésnek is egy nem jelentéktelen hatású fázisát és főleg pedig egy hosszú életű *magatartástípusát*.

Reviczky értekezőként is sikeres szerző, — ha sikernek azt tekintjük, hogy értekező írásainak meglehetősen százaléka mindig újra s kedvvel olvasott. Mint versei, értekező írásai is oly ízlésképző grádusai, oly érzelemgyakorló iskolái a magyar irodalom összességében a litteratura szeretetének, az íráshoz való kedvcsinálásnak, az olvasáshoz való szoktatásnak, amit a fiatal lélek, időzzék nála mégoly röviden is, ritkán hagy ki. Évenként ismétlődő megfigyelésem, hogy a rendszeres gondolkodásban még iskolázatlan, de a reflektív megközelítésre már erősen vágyó, érzelmes alkatú egyetemi hallgatók Péterfy prózájával szemben többnyire az övének adják az elsőbbséget. Ha azonban verseiből néhány, a legszigorúbb mércével mérve is, több, mint életkorhoz kötött, s hamar túlhaladott lélektani s ízlésiskolai lépcsőfok — tanulmányai között alig akad egy is, amely korjellemező, tudattörténeti dokumentumnál többet jelentene, amely saját műfaji lényege révén, a *gondolatalkotásnál* fogva jelentene értéket, keltene érdeket.

Mi lehet hát, ami (fiatal) olvasóját rendszerint mégis erősen megfogja?

A felelethez először Reviczky előadásának, közlésmodorának néhány stílusvonását, s az őket szülő lélektani sajátosságát kell látra vennünk.

II. *A kinyilvánítás gesztusa ; az egyetemes kérdések és a végleges válaszok (naiv) embere ; eszmék és tételek gondolkodás helyett*

Értekezői magatartása mélyen személyes. Személyességének mozgató rugója pedig a sértett elégtételvezés, az elégtételvező sértettség. Sértettsége szinte egyetemes; mindenkire és mindenre vonatkozik. Elégtételét a kívül-, főleg pedig a fölülállás attitűdjével szerzi meg. Így egyszerre indulatos és érzelmes, fölényes és vallomásszerű. Ellenzékiése gyakran majdnem anarchisztikus; a kamaszos vadságig csigázódik; egyben azonban az elnéző bölcsesség öreges pózával is párosul.

Közlési alaphelyzete a *mi* és az *ők* hangsúlyos s állandó szembeállítás. A *mi* (— a tartalmakat végsőkig egyszerűsítve —) a történelem, a művelődés, az irodalom lángelméit, vagy, ahogy ő szereti mondani, genie-it foglalja magába. Az *ők* viszont mindenekelőtt a közepes tehetségű alkotókat és szerepvivőket. Azokat, akiknek tehetsége, az ő sugallma szerint, főleg az önérvényesítés forsaiban mutatkozik meg és merül ki. Tehetségük igazában gátlóbb a szerény tehetségnél. Fölfuvalkodottá és önmagukba zárkózottá, érdeklődéstelenné és részvétlenné teszi őket, szemben a szerényebb képességűek, a kevésbé öntudatosak és alig iskolázottak egyszerű lelki nyíltságával.

A *mi* és az *ők* póluspárja között a *ti* mezőnye helyezkedik el, mint a közlés irányzódási célja, mint a közlés igazságának befogadó közege, mint az igazság hatékonyvá válásának lehetősége; mint elképzelt szövetséges, mint vélt tábor, mint vágyott párt az *ők* ellen. Ha az *ők*-kel szemben a támadó kihívás, — a *ti*-vel szemben az összefogó apellálás az ő lélektani magatartása.

Grammatikai alapformája a kijelentő mondat. Ami a vázolt lélektani magatartással és közléshelyzetben, a retorika síkján

kinyilvánító karaktert ölt, majd támadó polemikussággal, majd gyöngéd líraisággal, majd messianisztikus jóslatossággal színeze. Határozottan és egyértelműen fogalmaz. Hajlik az éles sarkításra, s egy-egy szentenciát szinte minden bekezdésében kimunkál. Végleges érvennyel szól; a föltételes módot, a föltételes mellékmondatot alig ismeri.

Ami egyáltalán nem azt jelenti, hogy gondolatmenete ellentmondás nélküli. Ellenkezőleg. Alig van még egy kritikai szerzőnk, akinek szövegében annyi ellentmondás halmozódna egymásra, mint az övében. Csakhogy ezek az ellentmondások nem egy bonyolult, újra meg újra átvilágított gondolatmenet téves logikájú vakvágányai vagy szembe futó ellenpályái. Nála nincs szó logikai sorról és igazolásról. Megállapításait, tételeit egy intuíciós társítás, egy élményi kapcsolás rendjében adja elő. Szövegét a beszélő személyiségének légköre, tárgyához való modális viszonya, előadásának retorikai karakterisztikája tartja össze. Nem érvelő *gondolatsorok* kifejtéséből áll elő sequentiája, beszédmenete, hanem érzelmi teltséggel egymáshoz hasonított *eszmék* fölsorakoztatásából.

Beszédének lelki hitelét nem közlendőjének tárgyias valóság- vagy igazságHITELE kölcsönzi, hanem őszintesége, meggyőződöttsége, ragaszkodása a kifejtettekhez. A *hitel* szó, róla szólván, mindig őseredeti, szószármaztatási értelemben van jelen: hiszi, amit mond; szövegének modális ereje érzékeltetni bírja: sorsszerűen szüksége van rá, hogy feltétlenül higgye, hogy megingathatatlan meggyőződéssel vallja.

Jellemző s jelentős cikkeiben, minden elfogódottság nélkül, szinte gyermekien feszegeti a lét alapkérdéseit. Írásainak szövege ilyenkor igazán szentenciózus hangzatú s a tételszerű kijelentések garmadájával van tele.

„A szenvedés az első emberpár bukása óta mindig ugyanaz; örök és általános.” „A fájdalmat minden kor és nép egyformán megéri.” „A könnyek lemosják a világ arcáról azt, ami rajta hazug.” (*Századunk pesszimizmusa*) „A tehetséget az irigység jellemzi, a lángelmét a közöny a tehetség irányában.” „Semmi sem szigeteli úgy el az

embert a világtól, mint a szellem.” „A magas lélek, mint a magas hegy, közellevő társak nélkül áll a világban.” (*Az ambícióról.*) „A boldogok meg vannak fosztva a remény édes érzetétől, a vigasztalás balzsamától, s akiket szánunk mélyebb örömmre képesek, mint akiket irigylünk.” „A világ minden dolga hiú. A szerencsére mindig szerencsétlenség következik. A legvégső s a legnagyobb baj pedig az állhatatlanság. A születés állhatatlan és semmis, mert halálhoz vezet, az ifjúság, mert vénség követi, az egészség, mert betegség szokta felváltani. Minden, ami létezik, el is múlik.” (*Jézus és a boldogság.*)

S ha maga nem tud formálni szentenciát, vagy a magáénál teltebb, érzelmibb lép be emlékezetébe, azt idézi. Senki magyar szerzőnél ily kis terjedelmű értekező életműben ennyi idézetet nem találni. Tökéletesen más szemléletű, korszakú s műfajú írók kerülnek nála így egy társaságba. Citátumai elvesztik eredeti összefüggéseikben hordott jelentésüket, s Reviczky önkifejezésében s érzelmi társításában nyernek újat. Külön kis esszét is szán az idézés művészetének, amelyben szinte naiv bájjal fejt ki a saját szöveggé való áthasonítás jogát, s magasztalja a szentencia-szerzés írói értékét. Hogy műveltsége nagyon egyenetlen és tárcaszerű volt, így vagy úgy szinte valamennyi méltatója szóvateszi. Az akkoriban annyira kedvelt Buch der Bücher-féle gyűjtemények alighanem kedvenc olvasmányai közé tartoztak. Mégsem az egyenetlenség igazán jellemző olvasói befogadására s nem is a díszítő szándék idézésére. Mérhetetlen szubjektivitás kíséri mindkettőt; mindenképp csak arra figyel, amiben élethangulatát véli föllelni.

A citálás e sűrű alkalmazásától szövege három sajátos sugalmat nyer és vet olvasójára. Mivel többnyire — utaltunk rá — habozás nélkül „végső”, „nagy kérdéseket” vet föl, — szövege érzelmi telítettsége mellett erősen intellektuális, sőt, filozófiai színt is ölt. S mivel a maga vagy mások szentenciáival rendszerint rögtön választ is ad, egy folyamatos elmélkedés egymásba kapcsolódó konklúzióinak látszanak feleletei; megtapasztalt, megélt, megszenvedett élethelyzetek s magas művelődési jártasság konklúzióinak. Van értekező próza, amelyet

a gondolati elemzés egyre emel, s van, amelyet szétporlaszt, pusztán érzelmi megnyilvánulássá fokoz le. Reviczky prózája lényegében s többségében ez utóbbi fajtához tartozik.

Mindezzel azonban csak a *leírás* szintjén maradtunk, s csak *befogadásának* életkorhoz, műveltségi fokhoz, szellemi alkathoz kötöttségeire vetettünk némi nyelvi-lélektani-retorikai megvilágítást. S az irodalomtörténeti kérdés voltaképp az, ezzel az értekezői magatartással *miért s miképp* lehetett egy nemzedék, egy történeti pillanat domináns képviselője Reviczky? (Mert azt — Freud s annyi társa után — aligha szükséges magyarázni, hogy hites kedvelője, a fiatal lélek szinte törvényszerűen megy át a világgal való első érzelmi-szellemi szembesülési idején egy egyetemes sértődés és kihívás fázisán. Mint ahogy azt sem, miként kap ekkor a lélek csupa „általános” és „örök” kérdésen, „egyetemes” és „végleges” válaszon.)

III. *Belátás és eszmélkedés, humor és magatartás; belátás és gondolkodástörténet, humor és művészet*

Reviczky világértelmezésének s életmagatartásának kettős kulcsszava, egymást társító alapkategóriája a *belátás* és a *humor*. Kezdetről, de folyvást mélyülő s egyre egyetemesebb érvénynyel. Legnagyobb igényű tanulmányában, szemlélete legteljesebb összefoglalásában a *Humor és materializmusban*, miután kifejtji, hogy vallása a materializmus, s erkölcsse a humor, ezt írja:

„A túlvilág hite álom volt; a materializmus eszme. A theokratának el kell a földtől fordulnia . . . a materialista szükségképp lent marad a földön, s az étellel, az emberekkel foglalkozik. A pozitív vallású [azaz tételes vallású] hite, — a materialista szíve szerint cselekszik. Minden személyesített vallás másvilági jutalmak ígérete; a természet vallása ellenkezőleg: a belátás által hozza létre a jót . . . A humorista [akinek vallása a „természet vallása”, azaz „a materializmus maga”] nem fenyegetésekkel, nem jutalom-ígéretekkel, hanem szánó szelíd-séggel csepegteti szíveinkbe a *belátás* balzsamát”.

Másik kiemelten konfessziós tanulmányában, a *Szenvedély és világfájdalomban* is azt mondja, a nagy költő csak „lát”, a zseni, a humorista ellenben „belát”. S mint oly sokszor, ezúttal is Buddhát és Krisztust, Shakespeare-t és Goethét jelöli meg a legnagyobb belátóknak. S mint annyiszor, levonja itt is végső következtetését: „A javulás egyetlen föltétele és lehetősége [ti. az örök emberi sorsot illetően] a belátás” (uo.).

Öt kérdés áll tehát előttünk: 1) minek alapján jut Reviczky a belátás követelményéhez; 2) mi e belátás tartalma; 3) milyen társadalmi, 4) milyen kritikai s irodalmi követelményeket hoz magával e tartalom; 5) és végül: hogyan emelkedik korszakjellemzővé ez a magatartás? E kérdések s a rájuk adott válaszok persze folyvást átszövik egymást; sorrendjük pedig tárgyalásukban, kivált az első és második pont esetében, kikerülhetetlenül egymásra rétegeződik.

III.1. *A tapasztalati s az eszméleti szubjektivizmus egybefonódása a meghatározottság szorításában*

Reviczky sorsáról egy rövid tanulmány keretében aligha kell külön szólni. Annyira példázatos szociálisan ez a rétegek közt morzsolódó *peremsors*, hogy szinte minden megalázó mozzanatát és kevéske örömét ismerjük. S ismerni véljük szellemiségének és sorsának összefüggéseit is. Nyomorúságától menekült Schopenhauer filozófiájához, így hangzik a végső summázat. S ez igaz is; csakhogy ez az odafordulás nem volt ily közvetlen; és sorsát épp a *közvetítő* művelődési-lelki-társadalmi tényezők teszik történetileg példázatossá.

Akit igazán mélyen ismert és átélt, az valóban a frankfurti bölcs volt. Szemléletét azonban éppoly mélyen áthatotta a kor pozitivista műveltsége, amelynek populáris alapszólamai laponként, bekezdésként térnek nála vissza, mint vállalat, sarkalatos igazságok. Kései polemikus hitvallásában, a *Századunk pesszimizmusában* pl. ezt írja: „Az, ami a világot fenntartja: a nemi ösztön és a létért való harc.” S egyre új változatban ismétli a létharc kardinális tételét. „. . . bizony csak. . . az éhség

és szerelem harca a létért a világ” (uo.). Említett nagy összefoglaló tanulmányában pedig így ír: „A természet az isten, s az ember a természet képmása”; s „a természet a mi dajkánk és hóhérünk”, „a természet örök harc a létért”.

S mint a létharc tétele, ugyanúgy mint alapidea kerül nála elő minduntalan a kiválasztódás tana, a klimatológiai jellemten, az érdek és haszon vezető szerepe, az egoista altruizmus hite, de mindenekelőtt a biológiai és milió-meghatározottság elmélete.

„Tetteink, ha tekintetbe vesszük azok motívumait és a körülményeket, szükségesek. Az erény és bűn csíráit magunkkal hozzuk a világra. A nevelés csak addig akadályozhatja meg a rosszat, míg a körülmények s valamely erős motívum nem kényszerítenek az ellenkezőre... Sokszor elítéljük magunkat, s mégsem teszünk, mert nem is tehetünk másképp” (*Humor és materializmus*).

S mint a napi élet tényeiből, ezt olvassa ki Turgenyevből, Goethéből, Feuerbachból, Shakespeare-ből, Schillerből s annyi társukból; Heinéből pl. így: „Úgy hoztam ezt a nyomort magammal a világra. Már bölcsőmben velem feküdt, s ha anyám ringatott, őt is ringatta velem” (uo).

Tudata, gyermekkorának emlékvilága szerint ahhoz a réteghez tartozott, amely a vezetést, társadalomban és társaságban, kezében tartotta. De naponta élte át, hogy ő menthetetlenül kizárult ebből a rétegből, s máshoz utat nem talált. S e mellett eredeti odatartozásának tudata is a folytonos kétség súlya alá került, házasságon kívül született voltának s nem törvényesített névviselésének ismeretével. A determináció tanába menekülni: magától kínáló út volt számára; megmagyarázott mindent, s fölmentett minden sorsalakítási kötelezettségtől. De egyben börtöne is lett, mely akkor is elszigetelte és béklyóba verte, midőn áttörő aktivitásra látszott ereje, kedve lehetősége. Reviczky tehát szinte mindenkinél inkább érezte kortársai közt a mozdulatlan, a megszilárduló társadalmi hierarchia lekötő hatalmát, s ez mindenekelőtt a biológiai s milió-determináció kényszerének képzetében tudatosult benne. Schopenhauer viszont megszabadítását jelentette e determiná-

ciótól, nyomorra szánt sorsának egyedi érzetétől (vagy szégyenétől): a világ, a lét *önmagában* nyomorúságos, s aki ezt nem tudja, nem érzékeli, lehet szerencsésebb determinációjú ember, de alacsonyabb szellem, de kevésbé összetett és kevésbé kifinomult lélek.

A történeti pesszimizmus atyja ötvözve a pozitivista determináció tanával, — a pozitivista determináció tana átszűrve Schopenhauer metafizikáján. Természetesen, nem Schopenhauer személye a fontos s nem is egyik vagy másik pozitivistáé ebben az ötvöződésben. Egy fontos fázist ragadhatunk meg itt az európai s a hazai polgári gondolkodás történetében egyaránt. A szubjektív idealizmus messze széthajolt empirikus és spekulatív válfajának egymásra találását, egymásba fonódását. Többé-kevésbé minden európai típusú művelődésben végbe ment ez az 1850-es, főleg pedig az 1870-es évektől. De mindegyikben másként. Reviczky, aki oly jól érezte meg Baudelaire e tekintetben való jelentőségét az elsők között, e kapcsolódás, ez ötvöződés magyar címszereplője. Gondolkodástörténetileg s szorosabban vett társadalomtörténetileg egyaránt fontos folyamat ez. Egy társadalmi magatartás jut el itt elavulásához, s egy másik teszi meg induló lépéseit. A polgári liberalizmusnak tárgyias, érzéki-tapasztalati elvű, a társadalmi szerveződésre koncentráló fajtája az egyik, a liberalizmusnak alanyi, eszmélő, s élményi elvű, s az egyénre (a kiválasztott egyénre) összpontosító fajtája a másik.

Ennek jobb megértésére azonban rövid kitekintő kitérést tanácsos tennünk.

III. 1.a. *A determináció szorítása s a kitérés kísérlete az alanyiség, a személyesség s az egyéniség irányában*

Az 1850-es, 70-es évek a pozitívizmus európai egyeduralmának évei. Spencer alapozó főműveinek időszaka. Valójában persze, mint semminő delelőn, itt sem állt meg a nap. A ragyogástól nem lehetett ugyan látni, de íve már lefelé hajolt. A költők, a művészek, mindenesetre, már az 50-es évek közepétől-

végétől rossz közérzetnek adnak hangot. De új elrendező szemléletre szert tenni nem tudtak. Schopenhauer ekkor kezdett hatni. A 70-es évektől aztán az irányzat képviselői maguk is meginogtak biztonságérzetükben. Az öregedő Mill, szilárd erkölcsi alapozás után vágyva, már 1870 előtt Kant felé fordult. Taine is, az *Origines*-ban, értékszemponatok után kutatva, közel került hozzá, s közel az egyre rezignáltabb (bár rezignációját élvező) Renan is. S még Spencer is — 1910-es *Önéletrajzá*ból tudjuk —, ezidőre teszi első kétségeit, s erősödő nosztalgiáit a megélő, a művészi, az intuitív megismerés iránt. A gondolkodás felső régióiban érzékelhető lett a tisztán érzéki empirizmus szubjektivizmusa, e szubjektivizmus relativizmusa s ennek meg viszont indifferentizmusa éppúgy, mint a természeti determináció szabadság- és erkölcsvesztő fatalizmusa is. A tapasztalati igazság elvesztette belső igazság-hitelét s egyetemes értékérvényét; a cselekvés döntés nélküli mechanizmussá gépiesült, melyben az értelemnek, a gondolkodásnak, az érzületnek csak eszköz szerepe van. Sem külső tapasztalati, sem belső élményi hitel nem állott a leírt tételek és követelmények mögött.

Pedig az irányzat válságának igazi érzékelői, a polgári gondolkodáson belül azok voltak, akiket ez az irányzat s (látszólag) legyőzött (látszólagos) ellenfele, a spekulatív idealizmus együtt dajkált föl. Két mű s két név különösen fontos. *A tragédia születése* (1872) Nietzschétől az egyik, *A mintha filozófiája* (1876–78) Vaihingertől a másik. S bármennyire jelentősebb (kivált szerzője későbbi műveinél fogva) az előbbi, számunkra most az utóbbi az érdekesebb, a revelálóbb.

Mit tesz Vaihinger?

Könyvében, melynek alcíméül, oly jellemző módon, ezt adja: „System der theoretischen, praktischen und religiösen Fiktionen der Menschheit auf Grund eines idealistischen Positivismus”, megkísérli a kanti belső igazságvilágot a pozitívizmus külső tapasztalatvilágával egyesíteni. Minden ismeret s minden ismereten alapuló erkölcsi (vagy bármilyen) tétel *fikció*. S az életösztön mindig kiválasztja azt a fikciót, amely

az élet fönntartására és evolúciójára a leghasznosabb. Vaihinger fölfogásának objektív értelme, szubjektív szándékától függetlenül, a természeti, a szociáldarwinista evolucionizmus automatizmusának társadalmi érvényét volt hivatva fölmutatni — s *egyben* az erkölcsi s a személyiségteremtő szabadság igényét (illúzióját) is kielégíteni.

A pozitivista-liberális világkép válságát azonban egyelőre csak a gondolkodás felső régióiban érzékelték. A polgárság világában a művelődési középrétegekben egyértelműen uralkodott az irányzat ortodox válfaja. Nietzsche művét a pozitivista klasszika filológia szemszögéből kegyetlenül levágták (Wilamowitz-Moellendorf), s majd két évtizedre egészen el is feledték. Vaihinger pedig csak a 910-es évek elején, a nagy Nietzsche-kultusz nyomán — s megint jellemző toldással: „mit einem Anhang über Kant und Nietzsche” — merte könyvét közzétenni. Akkor azonban elsőprő, bátran mondhatni, világsikert aratott. Akkorra a polgári középrétegekben is tudatosult a válság s megoldásának ilyfajta vágya.

III. 2. *A belső igazság igénye, az értékteremtés vágya ; Schopenhauer védelme és korrekciója*

S most térjünk vissza Reviczkyhez. A pozitivista világképpel ő sem tudott, ő sem mert szakítani. Művészi-emberi érzékenysége azonban őt is abba az irányba terelte, amerre európai polgári kortársai haladtak. Utolsó tanulmányai egyikében így fogalmazta meg a maga pozitivista-kanti ötvözetét:

„Tehát egyéniségünkötől függ, milyennek látjuk a világot? Tagadhatatlan. Dehát milyen a világ valóban? Olyan, mint aminő Kant ideje és tere: ideális; csak a mi képzetünk” (*Optimizmus, pesszimizmus*).

„A mi képzetünket” mond, s mégsem Schopenhauerra utal ez alkalommal. Megérezte, úgy látszik, ekkorra már ő is, a belső igazságkeresés, a szubjektív idealizmus gazdagabb értékteremtő fajtáját Kantnál kell keresnie. Ifjú kora bálványát,

„korunk legnagyobb gondolkodóját”, Schopenhauert ezidőben, jellemző módon, úgy igyekezett megvédeni a történeti értékközömbösség, az erkölcsi indifferentizmus vádja ellen, hogy Kanthoz kapcsolta, s azt vallotta, mindkettejük alapmottója a hamleti mondás „Nincs a világon sem rossz, sem jó: gondolkodás teszi azzá”. Schopenhauer filozófiájában, ezt igyekszik Reviczky igazolni, az értelem örömét, a *szellemi értéket*, az élet lényegének, az akaratnak intuitív (kanti) fölismerése, az erkölcs örömét, az *erkölcsi értéket* a létezés iránti belső (kanti) indítású részvét, szeretet alkotja. (*Optimizmus, pesszimizmus*; ill. *Századunk pesszimizmusa*.)

Hogy Schopenhauernek csakugyan van köze Kant filozófiájához, ezúttal számunkra ugyanúgy mellékes, mint az, hogy Reviczky mennyire érzékeli helyesen ezt az összefüggést. Az igazán lényeges most az, hogy Reviczky kezdettől bizonyos nyugtalanságot mutatott a tiszta schopenhaueriánus felfogással szemben, s annak merev pesszimizmusát oldani óhajtott, mégpedig, mint mondani szerette, „világfájdalomná”. A feloldó korrekciók közül a különböző keresztény, sztoikus, tolsztoji (stb.) beütések mellett és ellenében legerősebbnek az ugyancsak kantianus Jean Paul *humorelmélete* irányába mutatók bizonyultak. Valószínűleg a Junges Deutschland, kivált Börne s az ő nyomán járó esztétikus, Karl Rosenkranz és irodalomtörténész Rudolf Gottschall igen erős színező szerepet játszott a közvetítésben, mint ahogy azt játszott a *Weltschmerz* kultuszában is.

Mind az optimista, mind a pesszimista felfogása s magatartása, hirdeti Reviczky, *fiktív*. Az utóbbié, mindenesetre, a hasznosabb, az erkölcsösebb. Az optimista, mivel teljesen megismerhetőnek és eleve jónak ítéli a világot, egy kitűzött pont után, *a maga* tökéletességi fikciója elérte után, megáll. A pesszimista ellenben, mivel neki nincs fikciója az elérendő tökéletességi pontról, hiszen ő an sich megismerhetetlennek s eleve rossznak tudja a létet, amely azonban a kétely és a részvét ösztönzésére a civilizáció előmozdításával folyton „javulhat”, elviselhetőbbé válhat — sohasem áll meg. „Leg-

alább annyi bizonyos, hogy vívmányait, ismereteit, haladását a folytonosan küzdő emberiség nem az optimizmusnak köszönheti.” (*Optimizmus, pesszimizmus.*)

A leghasznosabb azonban a humorista felfogása és magatartása. Ez nemcsak a létnek eleve rossz és an sich megismerhetetlen voltáról, hanem a létről alkotott saját felfogásának ezerféle determinációtól meghatározott, alanyi s fikciós voltáról is kellő belátással rendelkezik. Így akár sikerre, akár szenvedésre ítélik is determinációi, fölül tud emelkedni s meg tudja teremteni és őrizni a természeti determinációkkal szemben a maga személyiségét. A közemberek azonban majd mindig, de még a nagy tehetségek is legtöbbször, *vagy* optimisták, *vagy* pesszimisták, meghatározottságuknak megfelelően. Csak a legnagyobb humoristák.

„. . . ezek adták a világnak és az embernek legigazabb képét. Nem optimisták, de nem is pesszimisták. Majd mosolygó vidám képet festenek, majd elvezetnek a legsötétebb nyomorúság örvényéhez, a szerint, mi felel meg az igazságnak. Goethe, Shakespeare ilyenek voltak. De valami sokkal nem lehetne szaporítani ezt a kurta névsort.” (*Optimizmus, pesszimizmus.*)

A magyar költészetből mindössze Aranyt sorolja hozzájuk. S bármi „dantei erejű”-nek mondja is Baudelaire fájdalmát, bármi lenyűgözőnek is Heine bátorságát, bármi igazoltnak is Vajda haragját — ők csak nagy költők, s az igazi humoristák közé nem juthatnak be.

III. 3. *Pesszimizmus és Világrend ; pesszimizmus és ellenzékiiség, humor és fölülemelkedés*

Mindezt kézlegyintéssel naiv beszédnek mondani könnyű volna. Mindez azonban nem egyszerűen az európai polgári gondolkodás torzult visszhangja, kúsza mellékága. Hanem heves érzelmi tiltakozás is az ellen, amit az előző nemzedék két fő szószólója, Beöthy és Rákosi a szellemi ember s az irodalmi mű feladatául kifejtett.

Beöthy az organikusan fejlődő Világrend abszolút jóságának s a jegyében létrejött társadalmi szerkezet jogosultságának igazolását kívánta meg. Reviczkyénál hasonlíthatatlanul nagyobb tudósi munkával és értekező apparátussal dolgozott, de igazában (mint Péterfy oly kegyetlen iróniával mutatta meg) ő is csak pusztá meggyőződését hangoztatta, ékes retorikával, s a valódi filozófiai-esztétikai érvelést ő is tökéletesen mellőzte és nélkülözte. Közösségi s evolúciós eszmény nevében szólt. Közössége azonban feudális-patriarkális nemzeti közösség, evolúciója önmozgású, nemzeti külön elvű evolúció, liberális díszítményekkel, enyhítésekkel. Rákosi értékrendje távolról sem volt azonos Beöthyével. Nem hitte s nem hirdette, hogy világa a maga történelmével és evolúciójával isteni igazságot nyilvánít meg. De a biológiai determinizmusra alapozva ő is azt várta el a közembertől, hogy vesse alá magát társadalmi önmozgású alakulásának. Csak a tragikus hősöknek — akik a romantikus-fatalista küldetéstán s a pozitivista élettani meghatározottság egybefont koszorúját viselik nála homlokukon — engedi meg, hogy az alkalmazkodás követelményével szembe forduljanak, a történelem alakulását megkérdőjelezzék és személyiségüket maguk alkossák meg. Belebuknak ebbe ugyan ők is; de nem bűnösök, mint Beöthynél. Magasztos, tanító szellemek; a konzerváló alkalmazkodás s a reformer újítás kettős szükségének fő-fő példázói.

Reviczky, velük szemben, mindenkit arra bujtogat, tápláljon minden öröklött igazsággal szemben kételyt, hordozzon minden testületi igénnyel szemben fönntartást, kérje számon folyvást egyénisége jogát, emberi léte teljességét. Igaz, itt ő is megállt. Kettős az emberi élet, vallja. Az egyedi ítélet s a személyes teljesség jogigénye az egyik oldalon, a biztos ítélet s a teljesség lehetetlenségének belátása a másikon. Ezt a kettőséget, hamis optimizmusba vagy örülő pesszimizmusba menekülés nélkül, csak a humorista bírja el. A humor az a kényes egyensúly, amelynek tengelyén a bölcs élete forog. A humor Reviczky „életfikciója”, amelyet elvben nem tagad ugyan meg senkitől, gyakorlatban azonban csak minimális kis számnál

tart lehetőknek. A humor az ő felfogásában a fölülállók kiváltsága.

III. 4. *A közvetítő mezőny hiánya az „egyetemes”, „örök” emberi tulajdonságok és a konkrét történeti viszonyok között*

Kompenzációs törekvése világos. Kívülállását, kívülzárulását próbálta elégtételnevő fölülállássá átjatszani. De világos e törekvés bénító hatása is. Aki a társadalmi teljesülés lehetetlenségének „belátásával” indul, s főleg: aki ezt a lehetetlenséget egy belső, pusztán alanyi mércéjű teljességgel már kompenzálja is, nem alkot sem részletes tevékenységi programot, sem tárgyias bírálati metodikát. Reviczkynek, utaltunk rá, csak kijelentéses filozófiai-esztétikai tézisei vannak a világról, az emberről, a művészetről, de nincs terve, elképzelése, érték- és követelményrendszere egy új irodalmi s társadalmi irány kialakítására.

Értekező tevékenységének nemcsak stílsajátságai (kinyilvánító modora, szentenciózussága, idézethalmozása és -hasonítása stb.), de műfaji jellegzetességei is itt lelik magyarázatukat. Finom füllel, iskolázott ízléssel, hatásos modorral rendelkezett, s valódi kritikát mégis alig írt. De még irodalmi tanulmányt is keveset. Irodalmi mezbe burkolt, tárca modorba fogott, vallo-másosra hangolt filozofikus eszmefuttatások teszik ki értekező prózájának háromnegyed részét. S e filozofikus kérdéskörön belül különösen két területre igyekszik fényt vetni: mi az ember s milyen az igazi emberi magatartás; vagyis lételméleti s erkölcsi kérdések iránt fogékony különösen. Míg azonban az előbbieken majd mindig a legszélesebb eszmei általánosságokban mozog, ez utóbbiakban tere többnyire nagyon is személyes, vallomásszerű és egyedi. A kettőt: a nagyon is intuitív s alanyi fogantatású általánost s a nagyon is érzelmi empíriával fogott egyedit alig sikerült konkrét osztály társadalmi, társadalomtörténeti tapasztalatokon, törvényeken, követelményeken át összekapcsolnia. Ontológiája és pszichológiája van csak; s a kettőt egybekötő társadalomhistória és

szociológia szinte egészen hiányzik nála, mondhatnánk az ő bölcselgő modorában. Ontológiája pedig inkább Schopenhauer metafizikájára, pszichológiája meg kora pozitivizmusára, ill. biologizmusára üt. Még a leginkább konkrét társadalmi s művelődési cikkeiben is, mint például a Justh Zsigmondnak írt híres kritikai levelében is (*Nincsen remény!*) csak fölháborító, elutasítandó jelenségeket sorol föl, de sem eredetük fölfejtését nem végzi el, sem igaz értékekkel való kiszorításuk lehetőségét nem próbálja fölrajzolni.

III. 5. *A nemzeti liberális eszmék nullpontja, az individualista liberális magatartás origója*

Kettős folyamat van, mondtuk, írásaiban jelen; egy lassú lezárulás s egy kezdődő indulás. S mindkettőnek hazai válfaján, színezve, átvillan európai variációjuk is.

A reformkor nemzeti-közösségi liberalizmusának jelenléte jut nullpontra írásaiban. Ez a folyamat voltaképp kétszer ment végbe a 19. századi magyar irodalmi gondolkodás történetében. A Kiegyezés idején Arany élte át a reformkor eszméinek, illetőleg a nevükben ágáló társadalmi rendnek értékvesztését. Az a fiatal nemzedék azonban, amelynek épp Arany fia a legjellemzőbb alakja, a liberális-pozitivista etatizmus vélt korszerűségével próbálta föléleszteni a centralisták valódi evolucionista szellemét. Endrődiék érezték ugyan, másfajta eszmék szükségeseek a megújuláshoz. De — bár nem vallották őket — szembefordulni sem tudtak vagy mertek a nemzeti kiválasztódástan s a történeti küldetés-eszme ama nacionaldarwinista koncepciójával, amely Arany Lászlóék történeti hatékonyságának s irodalmi mozgásterének alighanem a legfőbb korlátozója lett. Endrődiék a Figyelőben öt esztendőn át valóban bátran küzdöttek a hagyományos nemesi-liberális nemzeti eszme ellen; de a kozmopolitizmus jelszava jegyében küzdöttek; a földbirtokos hatalomnak s a kiválasztódástan adaptációjának összefüggéséig, a végzetes új nacionalizmus ez alapmotívumáig nem jutottak el. A pozitivista liberalizmus demok-

ratikusnak vélt közművelődési programja s a pozitivizmus determinizmusával szembeforduló egyéniség-kultusz lett magatartásuk ellentmondásos kettős váza.

1875-tel, az 1870-es évek második felével lezárult az a folyamat, amely 1849-cel kezdődött el. Az egykori nemesség földbirtokos utóda a maga belső evolúciójának megfelelően mondhatta magáénak a hatalmat. Az a reformer, cselekvésre és gondolkodásra ösztönző publicisztika, amely 1859–61 s 1867–75 között oly élénken pezsdült föl, szinte pillanatok alatt elsovadt. De pillanatok alatt állt elő a birtokosi hatalom új irodalomkritikai, irodalompublicisztikai apológiája s a vele való polgári kiegyezés új egzegézise is: Beöthy tragikum-könyve s Rákosié. Külön érdemes figyelni arra, mily készre csiszoltan hullott ki ez a két mű szerzője elméjéből. A szerzők, úgy látszik, ezúttal valóban csak formába öntői voltak egy réteg ama gondolkodásának, amelyben a reformkor jelszókinccse ellenkező értelműre változott át, s ötvöződött, „korszerűsödött” a nyugati polgárság pozitivistá tételeivel.

Reviczky, aki keserves peremhelyzetében, gyermekifjú fővel érzekelte már e gondolkodásmód kíméletlen, hatalomvédő jellegét, meg sem próbálta a reformkor eszméit a maga vágyai és céljai jogosító szolgálatába állítani. Mindazt, amit a hatalmon belül levő kortársai a nemzeti eszmékből értéknek mutattak föl, tagadta. Új értéket *az egyetemes emberiben* keresett, s azt, úgy vélte, legtisztábban a mindenütt közös egyéni sors hozza elibénk, konkrét nemzeti-társadalmi lekötés nélkül. Arra vette tehát az utat, mint a kor polgári Európájának gondolkodása. Az érzéki világ tapasztalati igazságainak részleges jellegétől az intuitív létmagyarázó s erkölcsi fölismerések vélt egyetemességéhez. Nietzsche-féle teljes fordulatot azonban nemcsak s nem is elsősorban azért nem tett, mert jobban kötve maradt a pozitivistá szólások tiszteletéhez, hanem mert erre a magyar helyzetben (s az ő egyéni emlék- és vágykötöttségében) sem lehetőség, sem „belső szükség” nem volt.

Legszébb, legrészletesebb bírálata, a *Háború és békéről* szóló kései írása pontosan mutatja meddig ment el. Gyönyörködik

„a megragadó szépségű részletek”, „a többé-kevésbé önálló epizódok” érzékies, „naturalista” szépségében és pontosságában, de Platon Karatejevnek, Andrej hercegnek, Pierre-nek (s magának Tolsztojnak), mint ő véli, kegyelemszerű létmagyarázó s erkölcsi megvilágosodásai nyerik meg igazi egyetértését. „Ott értjük őt legjobban, ahol öntudatlanul jár el, elfelejt magyarázni.” „Nem a dogmatikus hit” vallási megvilágosodásai ezek, „hanem azok a leküzdhetetlen érzelmek, azok az apokaliptikus látományok, melyek az első próféták lelkét járták át.” Mégis csupán nagy író számára Tolsztoj, de nem igazi humorista. A kibékítés jórészt naiv, ösztönös vágyból fakad nála, s nem egyben értelmi s érzelmi *belátásból* is. Helye így az orosz irodalomban a Turgenyev mögötti, „a még mindig igen díszes második”.

IV. *A belátó humor mozgásteré : a személyiség érzelmi védelme s a különállás kijelentése ; Reviczky öröksége*

Az egyént fölzsabadítani, a személyességnek, az érzelmiségnek, a belső fölismerésnek jogát visszaszerezni, ill. korszerű szerepét megadni a hamissá lett nemzeti liberális közösségi normákkal s a partikuláris pozitivista liberális tudományossággal szemben, időszerű kezdemény volt. Tovább azonban az lépett, aki új szemlélet alapjára helyezkedett, s annak segítségével a visszajukra fordult eszmék és avult normák társadalmi funkciójának valamely fokú új, reális fölismeréshez jutott el. Reviczky az elégtételvevő tagadás küszöbén alig lépett túl. Belátó humor a személyiséget, vagy még inkább az egyéniséget a fölülmelkedéssel vélte megvédeni. Valójában pedig még tagadásának társadalmi erejéből is visszavett általa. Talán, mert túlságosan is kötötte emlékvilága, talán, mert teljesen magányosnak, támasz nélkül valónak érezte magát, talán, mert nagyon is homályban állt előtte a jövőnek minden vonzó lehetősége.

Mint Endrődiék, a nemzet átöröklött fogalmával ő is ellenszenvezett. Még inkább a nemzeti egység hamis (bir-

tokosi) erkölcsi követelményével. A nemzet e fogalma helyébe az osztályokra tagolódó nép-nemzetét nem tudta szemléletébe iktatni. „Szegények” állnak nála „gazdagokkal” szemben s „szerencsések” „szerencsétlenekkel.” S ha erkölcsi megfelelőit keresi ez ellentéteknek: tisztességesek gátlástalanokkal, igazak gonoszokkal szemben. Következtesen megtartott ellentétpárja azonban nem ez utóbbi, hanem az előbbi kettő. Költészetében, igaz, viszont a szegény—gazdag, a tisztességes—gátlástalan, jó—gonosz szinoním ellentétpárok nyernek érzelmi elsőbbséget. Szentimentálisan gyakran, de sokszor erős indulattal, s néha valódi művészettel is. Kritikai tevékenységének karakterisztikája, mindenestre, minden pontján visszakapcsolódik ahhoz a „belátó” tagadáshoz, amely tárgyát a mindent megértő humor általánosságával kezeli, s az írást mindenekelőtt a maga érzelmi-lelki megmutatkozásának alkalmául tekinti.

Előképe az értekező Reviczky. A Nyugat-korszak (főleg a késő Nyugat-korszak) másod-, harmadvonalbeli impresszionisztikus kritikusaik előképe. Ha kritikai észrevételeik s aforisztikusan előadott megfigyelésekben gazdag műélményük mögé elméleti vázat is igyekeztek építeni, Reviczkyhez hasonlóan jártak el. A legkülönbözőbb gondolatrendszerekből vegyülékesen vettek eszméket, amelyek között többnyire a kritikus személyessége és alanyisága volt a nem annyira logikai, mint inkább az érzelmi kapocs és az áthasonító erő. S ez a hasonlóság természetes is. Ők is mindenekelőtt (érzelmi) egyéniségük megnyilvánítását, személyiségük védelmét kívánták elérni, s a konzervatív nemzeti szemlélettel szemben a megbocsátó tagadás álláspontjánál nemigen léptek tovább. Ami, persze, az adott történeti körülmények között, minden gyengeségével együtt s minden gyengesége ellenére is, lehetett tagadhatatlan érdem.

ACZÉL GÉZA

„AZ EMBER IS CSAK BARÁTOS VAGY ELLENES MATÉRIA”

BARTA SÁNDOR KÖLTÉSZETÉNEK HAZAI FEJEZETÉRŐL

„Kora ifjúságomtól fogva, amióta csak frok — vallja 1935-ben kelt önéletrajzában Barta Sándor —, két vonal húzódik végig verseimen, regényeimen, drámáimon, elbeszéléseimen: leleplezni és megváltoztatni! A gúny, a groteszkké fokozott szatíra, a drámai feszültség, a pátoasz, egyszerű szavak, vázlatos képek mind csak arra szolgálnak, hogy igent vagy nemet mondjanak a világra . . .”¹

Nyugtalanág és önismeret — tehetjük rögtön hozzá, s a címszavak mögött rányithatunk a modernizmus kallódó tehetéseinek izgalmas és tragikus világára. Hisz Barta Sándor is a magyar avantgarde-nak ahhoz a népes vonulatához tartozik, melynek lázbeteg életét-életművét kíméletlenül megdobálta a történelem. Húsz évnvi munkásságából alig kettő folyik magyar földön. A húszas évek Bécse a kivetettségek és az utópisztikus társadalmi hitnek érzetét, a moszkvai évek a proletkult szellemiségének felemelő és tévelygő törekvéseit juttatják osztályrészéül. Mindkét világ pedig a hazatérés örökös nosztalgiáját. Még halála sem nélkülözi a jelképeket: küzdött hite teljében, az óhajtott társadalom földjén, közvetlenül az Új Hang főszerkesztői kinevezése után válik a törvénytelenlégek áldozatává.

Hányatott életéhez rendkívül szertelen, kiegyensúlyozatlan írói alkata társul. Miként Gaál Gábor írja: „az irodalomba vitriollal és konyhakéssel lépett be”² — s ezeket a végletes indulatokat elvi csatározásaiban mindvégig megtartotta. Legendás színrelépéséről Kassák többször is említést tesz, legutóbb

¹ L. VARGA KATALIN előszavát a *Pánik a városban* c. kötethez. Bp. Szépirod. 1972. 15–6.

² GAÁL GÁBOR: *Válogatott írások I.* Bukarest 1964. 53.

*Az izmusok történetében.*³ Egy Galilei-körbeli előadáson a legbőszebb támadója Kassák „szintetikus irodalmának”, néhány hét múlva viszont versekkel jelentkezik a Mában. Rövidesen a leghangosabb formabontó, az avantgarde csoport egyik legodaadóbb híve. Megsemmisítő recenziót közöl a lapból kivált kommunista költőkről — s néhány év múlva már az ő oldalukon találjuk Bécsben, amint — jöllehet, közben rokoni kapcsolatba is kerültek — szarkasztikus erővel támadja Kassákot s a Mát. Látványos és értékes avantgarde törekvéseit is figyelembe véve az ő művészete feneklik meg legjobban a proletkult sematikus irodalmában, melyből a várható fölívelést — melyet az *Aranyásók* című regénye egyértelműen jelez — már nem érthette meg. Persze, a kiragadott tényekkel Barta pályájának csak ügyes — noha jellemző — sarkításait végezzük. Valójában életművét éppúgy a történelmi események és az izmusok útkeresései motiválják, mint íróársáiéit. Élete főbb állomásainak ismeretében már sejthető, hogy írásai nehezen hozzáférhetőek, számtalan közülük még ma is kallódik vagy végleg elveszett. Ismertebb műveiből azonban (s itt elsősorban *Vörös zászló* című kötetére, *Ki vagy?* és *Pánik a városban* című gyűjteményeire, Mában közölt verseire gondolunk) így is megnyugtatóan fölvázolható költői világa, fölmérhetőek műveinek esztétikai értékei, melyek alapján a magyar avantgarde Kassák mellett egyik legjelentősebb alkotójaként tarthatjuk számon.

Barta költészetének fordulóit életének nagy változásai határozzák meg, s ha pályájának van is egy szokványos avantgarde kifutása — mely a különféle izmusok stílusjegyeinek, eszméinek egymásra torlódásában, majd az ismert realista fordulatban jut kifejezésre — munkásságának színhelyei szükségszerűen önálló fejezeteket, korszakokat jelentenek. Rövid hazai pályáján ugrásszerűen futja be azt az utat, amit a kassáki líra a formabontástól a futurista ihletettségen át az expresszionista versig a tízes években megtett. A bécsi dadaista-szürrealista

³ KASSÁK LAJOS: *Az izmusok története*. Bp. Magvető 1972. 225.

korszaknak legmarkánsabb egyénisége, moszkvai műveiben pedig a proletkult szellemiségével szelídített-összebékített expresszionista reminiszcenciák jellemzik poétikáját.

Indulása jóformán ismeretlen, hiszen a Kassákhöz eljuttatott füzetből csak az a néhány műve maradt fenn, mely a Mában is megjelent. Noha Kassák publikálásukat taktikai lépésként említi,⁴ minden bizonnyal az avantgarde ihletet leginkább érzékeltető versket közölte belőlük. Az említett költemények (*Az Evoé asszony*, *Őszi tónál*, *A sárkunyhók útrakelt lakói* — de ide sorolhatjuk a Mában röviddel ezután megjelenő *Falun* és *Póznák alatt* című műveket is) az avantgarde első próbálkozásainak színvonalán állanak. A nyelvi erőszakok, neologizmusok mögött még nem jelenik meg az új lírai tartalom — posztszimbolista hangulatok (*Őszi tónál*, *Az Evoé asszony*), felzaklatott kisszerű életképek (*Falun*), öncélú erőmutatványok (*Póznák alatt*) húzódnak meg szerényen egy-egy szaggatott, zajos kompozíció háttérében. Adys és kassákos utánérzések, naturalisztikus és intim futamok félelmes, gyakran illogikus gomolygása jelzi a kitörés, a robbanás mérhetetlen igényét — inkább még csak a feltűnés kamaszos szándékával. Olykor a versek hangoltsága sem egységes: *Az Evoé asszony* — mely Kassák szerint a magyar avantgarde első bordala⁵ — a tivornya lázas vízióiból hirtelen a „falusi csönd, meszelt falak” világába szakad, a *Falunban* az idill és a vaskosan elővetített élethelyzetek gyors váltásai tördelik szét a kompozíciót. Dekadencia és életerő zabolátlan együttese, képi síkon pedig erőlködések és komikusan ható illogizmusok nehezdednek a kifejezőbb részletekre, újszerű költői ötletekre. A letisztultatlanságot, a romboló gesztus uralmát jól érzékeltetik a versek hangütései. Ezekben az alkotásokban ugyanis még nem arról van szó, hogy egy adott versszituáció az indulatok spontán áradására átforrósodik, deformálódik — a harmonikus komponálás helyett utat engedve a költői expresszióknak. Rendre

⁴ U. o.

⁵ KASSÁK LAJOS: i. m. 226.

már a nyitókép is zavaros, erősen spekulatív, a minimális képi-indulati fejlődés is kiszorul a versből, mely ezáltal az erőszakolt dinamizálás ellenére is statikus önkény, jelzés nélküli rombolás marad. Íme *A sárkunyhók útrakelt lakóinak* zavaros indítása: „Acél hajszálakon surranó skatulya / likacsain, mint selyemhernyók / tunya hempergőn / kimerednek a törzsekre srófolt / csuromvizes kalapos fejek.” A költő azonban gyorsan meghaladja első avantgarde kísérleteit, melyekből egyet sem válogat 1919-es kötetébe.

A Kassák-körrel kialakított szorosabb kapcsolat azonnal érzékelhető nyomokat hagy Barta költészetében. Közelebb kerülve a Kassák diktálta avantgarde normákhoz, tudatosodni kezd a költőben az újszerű verskomponálás néhány esztétikai-ideológiai elve. Ösztönös próbálkozásaiából kiszűri s verscímbe fogja a *Disszonanciát*, mint a korai avantgarde egyik fő élet-érzését és kulcsmotívumát. Ebben a költeményben teszi meg az első — még sikertelen — kísérletet kusza vízióinak fegyvermezésére, a tudatos építkezésre. A képeket egy-egy érzékszerv motívuma fogja össze, a verset túlságosan is átszövik a szó- és gondolatritmusok — s amellet, hogy ez Barta első mondatverse, itt fogja elsőként munkába — egyelőre még csak szerényebb formában — a vizuális alakítást: a tipográfiát. A felismerésnek megfelelően éles kontrasztba kerülnek az eddig kaotikusan gomolygó életérzések: az enervált hátrálás ígéire (visszabágyad, visszahullnak, visszaszöknek) tudatosan csattannak a vertikálisan is érzékletes, dinamikus ellenpárok (ágaskodik, felszakad, felsikongnak, felhujjognak, bokrosodnak, szétiramodnak). A szemléleti váltás másik mintaversze a *Kánikula*. Témájában még a korábbi hangulati versekkel rokon — groteszk vízió a „felpörkölt füveken”. A „galacsinná izzadt emberkék”-ről azonban a költői tekintet fokozatosan a roppant hőforrás felé fordul, a Nap clemi ereje nyomul a látvány centrumába. Az erő bűvöletében kozmikus megemelkedik a költői perspektíva („S most látom a Glóbust”), hirtelen horizontváltással hangyányivá zsugorodik a „lavórok körül, a vizek partján meg a majolikás medencékben” az élet. Ez a

misztikus erőnkultusz hamarosan találkozik az izmusok ihlettségével, s Barta megírja első avantgarde szellemű versét, a futurista lendületű *Villamost*. Ha a *Kánuikulában* a konkrét szituációk groteszk sokszorozásával nyitotta föl kozmikus versét a költő, a *Villamos* elvont, nagy analógiákat képző víziója már a nyitóképben „sikoltva habzsolta a fordulókat az izzó vörösben”. Az aktivista lokomotív-képzet sajátos változatát teremti meg Barta költeményében – az állóképek kontraszthatásával és a perspektíva-váltásokkal megemelt „gép” démonikus látványát. A lokomotív – villamos motívumpár egyezései azonban alárendelt helyzetben vannak a különbözőségekhez képest. A magyar avantgarde-ban (így Kassáknál, Lengyel Józsefnél és másoknál) a motívum minden szertelensége ellenére konstruktív, társadalomépítő gesztust mutat, a benne feszülő erővonalak egy felemelkedő osztály optimizmusát szimbolizálják. Az egyelőre még apolitikus, koncepciótlan Barta jobban átengedi magát a technika révületének, a futurista sugallatú „vad csilingelés” anarchikus-kegyetlen mámorának. „Villamosa” megszállottan és öncélúan száguld „az emberekkel és rothadt krump lirakásokkal barikádózott utcákon”, szenttelenül „egymás hegyébe lapátolja a műhelyek izzadt kék-zubbonyosait”. Záró strófájának antihumánus hangzatai pedig mindenkinél közelebb sodorják Marinettiék veszélyes agresszivitásához:

„Ó! Gép! Gép! Gép!
 akárha ölsz, s akármi végre,
 te csörömpölöd az én féktelenségem,
 bilincselő bordáimat, szétrobbanó utamat
 a térben, az időben,
 az emberek eszében!”

Ezeknek a kevésbé átgondolt próbálkozásoknak azonban még nincs kikristályosodott szellemi háttere. A futurista ideológiával való pillanatnyi érintkezés is csak egy gyorsan módosuló láncszeme annak a dinamikus fejlődésnek, amely Barta alakuló avantgardizmusát mozgatják. Kassákék vonzásában a futurizmus rövidesen technikai tényezővé lényegül e költészetben,

s az ideológiai komponens számára — bécsi önállósodásáig — az aktivizmus sajátosan értelmezett felfogása jelenti. A politikai elkötelezettség hangoztatásának esztendeiben Bartát szemmel láthatóan csak a megújulás művészi oldala érdekli, s bár a munkásság nyomorának, a társadalmi igazságtalanságoknak epizodikus felmutatásával igazodik a maisták progresszív programjához, elsősorban az individuum kérdései izgatják a fölbolydult világban — az expresszionista ember steril reflexiói és szemlélete. Jól tükröződik ez korai elbeszéléseiben. A Kassák-hatást mutató novellákban semmi nyoma az antimilitarizmusnak vagy a felhevített kollektív gesztusoknak. Barta a Kassák-műveknek eleve azon a vonalán indul el, mely a kisszerű élethelyzetek túlhajtását, a szenvedélyek zabolátlan csapongását, a kallódó hősök motiválatlan szenvedéseinek példáját suggerálja. A *Komédia* Lemark Tamása a duhajkodás, szerelmeskedés, éhség, gyilkosság motívumainak vad kavargásában „egy megtorpant gorilla mozdulattal” drasztikus módon vet véget értelmetlen életének, a *Dac* szerelmespárja pedig ilyen stílexpresszionista eksztázisban tör ki az égő padláson: „A lány felnőtt! / Fölébük!! / A levegő mostmár olvasztott ólomként csúszott a tüdejére. / Őrjöngve elkapta. A mellére sebezte az ujjait, a bordáira ropogtatta a karjait, s az elszabadult fogaival belesikoltotta a gőzölgő zavarba. / — Erő! Tűz! / Most belezuhantak a fellobogó gerendákba. / A jajongás belefűlt a hördülő örömbé. / A férfi már odakapott a feszülő melléhez s ekkor egy öklöző mozdulattal átbukfenceztette a téglarakáson. / — Élek! Vagyok! — visította a lány. / . . . / — Égj! Égj! — sikoltotta a lány.” A letisztulásnak, a szellemi gazdagodás folyamatának hiányos dokumentuma az érett költőt reprezentáló *Primitív szentháromságig* az a néhány költemény, melyben sajátos módon keverednek Kassák lírájának ösztönzései és Barta alakuló egyéniségének egyedi megnyilvánulásai.

Az utánzásnak és a meghaladási kísérleteknek ez a kettőssége nem kis részben Barta költői pozíciójából fakad. Finoman érzekelte korabeli kritikájában Hevesy Iván, hogy „az első

generációból csak Komját Aladár tudta magát értékesen emancipálni a Kassák-hatás alól. . . a második generáció, amelyhez Szélpál és Barta is tartozik, már önállóbb utakat tört magának.”⁶ Barta rendkívül dinamikusan fejlődő költészete 1918-ra már természetes kiindulási alapnak fogja fel Kassák formakísérletezéseinak credményeit — annak motívumait nem gondolja végig, hanem az aktivista líra készen kapott kellékeiként értelmezi és szabadon alakítja. Nem véletlen tehát, hogy a futurizmusnak hódoló *Villamos* után szinte minden fontosabb aktivista motívumot megérint — anélkül, hogy bármelyikre is komolyabban ráhangolódna: a kollektivitás (*Mi*), az elvont építés (*Épülő ház*), a képzőművészet ihlette alakítás (*Tónus*), a külvárosi lét (*Telep*), a szociális indulatok kozmikus megemelésé (*Az univerzum dicsérete*), a végtelen harcra ingerlés (*Tevőség*), a háborúellenesség (*Háborús*), a nemi nyomorúság (*Szifilisz lakatoslegény a Barcsai utcából*), az élettársá-harcostársá fokozott asszony-képzet (*Asszony!*) mind-mind jól ismert ihleterők a korai avantgarde, s főleg Kassák költészetében. Ezeket a lírai lehetőségeket azonban Barta tovább gazdagítja, költői alkatahoz igazítja már a kísérletezések korszakában is. Versvilága így nem a tematika, az ideológiai komponens felől nézve érhető tetten egyértelműen — markáns költői egyénisége elsősorban az alakítás, a vérmérséklet, a képi lelemény, a groteszkre való fogékonyság különösségeiben jelentkezik.

Természetes tünet, hogy a második hullámmal induló, rendkívül nyugtalan természetű költő messze túlharsogja a kassáki szólamokat, s azok az eszmei-ideológiai ellentmondások, melyek a következetesen építkező Kassák költészetében még csak sejtésszerűen jelentkeznek, Bartánál jóval harsányabbak, szembetűnőbbek. Az a belső küzdelem, mely a forradalmasodó kassáki lírában az osztályharc és a szkepszis gondolatainak változataiban tűnik elő, Barta költészetében szélsőséges megfogal-

⁶ HEVESY IVÁN: *Szélpál Árpád és Barta Sándor verseskönyve*. „Minddenki újakra készül” II. Bp. Akadémiai 1962. 330.

mazást kap — a magyar avantgarde leganarchikusabb változatát képezi. A kétely itt már dekadenciába fordul, „az élet halálos gesztusa sorra eltereget(i)” az értelmes cselekvésre lendülőket, s a véges lét mindent leszerelő motívuma ott bújkál aktivista hevületű verseiben is (*Mi, Tevőség*). Ugyanakkor a harcra ingerlésben ő a legvadabb. Nyers, naturalisztikus képek, elkeseredett artikulációk között sziszegi az új világ bosszúját, „véres száját” lesi az útba igazító messiásnak (*Üvöltés július 28-ára, Tevőség*). Az 1918. *besompolygóján* című versében maga hevül sátáni ítélkezővé, s a pusztítás révületében már-már betegesen elszabadul képzelete:

„tébolyodott autókat töftöfölk belétek,
s gombóckodó, bitang életetekkel
megkenem vesztegetőn
a halál, perpétum mobilés ádámcsutkáját.
Százszor!
Az én sohai halálomig!
Én! Én!! A Több!!!”

Hogy költészete mégsem merül el a végletek áthidalhatatlan csapongásaiban, azt jórészt — Kassáktól örökölt — konstruktivista gesztusainak, s intellektusát mind erősebben versebe fogó ironikus hajlamának köszönheti. Az előző kezdetben még csak kísérlet, a kassáki motívum sajátos megéneklése — az utóbbi egyéniségéből fakad, lírájának legjellegzetesebb alakítója. Barta növekvő szociális érzékenysége már eleve megszabta a rombolásba mozdulás irányát, de a romokon épülő jövő körvonalainak felrajzolását is. Bár ekkor írt verseiben sosem jelentkezik olyan egyértelműen az osztályharcos ideológia, mint az Kassák költészetében tapasztalható, a felfokozott, mindent egybemosó expresszionista világézésbe mind direkterben vetíti a társadalmi ellentmondásokat, a „majolika husú jachtok” és a „körutak fényhidai alatt” átcsörtető „megéhült falkák” feszítő ellentéteit. S mivel „nem absztrahál, nem korlátozza magát szoros, egyetlen tónusú forrával”⁷ — élet- és élmény-

⁷ HEVESY IVÁN: i. m. 331.

közelben marad, nyelvi erőszakjai és szélsőséges indulatai mögött is éreztetni tudja az ihlető valóságot, a részvét vagy elutasítás adekvát megnyilvánulásait. Eredmény már ez akkor is, ha Barta erőfeszítéseiben sokasodnak is az eszmei tisztázatlanságok, s túlhajtott expresszionizmusa gyakran veszélyezteteti kompozíciójának értékét. A korabeli proletárköltészet élménylírójának és az avantgarde nagyvonalú formakísérletezésének összebékülő lehetősége villan fel egy pillanatra Barta ekkor írt műveiben, a kassági „kollektív individuum” egyik lehetséges változata, kiteljesedése. Ezt példázzák a Ma Bartók-számába írt *Épülő ház* konstruktív látomásai éppúgy, mint a *Telep* kínosan leltározott, szerencsétlen figurái — kik a költői alakítás expresszív hevületében válnak szuggeratív társadalmi ítéletté.

Egyéni hangjának kialakulásában azonban a döntő szerepet a groteszk megjelenése játssza. Találó Illyésnek az a megállapítása, hogy „Bartát két azóta már közérthető festővel lehetne a fejekbe belopni. . . Az egyik. . . Georg Grosz. . . a másik Marc Chagall”.⁸ Az idézett analógia szerint e művek Barta grosz-i periódusát jelzik. Az aprólékosan kidolgozott, naturalisztikus-expresszionista életképeket egy hirtelen csavarással gyakran fonákjukra fordítja, a versek sötét tónusú világát egy-egy váratlan kacajjal fokozza tovább — mintegy ezzel is szuggerálva az adott világ tarthatatlanságát, abszurditását. Barta — alkatának megfelelően — első pillanattól jóformán csak a humor nyersebb, harsányabb lehetőségeivel él, borzongató-meghökkenítő változatait keresi. A *Telep* nyomorúságos helyzetjelentése után szarkasztikus erővel ünnepli az emberi lét nagybetűs címszavait („Ó Rendeltetés! / Ó Erény / Ó Munka! / Dicsérlek!”), művének lezárásában pedig ironikus fordulattal élésíti fel a megrokkant emberek világának kontúrajait:

1 ⁸ ILLYÉS GYULA: *Bartáról szólva*. Iránytűvel 2. Bp. Szépirod. 975. 304–5.

Itt lakik a reumás suszter,
 a vesebajos szabó,
 a féltüdejű lakatos,
 a nyomdász a vak
 az ács a süket
 és itt laknak az asszonyok is, de ezek csak szívbjajosok.

Ugyanez az alakítás jellemzi szociális indulatokkal telített *Az univerzum dicsérete* című versét is, ahol a „keshedt fogaikkal csámcsogó” kis testvérkéék és a „bikabús keresztutcák” látványa fokozza fel az iróniát. „Hát nem evoé?” — kérdi, talán némi öngúnnal is az eszmélkedő költő, aki alig egy éve még *Az Evoé asszony* tivornyázó soraival lépett az irodalomba, s most számolatlan tudná halmozni az ellenérveket: „De evoé továbbá azért is...” A borzongásig fokozott „SÁRGA RÖHEJ” a *Háborús* groteszk víziójában már-már extrémmé sikeredik, a dadaista-szürrealista korszak vaskos fekete humorát előlegezve:

Hé! bakancsod elé a koponyád!!
 Fütty! futbalozni!

Noha a groteszk most már hosszú időre beépül Barta szemléletébe, eluralkodása csak a bécsi években következik be. A forradalom ideje a költőben is — hasonlóan Kassák lírájához — a konkrét politikai célzatokat, a prófétálást, a társadalom átformálásának igényét erősíti fel, a vállalt ideológiai koncepció pedig a fegyelmezettebb alakítást, az expresszionista manírok visszaszorítását követeli.

Barta szellemi gazdagodását, szemléletének stabilizálódását, irodalmi tevékenységének kiteljesedését az 1918–19-es forradalmi események határozzák meg, segítik elő. A szertelen lírai csapongásoktól ekkorra jut el az aktivista ember Kassák diktálta modelljéig — ki nemcsak szintetizál műveiben, nemcsak forradalomra buzdít és aktivista pozícióból balra is támad (1918 *Szabadulás*), hanem — ha egyelőre erős Kassák-befolyásra is — már manifesztál (*A kultúrájában forradalmasított ember*), politizál (*Kiadtvány a Kommunista Köztársaságért*), a „teljes színpad” expresszív szimbólumait kamatoztatva drámát ír (*Épít-*

kezők) — vagyis összes szellemi energiáját, nyugtalan rombolását a „beláthatatlan jövő” építésébe is fogja, jól körvonalazható ideológiai irányt képvisel. A minőségi váltás első jele és eredménye egy költemény, a magyar avantgarde líra immár klasszikus darabja: a *Primitív szentháromság*. A „magyar expresszionista költészet hibátlan alkotása”,⁹ „a magyar avantgarde-nak. . . méltatlanul nem emlegetett, valójában a Mesteremberek szomszédságára érdemes klasszikus kísérlete”¹⁰ együtt mutatja föl mindazokat a poétikai vívmányokat, melyeket a költő avantgarde társaitól ellesett vagy sajátosan alakított eddig. A hangváltás, a költői szintézis fedezetét nyilvánvalóan az aktivista ideológia rendszerező, rendszert teremtő jelenlétében kell látnunk. Barta hangpróbálgatásai, anarchisztikus kísérletezései után igényeire, alkatára szabott lehetőségeket talált a szociális problémákat forradalmasan feszegető, de szubjektivizmusát is éberen őrző mozgalom törekvéseiben — eszmei éretlenségének, csapongásainak megkülönböztető jegyeit hamarosan egyéni stílusának sajátosságai, groteszkbe hajló hangjának színei váltják föl a Ma lírájában. Kassák naprakész ideológiai programjai ugyanis feleslegessé tették a lapon belüli eszmei vitákat. Akik elégedetlenkedtek — mint Révaiék —, azok kiváltak, a hívők körében pedig jóformán csak e tézisek túllicitálása, ötletszerű aktualizálása, szólamainak ismételtetése folyt. Barta a művészetek és a társadalmi progresszió speciális kérdéseit érintő aktivista teóriából a legszubjektívebb, legdinamikusabb motívumokat ragadja ki, gondolja tovább. Az 1918 *Szabadulásban* a tematikus művészet visszautasítása mellett a proletár-morált élénken foglalkoztató szexuális kérdéseket is érinti.

„A művész. . . csinálja meg az örömos, egészséges hitű és látású embert, az új asszonyt, a mai beteg szexualitásba és álkultúrába nyavalásodott helyébe! Csinálja meg az új embertípust, mely túl a mai családi és nemi életen egy egészséges gazdasági földszintre érkezve, maga fölél építkezi a monumentális életet.”¹¹

⁹ KOSZTOLÁNYI DEZSŐ: *Barta Sándor: Vörös Lobogó. „Mindenkéi újjakera készül”* II. Bp. Akadémiai 1962. 566.

¹⁰ ILLYÉS GYULA: i. m. 282.

¹¹ BARTA SÁNDOR: 1918 *Szabadulás*. Ma 1918. nov. 20. 135.

A kultúrájában forradalmasított emberben pedig legtovább tartja ki „az örök megbontó”, az „alátrágyázó” szent fogalmat: az anarchiát.¹²

Ideológiai ellentmondásainál azonban erősebben érvényesül lírai műveiben az építkező kedv, a romboló attitűdükből komponált teljesebb élet harmonikus megszólaltatásának igénye. Amellett, hogy eszmeileg súlyosbodik, hangulataiban egységesül Barta költészete, átmenetileg új színnel is gazdagodik – a fegyelemmel. A változást már a művek címei is elárulják: a modoros, kicsavart verscímek helyébe puritán, egyszavas jelzések kerülnek (*Költőkhöz, 1919, Fiatalember, Ki vagy?*), logikusabb lesz a vonalvezetés, s ha sajátos módon is, Kassák emelkedett, szerkesztett dikciójához közelít a költői hang. Sohasem ódai szárnyalással, de a szatirikus hevület és az expresszív életképek sokszorozása mögött a messzenézés tudatával, kételyeiben is a bizonyosság erejével alakítja társadalmi témáit. A *Primitív szentháromság* sikereinek titka a konstruktív gesztusokkal fegyelmezett expresszionista technika és szemlélet, mely úgy tudja versbe vonni az avantgarde vívmányait, hogy közben új lírai összefüggéseket, logikai kötöttségeket is teremt – a mű progresszív törekvéseit a stílusforradalom eredményeivel hozza szinkronba. Azzal, hogy Barta „állapotverset ír, már-már epikumot idézőt s balladát, a mozgás, a történés illúziójának játéka révén, hiszen egyetlen látomásban és szimultán összenézésben bontja ki három ember létsorsát”¹³ – próza és vers szintéziséhez érkezik, egyértelműen lírai közegben azokat a lehetőségeket is megvillantja, melyek legsajátosabb műfajában, „meséiben” válnak szervező erővé.

Ekkor írt elbeszélései jól érzékeltetik a műfaji elmozdulásokat, az epikus lehetőségek szimbólumokban történő feloldását, a cselekménymag lírai absztrahálását (*Röpirat, Út*). A vers felől indulva is hasonló technikát követ. A mosónő – prostituált – péklegény alakzat előhívása történés-mozzanatokat

¹² U. o.

¹³ BORI IMRE: *A szecessziótól a daddig*. Újvidék. Forum 1967. 126.

feltételez, melyeket a „szentháromság” messianisztikusan értelmezett szimbólumával boltoz be a költő, a Bori által említett „történés illúzióját” pedig a pontosan szerkesztett gondolatritmusokkal, a líraian stilizált élethelyzetekkel, az alakok egymáshoz viszonyított mozgásában idézi meg. Barta — mint ezt ekkortájt az 1918 *Szabadulás* ürügyén is kifejti — „a tudós munkájával határos precizitás” szellemében szerkeszti meg művét, s ezzel nemcsak féktelen neologizmusait, expresszionista modorosságát szorítja vissza, hanem a konstruktív elemek bevonásával, képeinek plaszticitásával a konkrét társadalom-építés, a törvényszerű változás illúzióját is felkelti. Saját — és az aktivisták — normáit követi tehát, mikor „a művészetén át közvetíti el szociális mondanivalóját”.

A *Primitív szentháromság* egyéni képi leleményei, szemléleti újdonságai mellett is elsősorban formai bravúrával tűnik elő a magyar avantgarde költészetben, így struktúráján keresztül világíthatjuk be legteljesebben értékeit. Nem egyszerűen az expresszionista költők horizontváltásokkal, képek nyugtalan lüktetésével alakított műveinek folytatója itt Barta, de elkerüli Kassák formakísérletezéseinek olcsóbb mintáit, a szimmetriaverseket is. Költeményének szociális tematikáját úgy tartja mindvégig az expresszionista ódák emelkedettebb hangmagasságában, hogy közben versegész és strófákat is szerkeszt, sajátosan „zárt” szabadverset alakít.

A mű egészének keretei jellegzetes expresszionista minták — a költő kozmikus magasságból közelít a lírai szituációra:

Ég kék, fű zöld, mosónő tüdővézes,
a péklegény a mosónő fia
a prostituált a mosónő lánya

(reggel → látóhatár → hegyek → városok → füst)
— s versének végén innen lendül vissza a végtelen magasba:

S ők mennek.
Mennek a jeges mosókonyhák fölött,
a vörös műhelyek fölött,
élet és halál fölött,
gazdag és szegény fölött

— mintegy világgá kiabálva az elnyomottak szenvedéseit, forradalmas türelmetlenségét: „és felzendül a hangjuk, / a hangjuk, a hangjuk / vadul”. A 2. versszaktól már bonyolultabb, rejtettebb összefüggések húzódnak meg a műben. Barta itt idézi meg elsőként irodalmunkban a mosónő kiszolgáltatott, jelképes alakját, mely József Attila anya-képzetére is hatott. A démonikusan megemelt környezet béklyószerűen szorítja a szerencsétlen sorsú hőst, minden motívum feléje tart, ellene feszül (teknők, falak, vasdromedár, csöbrök, üstök, gőz). Kiválóan érzékelteti ezt a strófa szerkezete is, melynek lezárásában — az első versszakhoz hasonlóan — az elemi erők végzet-szerű sorakoztatása hozza nyugalmi helyzetbe az expresszív igékkel (felnnyargalnak, odanyerít, lemordul) rémítővé festett életképet. Ugyanezzel a technikával alakítja a 3. versszakot, de itt az elemek szorításába már a test fizikai szenvedései is belezárogatnak, ezek közvetítik az ember ellen fordult környezet ökleléseit. A péklegény körüli világ differenciáltabb elidegenedését új motívum jelentkezése indokolja: „a cuppanó téstákkal” gyötrő műhelyé.

A három, analóg módon szerkesztett strófa után teszi a költő az első kitérőt. A költemény az expresszionisták közismerten elesettséget, nyomort és felháborodást szimbolizáló prostituált-képének felvillantásához érkezett. A prostituált-lét versbe fogása előtt Barta a nőiségnek más — s cseppet sem szívderítő — lehetőségeit is fölmutatja (cselédlányok, mosónő), a leszorítottságnak mintegy történeti háttérét is érzékeltetve. A részlet esztétikai szempontból is jelentős. Ekkor hozza be művébe a költő az ironikus-groteszk hangütéseket, melyek a prostituált-kép minden ízületében munkába állnak — a társadalom abszurdításának fokozott bizonyítékaiként. Ha Barta húszas évekbeli dadaizmusának vaskosabb motívumai az „akasztott ember” és a „hulla”, itthoni lírájában a groteszk csöndesebb előképének a „sárga”-motívumot kell tekintenünk. Nemcsak azért, mert összefüggésbe hozható az említett morbid képzetekkel, hanem azért is, mivel ekkor még csak absztrahált lehetőségként, irracionális sugallatként tűnik föl a versekben,

az aktivista líra fővonalából kiesve, a történelmi események háttérében maradvá. Gyakorisága — az aktivisták kedvelt színével, a vörössel ellentétben — mégis feltűnő, s talán a költő alkati-politikai jellemzőivel is kapcsolatos. A motívum első felbukkanásai ötletszerűek, meghatározó szerepet csak az erősödő ironikus hangvétellel kapnak. A *Háborús* abszurd víziójában tipografikusan kiugratott helyen csattan fel a „SÁRGA RÖHEJ”, az *Asszony!*-ban az eseményekből kivont, tehetetlen költő a „sárga kórházak” irracionális környezetéből szól, s a mű körül keletkezett versekben is hasonló a funkciója. A *Költőkhöz* polgárpukkasztó gesztusaiban „kék és sárga és lilán mézes akkordokat simogat el a szél a költők szájáról”, a *Fiatalemberben* versképző elem a művön végighúzódo „SÁRGA KONTRASZT”, s a költő az abszurd tudatosult elemeként is fölemlíti: „a víziók kidobták sárga nyelvüket”. A *Primitív szentháromság* említett groteszk fordulatában szintén kulcsszerephez jut a motívum: mind a cselédlányok („két sárga folt röhög a hónuk alatt”), mind a mosónő („már csak két hétig fog élni, mert 320 / ember megint beleesett az okkerbelű sárba”) képzetéhez kapcsolódik. Az ironikus elemek jelentkezésével változnak a strófazárlatok — az eddigi plasztikus, lekerekített záróképeket hangulati elemek (mint jelen esetben: „Jajj!!!”), ironikus rájátszások, groteszk ismétlődések követik.

A 4. versszak még mindig csak a prostituáltak felől közelít, s itt éri el végleg azt az elidegenítő effektust, melyet Tálasi István a *Telep* ürügyén említ Barta-tanulmányában.¹⁴ A költő a társadalom mélyéről, az elesettség sűrűjéből mutatja föl a maszk-képzetet, s ezt a mosónő, majd a péklegény alakjain keresztül társadalmi érvényűvé teszi — mintegy jelezve, hogy a költői problematika az elkövetkezendő évtizedek egyik legizgalmasabb kérdésének közelébe érkezett:

az egyik prostituált a mosónő lánya
és szép, kifésült maszkot dug ki az ablakon,
Mert az ő feje a mosónő feje.

¹⁴ TÁLASI ISTVÁN: *Barta Sándor*. „Meghallói a törvényeknek”. Bp. Akadémiai 1973. 127.

Az elidegenítő mozzanat azonban nem intellektuális megközeletésben bomlik ki, hanem a gondolatritmus következő strófába történő áthajlítása után („a mosónő feje: ráncos alma” → „a mosónő keze is ráncos”) szürrealisztikus vízió formájában képződik meg — a magyar avantgarde-ban ilyen összefüggően talán először. Az ironikus csavarás ad abszurdum vitele a 6. és a 8. versszakban a mosónő és a péklegény víziójának hasonló megformálását eredményezi. Azok a szorító motívumok, melyek az előző versszakokban expresszionista módon kerítették be az alakokat, a groteszk fordulat hatására a költői vízió elemeivé válnak, merész azonosításokkal a kifordított-elidegenített alakok képébe épülnek:

*mosónő**péklegény*

feje → tüzes vasdromedár
 törzse → sok vizes rongy
 lába → két csöbör
 szeméből → füst pipázik
 fülével → lát

karjai → lámpionok
 feje → vörös téglakapu
 szeme → két feneketlen láda
 füle → kemence nyílója
 orra → nincs

Hasonló a két vízió szerkezeti felépítése is. Mindkettő a prostituált felől, motívumainak következő strófába történő áthajlításával indul (a péklegénynél: „a péklegény pedig a bátyja”), lezárásuk pedig sorisméltéssel nyomatékosul. A szerkezeti-szemléleti-hangulati váltásnak megfelelően alakul a prostituált-ról képzett költői vízió. Az elidegenedésnek és az iróniának jelzett lehetőségei egymásra épülnek a 7. versszakban — a kiszolgáltatottság „a prostituált vörös hasakat szokott gyűjtogatni, / és kövér bácsiknak országutat csiklandoz a hátgerincükre” és a megalázottság „és aztán, a nagy, lila boltokban vehet magának vöröset, sárgát és zöldet” dinamikus felnagyított képei után szarkasztikus fordulatot vesz a részlet a tömör költői rájátszásban: „Bizony.”

A párhuzamosan futó „történesek” összerántásával kezdődik meg a költeményben az alakok szimbolikus mozgása, a költő általánosító törekvése. A logikai kapcsolatok, képi analógiák

eddig is számtalan szállal kötötték össze a lírai hősöket, kik most minden viszonyítás nélkül azonosulnak egymással, vizuálisan is megjelenítve — vonalba állítva — indulnak küldetésük bevégzésére:

A mosonő testvére a prostituáltkak és testvére a péklegénynek.

A hősök egy szintre hozásával konkretizálódnak a műben Barta osztályharcos szempontjai, mikor mindnyájuk elesettségét, kiszolgáltatottságát egyetlen eredőre vezeti vissza. Kerüli a didaktikus kinyilatkoztatásokat, ám a megkomponált lírai anyag a mű végére telítődik a tüntetés, a harc, az elszántság attitűdjével (kézfogás, rendőrök, felzendülő vad hang stb.). A forradalom-képzethez igazodik a vers vertikális nyitottsága, mely a forradalmas akció és a beláthatatlan jövő jellegzetesen aktivista paradoxonát, elvont teóriáját szuggerálja, poétikai megoldásában pedig a nyitóképek komor, végletesen deternináló hangulatát oldja fel, ellensúlyozza.

Noha Barta érett versei közül a *Primitív szentháromság*ban érvényesül legtisztábban a költői műgond, expresszionista ihletettséggű progresszivitása ekkor a legfegyelmertettebb, szintézisteremtése szélesben alapozott s színvonalban Kassák leg-sikeresebb forradalmi ódáinak is ez a költemény a méltó társa — hiba lenne alábecsülnünk ennek a korszaknak egyéb vállalkozásait. Mindjárt a lírai folytatás figyelemre méltó, a kisszámú Barta-irodalom jó része is tévesen fokozza le vagy kerüli ki az 1918–19-es versek értékeit. A konstruktív fegyelem ugyanis — jóllehet, az esztétikai vizsgálódás legtöbb esetben ezt bizonyítja — nem egyetlen forrása Barta maradandó avantgarde műveinek. Ahogy a költő elvi síkon meg tudja haladni vad neologizmusait, féktelen csapongásait — verseinek sajátos esztétikumát, megkülönböztető jegyeit épp féktelen természetének vetületében kapja vissza — „csupa élénk szín, duzzadó, tüzes kép”¹⁵ hitelesíti önfeledt aktivizmusát akkor, mikor a

¹⁵ TÁLASI ISTVÁN: i. m. 132.

maisták többségének verseiben már a politikai manírok, a szkepszis felhangjai is jelentkeznek. Pedig Barta nem agitatív költő, s ha valakitől, tőle ekkor távol áll a szimplifikáló harcra ingerlés, az elkötelezett baloldaliság. Vászoly Erik figyelmeztet is, hogy a *Vörös zászló* kötet cím és a *Kidáltvány a Kommunista Köztársaságért* mögött nem kommunista eszmeiség húzódik meg, hanem „valami határozatlan körvonalú, olykor csaknem anarchisztikus, bár messiási inódon humanista és felszabadító vágyú »mást és másképpen« szózat”,¹⁶ révült megújulási szándék. A negatív formákban gondolkodás, a tagadás anakronisztikus hevessége az avantgarde második hullámának megkésettiségevel függ össze. Mire Bartáék pályája fölível, a magyar avantgarde — élén Kassákkal — már túljutott a romboláson, s a forradalmi mozgással párhuzamosan ideáljainak konkrétabb felvázolásába kezdett. Barta műveiben — mint a vele induló Szélpál Árpád költészetében is — keverednek az aktivizmusnak és a totális hagyományrombolásnak az elemei, lírájuk specifikumát a rombolva építés lehetséges együttese adja.

A *Költőkhöz* futurista hangvétele ellenére is szemléletváltásról tudósít, az elszabadult gépek víziójában a költő — erősen őrizve Kassák *Eposz Wagner maszkjában* kötetének reminiscenciáit — már egy humánus szellemű társadalmi összképet igyekszik alkotni a kegyetlen képzetekből. A „hördültséget szallagozó” autók, „élő, meleg embert bezabáló” gyárak, „szálfásan feltorpanó” kaszárnnyák kontrasztjaként megképződik a versben a lefojtott társadalmi indulat, „a gyárak palánkjai körül vörös csordákba” verődő tömegek tehetetlensége, elvont harci akarása. A futurista elemek funkcióváltásaiból szerkesztett költemény egységes megformálását azonban megtöri a polgári értékrend elleni tiltakozás, a „nagyhasú bárók” és a „parfümös gégejú direktornék” motívumainak versbe emelése. Megint csak arról van szó, hogy Barta egyszerre kényszerül

¹⁶ VÁSZOLY ERIK: *Barta Sándor. Arcképek a magyar szocialista irodalomból.* Bp. Kossuth 1967. 82.

a káros örökségek elutasítására és a társadalmilag sürgető perspektívák felvillantására. Ez világos konstrukció nélkül zsúfoltságához, stíluskeveredéshez vezet — melynek veszélyeit az 1919-ben, a *Fiatalemberben*, a *Ki vagy?*-ban sikerül jobban elkerülnie.

A három költemény nemcsak annyiban rokon egymással, hogy a forradalmak történelmi pillanataiban íródtak, hanem közös a megformálásuk módja is. Barta — most már költészetének teljes fegyverzetével — az aktivisták egy-egy divatos témáját szóltatja meg verseiben: az 1919-ben az érlelődő forradalom képét szerkesztve meg, a *Fiatalember* a maisták kedvelt fiatalember-verseihez kapcsolódik, a *Ki vagy?* hatalmas mondatverse pedig a forradalom szubjektív feltételeinek tudatosítását, a „kollektív individuum” eszméjét szuggerálja. Új vonásuk tehát e műveknek, hogy egyetlen motívumot bontanak ki intenzíven, általánosító igénnyel és érvénnyel. Az tagadhatatlan, hogy Barta Tanácsköztársaság idejére eső munkásságában ha nem is kommunista, de sajátos szocialista eszmeiség érződik, mely — Kassák aktivizmusához hasonlóan — számtalan szálon kötődik a legprogresszívebb törekvésekhez. Bartáék, az elvi súrlódások ellenére is, a diktatúrán belül vannak, részesei a forradalmi eseményeknek — így őszinte és jogos az a lelkesedés, mely műveiket átfűti. A történelem sodrában Barta is eljut arra a magaslatra, melyet szükségszerűen perelhet vissza bécsi korszakának dadaista kompozícióiban, majd elkötelezett kommunista művészetében. Ebből a pozícióból érthetőek az említett költemények is: bennük szétbogozhatatlanul összefonódik az avantgarde tett és az eseményeket igenlő, velük vívódó költői magatartás. Az 1919 nagy analógiáival, horizontváltásaival, expresszív villanásaival, az új idők vajúdjó képeivel Kassák korabeli ódáinak zengzetes hangján szól — csak végletes indulatokkal, az expresszionista hevülethez szerencsésen igazodó túlzásokkal, képi nagyításokkal. A lírai anyag Barta költészetében mindig kaotikus vízióként vetítődik ki, de ezek most már feszesen, pontosan egymásra épülnek, logikusan készítik elő a lezáró poént, mely

jelen esetben a megváltoztathatatlan előremozgás szuggesztív képe:

„s a Dolgok száján feldördült a Nóta”.

A nagy analógiák, az általánosítások igényének jelzésére, a törvényszerűségek szkematikus meghaladására tesz kísérletet a költő, mikor új funkcióba állítja a tipográfiát. Értelmi vagy érzelmi nyomatékosítás helyett az avantgarde stílusjegyeinek díszlet-jellegét, s talán már ironikusan meghaladásukat is hangsúlyozza, mikor a kozmikus arányok között szétttekint:

„völgyek feldobták tüzes öklüket	
fel és szét	} alájuk
anyag s lefoghatalan	
ég és föld:	

Amit a *Költőkhöz* című versében nem tudott Barta egyértelműen megvalósítani, azt a *Fiatalemberben* sikeresen újratemtette. Már a motívumválasztás nagyobb lehetőségeket kínál a költőnek — anyagának szélesebb mozgósítását, aktivitásának elevenebb, életesebb versbe fogását. Maga a motívum sem véletlenül divatos az avantgarde körében — a türelmetlen, néhol anarchisztikus, ideáljait időben messze előre vetítő mozgalom leginkább erre a közegre támaszkodhatott, a meglévő viszonyok tagadása mellett konstruktív társadalómépítő gesztusait termékenyen itt gyakorolhatta. A fiatalság körében lehetett legjobban kiélezni a generációs problémákat is — s ezen a ponton az sem közömbös, hogy a mozgalom csupa fiatalból áll — melyeknek morális kérdéseit a társadalom változásának szükségességével kapcsolták össze. Ezért hemzseg ezekben a művekben annyi „rendre pojjácásodott” apa-kép, a „család szent nekikkényelmese”, másik oldalról pedig a „dromedár-fejű” anyák, az elnyűtt, megrokkant apa-képzetek. A fiatalember-versekben csapnak fel leggyakrabban a dionüzoszi mámor hangjai — a szerelemnek, szertelenségnek, tavasznak, fölélédesnek azok az önfeledt képei, melyek az egész mozgalom újító akaratát poétikailag hitelesítik, biológiailag meghatá-

rozzák. Ezekben a pillanatokban az osztályellentétek is gyakran összerosódnak — a költő vagy belefeledkezik a kamaszos erőmutatványokba, vagy — miként Barta a *Fiatalemberben* — művészi fölényrel rántja egybe a nemzedéket:

te, aki a belváros erekciós hímjei s a térdig bokák nőstényei közt
pelyhesedtél,
vagy a külváros csatornái körül szemelted ki magadnak az asszonyt
és a tüdővérszt,

fiatalember, te nem tudod, mi az élet.

AZ ÉLET!

A végső cél, persze, az ifjúság — osztályharcokban gondolkodva: a munkásfiatalság — megnyerése az aktivizmus mármár merev, idealisztikus politikai elképzeléseinek. A kérdés az Ifjómunkások Kongresszusa körül éleződik ki legnyilvánvalóbban, mikor Barta jegyzeteiben — mintegy Kassák *Boldog köszöntésével* párhuzamosan — nyomatékosítja, politikusabbá színezi *Fiatalemberének* általánosabb, elvontabb eszméit.

„Ők azok — írja jegyzeteiben —, akik soha és senki kedvéért nem fognak beleragadni az aktualitásba, akik jobbra soha nem indulhatnak. Ők a biztosítéka és tisztasága az új társadalomnak és szemben azokkal a vezérekkel, akiket pillanatnyi gyengeségük jobbra sodort, ők azok, akik már nem bolházon taktikázni, hanem a végtelenből visszakeresni és visszamérni akarnak.”¹⁷

A költeményben meghúzódozó intellektuális élmény nemcsak Barta lírájának új lehetőségeivel bíztat, de részben feloldja azt az ellentmondást is, mely ez idő tájt a költő konstruktív gesztusai és szertelen képi fantáziája között feszül. A *Primitív szentháromság* gondosan szerkesztett, politikumát az építkezés áttételével szuggeráló műve után a *Fiatalember* „cszközze teljesedik”, „nótába zendül” — s így rejtettebb struktúrában szerveződik a költemény. Ebben a versben is meghatározó a tagadásnak és az aktivista idillnek együttes jelentkezése, de míg a *Költőkhöz* polifóniája stíluskeveredéshez vezetett, Barta most egyetlen vezérmotívumával fegyelmezi a művet, monologizáló jellegé-

¹⁷ BARTA SÁNDOR: *Táborozás új földeken*. Ma 1919. júl. 1. 215.

vel egymásból következő, töprengő folytonosságot biztosít a *Fiatalember* logikai menetének. Széles ironikus gesztussal pásztázza át a társadalom ellentmondásait a „műhelyek gazdás karmai”-tól a „szentimentalizmus millió képeslapja”-ig, hogy az idézett általánosító összerántás után versének második részében megzendítse az aktivisták erőtől duzzadó, harsány és dinamikus idilljét. A megkésített avantgarde sajátos szintézise ez a mű. Amellett, hogy a mozgalom két fázisának törekvéseit egy költeménybe fogja, kaotikus látomásait vizuálisan kitüntetett motívumokkal keretezi („sárga kontraszt ott a hús”, „sárga kontraszt ott a lány”, „SÁRGA KONTRASZT!”), mintegy a láttatás szellemi fölényével biztosítva az ironikus kedv folytonosságát. A monologizálásból természetesnek tűnik a groteszk tabló felrajzolása után az aktív idill megvillantása, melynél — bár őrzi Kassák korai idilljeinek nyomait — üdöb- bet, szebbet, karakterisztikusabbat kevés szer produkált a Ma itthoni irodalma:

És most képzeld el mindehhez a vizeket,
de mindenütt, mindenütt a földön:
evezősök kedve pirosba zendíti a levegő ragyogó testét,
képzeld a zöld mezőnyöket:
metszetes testű atléták pukkanásig feszítik a mellüket,
hogy elsőknek roskadjanak a célbírók elé,
képzeld el, hogy otthon üresek a tág, hatalmas homlokú
kórházak,
a horizonton egészséges gyerekek sikoltoznak a kilométeres
hullámvasutakon,
a hegyekből felrakétázik a fehér ruhás lányok szabadult élete,
a világ vacsoráján senkisé maradt éhes,
és mindenütt felzendülnek a hegedűk,
a parkokban póznás legények és nevető lányok vitatkoznak a
Mindenről,
és senki sem kérdezi, miért, hogy főbedurrantsa magát.

Múlt és jövő perspektíváit hitelesíti az „átfetrengett éjszakákon” vívódó, „eszközzé teljesedő” költői jelen, melynek — messianisztikus maníroktól sem mentes — direktsége szerencsésen ellensúlyozza a szertelen nyitóképet s fogja össze a kétféle hangütést.

A megállapodott költői szemléletnek és az örökös megújulási kísérletnek újabb bizonyítéka a korszak egyik utolsó műve, a *Ki vagy?* Barta hatalmas mondatverse az ismert aktivista tematikával, fegyelmezett expresszionista modorával, ugyanakkor újító technikai bravúrral lepi meg az olvasót. Ha a *Költőkhöz* párhuzamosan futtatta elutasítás s építés indulatait és a *Fiatalemberben* monológra épülő belső struktúrában teremtette meg a mű egységét — a *Ki vagy?*, megtartva az előző vers monologizáló jellegét, negatív formák sokaságából építi fel a jövő aktivista vízióját, generációs-ideológiai-általános emberi problémákat egybemosó expresszionista ember-eszményét. A tiszta, romlatlan élet igénye, a polgári kultúra szarkasztikus ostromozása, a spontán fölinduló tömeg s a rétegeire bontott társadalom víziója is nem-ek zuhatagával sugallja a költői intenciót, „hogy egy reggel égő öklökbe falkázzanak és mindent, mindent formáljanak a megváltó életükhöz”. Ez az elkötelezettség, a „negatívumokban is pozitívumok lesújtó keresztmetszete” jól példázza, hogy Barta költészetében egyszerre teremtődött meg 1919-re egy korszerű, szocialista líra eszmei és esztétikai lehetősége — az aktivizmus szubjektivista elemeit az érő idők ígézetében fokozatosan elnyomja verseiben a kollektivista akarás, egy pontatlanul körvonalazott, de mindenképp szocialista ihletettségű indulat. A kibontakozást azonban — akár csak a mozgalom többi képviselőjénél — megtöri a tragikus politikai fordulat, mely után ugyanonnan már egyetlen költői pálya sem folytatható.

Nem lenne teljes a költő Barta hazai korszakának vizsgálata, ha nem érintenénk néhány olyan műfaji-esztétikai problémát, mely részben már a bécsi évek termését előlegezi, vagy éppen magányos kísérlet líra és epika határán. Túl az expresszionista novellákon, melyeket szükségszerűen líraivá színez a cselekmény visszaszorulása, az általánosító, szimbólumokat képző avantgarde indulat, Barta jelzett kísérletei — mint Hegedüs Géza is rámutat —

„érdekes és jellemző dokumentumai annak a prozódiai folyamatnak, amely az utóbbi évszázadban a vers és próza szigorú kettőssége

közé kiépítette a szabadverstől a ritmikus prózáig terjedő átmeneti alakzatokat, egyrészt feloldván a régi formákat, másrészt meghagyva a régi formákat, új lehetőséggel gazdagította az egész irodalmi formakincset”.¹⁸

Az egyik ilyen újító lehetőséget a bartai oeuvre-ben az 1918–19 fordulóján írt *Pubertás* villantja meg, a benne rejlő szintetizáló törekvések egészen a prózaként és költeményként is nyilvántartott *Decemberi történetig* kísértének. Barta művében minimális az epikus váz, s ez is jóformán csak a nagy expresszionista, szabadversszerű víziókat köti össze. Technikájában nagyon rokonítható a *Máglyák énekelnekkel*, főleg annak első változatával, az epikus igénnyel alakított *Éposz 1919*-cel. Ha számba vesszük a *Pubertás* poétikai jellegzetességeit: a sétálóversszerű indítást, a futurisztikus elemeket, a pseudo-történetes motívumát, az expresszív zuhogás konstruktivista fegyelmezését, a demagógia leleplezését, a konkrét politikai utalásokat (pl. Szabó Dezső) — nem elképzelhetetlen, hogy Kassák forradalmi eposzának közvetlen előképével van dolgunk. Bartánál viszont még szűkösebb közegben mozog az élmény, s a prózai és lírai szándéknak az a keveredése, melyet Kassák egyértelműen megszüntet műve átdolgozásakor, itt végig zavaróan hat, amorf kompozíciót eredményez.

Sajátos helyet foglal el Barta munkásságában a 20-as évek munkásirodalmának kedvelt műfaja, a „mese”. Bonyolult műfaji szintézise parabolisztikus formában tükrözi a társadalmi ellentmondásokat, lehetőséget teremtve a köznyelvhez közelítő avantgarde további szintézisére, formai kísérletezésekre. Barta meséi a bécsi korszak jellegzetes termékei, de két változata — s ez egyúttal jelzi a műfaj gazdagságát, variációs lehetőségeit is — már itthon felbukkan. A *Mese a szegény meg a ravasz emberről a kalácskahúsú asszonyról a fűről a fáról a víz-esésről; életről halálról* versalakzatba tört parabolisztikus mesének indul, de a mű második részében, a szegénység életképeiben már az expresszionista költő szól. Bár Bartának ez a műve nem sikeres alkotás — szemléletváltásai, egyenetlenségei,

¹⁸ HEGEDÜS GÉZA: *Barta Sándor: Ki vagy?* Kortárs 1963. 7. 1097.

hanyag kompozíciója miatt nem is lehet az — már ekkor feltűnő, hogy milyen szerencsésen találkozik az ironikus-groteszk költői alkat, a vizionáló képesség a mese oldottabb-lazább vonalvezetésével, milyen felszabadultan kerülheti el a didaktikusság mindig kísértő veszélyét a fesztelen, játékos hangütésben: „lhaj-nyihaj, ellöttyent a nap az égen”. Még szembe-tűnőbb az avantgarde-dal való kapcsolat a másik változatban, a *Mese a nagyhasú asszonyról* című műben. A mese itt már csak nagyon közvetve érvényesülő keret, helyette a szülő nő szimbolikus, nagy analógiákra épülő expresszív képe uralja a költeményt. Barta érett verseinek technikáját követi, egyetlen motívumból bontja ki az „éneklő élet” forradalmi tematikáját. Szuggesztív lírai eredetiséggel Kassák *Anyaság* című költeményét gondolja tovább, vetíti még nagyobb összefüggésekbe. Az élményanyag eleven mozgósításával, a kozmikus arányok biztos érzékeltetésével, a szimbolikus nagyítással kiiktatja művéből az epikus elemeket, a meseszöveget pedig szürreális víziókkal helyettesíti. Ha a *Pubertást* a *Máglyák énekelnek* formai előképeként említettük, még nyilvánvalóbb a szellemi kapcsolat Barta szürrealista meséi és *A ló meghal a madarak ki-repülnek* költői világa között. A vándorlás szürreális víziójában, az események álomszerű úsztatásában, a történés-mozzanatok éteri lebegtetésében, az állat-motívumok hasonlóságaiban lehetetlen Kassák húszas évekbeli alakításaira nem ismernünk:

És sírt és megkormozta a homlokát a sárga lisztben
a fák éneklő madarakat rügyeztek
az utak megfehéredtek a melegségig
és ment, ment
a fejében lázadón összelobogtak a holnapok
az erdők fölé ért
a madarak még énekeltek
de a vermek begyöpösödtek előtte,
a medvéket nem találta barlangjaikban
a ragadozók trombitásan fölézokogtak
a folyók már belecsurogtak a napba
és hiába a térdeplő esze
a füveken nyulak párosodtak
és a tetőkön galambok kerepeltek.

A forradalom napjaira Barta rendkívül dinamikusan fejlődő költészete avantgarde líránk egyik meghatározó ereje lett. Szintetizáló, folytonosan gazdagodó életműve — főleg Kassák koncepciójának és költői gyakorlatának hatására — nagy lehetőségekkel biztatott, a hazai avantgarde legteljesebb skáláját mutatta. Sok mindennek birtokában volt már, amit mestere tudott — ugyanakkor újító ereje, groteszket és abszurdot mozgósító intellektuális alkata, spontán fogant korai szürrealizmusa pályájának további emelkedését sugallták. A sors szomorú iróniája, hogy a forradalom bukása épp az ő sokat vitatott progresszív művészetét viselte meg legjobban. Bécsi dadaizmusa még öntörvényű, némely mozzanatában hazai költészetét is kiteljesítő egység, de az a lehetőség, mely lírájában 1919 körül adva volt, az emigráció közegében örökre elsikkadt.

FŐBB IRODALMI HATÁSOK KASSÁK PRÓZÁJÁBAN

Az irodalmi hatások vizsgálata különösen az avantgardista művészek — így Kassák — esetében kényes feladat. Kényes, mert a modern író — Schopenhauer és Nietzsche jogán — nem érdeklő a közönség hatására, és szégyelli példaképeit. Az avantgardista irányzatok közül egyedül az expresszionizmus új kultuszt elődeiből, mert bizonyítani akarja a művészet történetében — minden más irányzattal szemben — szakadatlan folytonosságát, prioritását. De az elődök is csak azért kellene neki, hogy minél meggyőzőbben bizonyíthassa velük önkényes újításait. Az egész avantgardizmus belátható az eredetiség és zsenikultusz „szent családjának” fedele alól: az impresszionizmus hangulatvilágától, a szimbolizmus homályosságától, a futurizmus hagyományellenességén, a kubizmus gögös elvontságán, az expresszionizmus hagyománypártiságán át a dadaizmus kultúrundora — és a szürrealizmus spontaneitásáig.

Az *eredetiség* az irodalom egész történetének nagy metszéspontja. Különösen a kapitalizmus századaiban az, amikor az író maga is áruvá válik; szubjektív élményvilágát dobva könyveiben a piacra, s így lassan azt is sajátjaként adja el, ami tőle függetlenül, a vevő számára is olyan, amilyen.

Az *eredetiség* a reneszánsz óta: művészi mérce, így a művészet „saját világának” értéktengelye. Kassák is jobban elviselte József Attila kegyetlen bírálatát a „35 vers”-ről, — mert a közönség hatás felől értékelte *le* a számozott verseket —, mint a „kivált” Komját és Uitz rágalmait az *Egységben*, amelyben Kassák eredetiségét vitatják el. („Irodalomban — 1919-ig tartó korszakát kivéve — újabb munkáiban epigon és hullá-

rabló. Képarchitektúra című találmányát Bortnyiktól, Braquetól, Punitól és főként a szuprematistáktól lopta.”¹

A cikket sértésnek szánták. S valóban ez a legtöbb, amit egy avantgardista a másíknak a fejéhez vághat. Kassák is így adott okot e sértésre: ő is az eredetiséget tagadta meg az Egységtől, mikor a Máj-ban azt írta, hogy: az Egység „eddig egyedüli erénye, hogy a második száma jobban hasonlít a Máj-hoz, mint az első.”² Az epigonság vádja — ha finomabb megfogalmazásban is — itt is egyértelmű.

Aki nem *eredeti* a modern irodalomban, az már csak giccses vagy epigon lehet egy igazi művész iskolájában, uszály egy irányzat pápájának zseni-palástján.

„Én nem fejlődök, én vagyok” — mondta magáról Picasso. És ő megengedhette magának, hogy önmaga kifejezésében semmit se tartson fölöslegesnek vagy lényegesnek. P. Reverdy szerint pedig „Hogy a végeredmény a közönségnek tetszik-e vagy sem, az csak nevelés kérdése.”³ Ezek és ehhez hasonló gondolatok a Kassák-kör nyilatkozataiban is megtalálhatók éppúgy, mint akárhány avantgardista csoport kiáltványaiban.

Kassák azonban — expresszionista is lévén — nem tagadja meg a példaképeit. Megvallja *azonosulásait*, sőt *ellenazonosulásait* is. (Ez utóbbi hatásnak Kassák esetében különösen van értelme, hiszen többen hatnak stílusára olyanok, akiket eszével már régen elítélt, intuitíve azonban egy-egy motívum olyan mélyen rögződött benne, hogy alkotás közben nem tudja — persze, Kassák nem is akarja — korigálni az önkifejezés folyamatát.) Akikkel Kassák azonosul, azoknak írói-emberi attitűdje példa vagy védjegy hosszú életharcában. Ezek azok, amelyeket be is vall életművében. Elhallgatja azonban — tán észre se vette — azokat az intuitív mechanizmusokat, automatizmusokat, amelyek főleg a konstrukcióban, a jellemrajz-

¹ Válasz a Mának, Egység, 3. sz.

² KASSÁK LAJOS: *Válasz és sokféle álláspont*, Ma, 1922. aug. 30.

³ *A kubizmus* (Válogatás a mozgalom dokumentumaiból) Gondolat, 1975. 136. l.

ban mint imitatív mankók, munkáló és segítő eszközök vezetnek, irányítják, legalább is befolyásolják.

Tolsztoj alakját kiemeljük a felsorolandó példák közül,⁴ hiszen őt — fenntartásokkal bár — inkább *csodálja*, mint követi. Tolsztoj objektív, „kész” (tehát: zárt) világa távoli eszmény az ő szubjektív, „nyitott” világának. Csodálja azonban „alkotó géniuszának széles látókörét”, törekszik azonban „az ő példáján tudatosulva” az *egyszerűség* művészetére: az igazság keresésére, a bátor szókimondásra, a tárgyba való beleérzésre, a tiszta — „üres bőbeszédűségtől és technikai fogásoktól” mentes — kifejezésre.

Dosztojevszkij

hatása viszont az egész életmű vezérmotívuma. Az *Egy ember életében* Kassák beszámol egy Balázs Klárinál átvitázott délutánról, ahol a *Bűn és bűnhődés*en vitatkoztak szenvedélyesen. Raszkolnyikovot vitatták meg, s észre se vették, hogy a társaságukban ül egy tipikus Szonya; Klári húga, aki teljesen belebolondult kőműves vőlegényébe. Az még feleségül se vette, elcsalja keresetét, és meg is veri szegényt. Nemsokára összeházasodnak a jegyesek, s a lány egy esztendő múlva agyonlőtte magát meg a gyerekét is.

Az *Anyám címére* XI., illetve XVI. levelében is ír Dosztojevszkijről, akit úgy fogtak el, mint forradalmárt, s ő azzal a tudattal ült a börtönben, hogy apját, a részeges kisbirtokost kegyetlenkedései miatt megölték a jobbágyai.

Az *Egy kosár gyümölcs* adóhivatalnok a egy tanyai adóvéghajtásra emlékezve, a büntetés dosztojevszkiji elveit vallja: „Hiszen a bűnözés bizonyos értelemben már a bűnhődést is magában foglalja. . .”

Thoman, a *Hídépítők* hőse barátjának bemutatván a fegyenc-telep lakóit, így elmélkedik:

⁴ STRINDBERG, MATERELINCK, valamint a színházi újítók (KARL HEINZ MARTIN, PISCATOR, BRECHT) illetve CSEHOV hatását megírtam a *Kassák a színpadon* c. (még kéziratos) tanulmányomban.

„Raszkolnyikov gyilkolt, de később, hogy egész életét megismertük, tisztának, ártatlannak bizonyult előttünk a szentekhez hasonlóan...”. Fegyencársai „Valamikor pénzkezelők voltak a postán, bizalmi személyek egy vállalatnál, ... s most itt élnek mocskosan, félig állati körülmények között, — elég büntetés az számukra, hogy összevetjük múltjukat a jelenükkel. Hogy vállalták ezt a sorsot, elvégezték magukon az ügyész, s majdnem a hóhér kötelességét is. Vagy talán azt hiszed, hogy elkövetett cselekedeteimért én, aki ifjonti fejjel mérnöknek készültem, azon felül, hogy most a gyönyörű híd építésénél baromi szolga vagyok, még egyéb büntetést is érdemlek?”

Zilcer, a *Napok a mi napjaink* államügyésze, a fehérkeresztes munkásgyilkosok vádbeszédében Dosztojevszkij szellemében érvel:

„... az ellenség megsemmisítése, azé az ellenségé, aki támadólag lép fel velünk szemben, nem nevezhető közönséges gyilkosságnak. Megérdemlik a büntetést, mert nem tudták feladatukat úgy megoldani, hogy kárt ne tegyenek emberéletben, de megfellebbezhetetlenül mentségükül szolgál, hogy még nincs meg a kellő tapasztalatuk a mai kaotikus világban.”

Sajnálatos, hogy Bakcsy György könyvének⁵ *Dosztojevszkij Magyarországon* című fejezetéből kimaradt Kassák Lajos neve. Pedig a Kassák-hősök is valahonnan Dosztojevszkij „odújából” léptek elő. A renddel össze nem férő csavargók (Tóni, Dániel, Beliczán, Thoman stb.), vagy a tiszta prostituáltak (az *Angyalföld* Ilonkája, a *Marika, énekelj!* Katija stb.), de más nőalakjai is kompromisszum-házasságukban (Marika és Anyica a *Misillóban*, Karácsonyiné a *Karácsonyiékban*, Annuska a *Munkanélküliekben* stb.) éppúgy áldozatot hoznak, mint Szonya. Ha van a házasságukban némi szerelem, akkor éppen e miatt érzett bűntudatuktól hajtva keresnek legalább lelkiismereti feloldozást azzal, hogy elhagyott, megcsalt, elárult társaikhoz keresnek titkos vagy bűnös kapcsolatokat (pl. önrablás-motívum).

⁵ BAKCSY GYÖRGY csak lábjegyzetben utal KASSÁKNAK a Batyfele bemutatóról írt kritikájára. L.: BAKCSY GYÖRGY: *Dosztojevszkij*. Gondolat, 1970. 458., ill. 518. l.

Raszkolnyikov, a rend „odúlakója” fellázad, megpróbál áttörni a normalitás (az uralkodó szokás) falán, hogy Napóleon legyen és ne rabszolga. Az erkölcsi büntudatot akarja kicsúfolni, büntudat nélküli bűnözésre vállalkozik, de a véletlen — pl. hogy nem csak a „rossz” uzsorásasszonyt, de a „jó” Lizavétát is meg kell ölnie —, s a lelkiismerete — amely fel-támad benne, miután a gyilkosság ellenére is szabadon járhat — és Szonya iránti tiszta szerelme a büntetés vállalására késztetik.

Az *út vége* Makai Sándora is ilyen. raszkolnyikovi figura. Aszthénias fizikumával, vezérségre törekvésével, a mozgalmi „normalitástól” eltérő, individualista taktikájával, ambivalens énje vívódásaival a dosztojevszkiji hőst idézi élénk.

Hasonló dosztojevszkiji vonásokat hordoznak magukban Kassák más regényhősei is: az *Angyalföld* óriása, a harmonikás, Károly, Mitrovác; a *Napok* Zilcere, a *Hídépítők* Thomanja, az *Egy kosár gyümölcs* adóhivatalnok, a *Munkanélküliek* Tónija, a *Marika, énekelj!* diákja, az *Akik eltévedtek* Kálmánja, az *Egy álom megvalósul* Pérelije, és még sokan mások. Nőalakjai mindegyikében van valami „szonyai” vonás: elsősorban áldozat-voltuk, passzív jószáguk, kismimizettséjük és meg-váltó szerepük ilyen.

Ez a feminin vonás különösen figyelemre méltó Kassáknál, akit futurista-aktivista korszakában (a Tett és a hazai Ma) *nőgyűlölő* programmal ismertünk meg. A feminizmus már egyértelműen expresszionista jellemző, amely az irányzat sok-színű szocialista világnézetéből és forradalmiságából fakad: a rendkívül elesett, rendkívül szegény, rendkívül kizsákmányolt és lemeztelenített átlagemberrel való azonosulásuk eredménye.

Az erőszakellenesség is expresszionista jellemvonás. Ez köti az irányzatot Tolsztoj és Dosztojevszkij messzianizmusához (Koczogh Ákos). Ezen kívül Kassák hőseit a szabadságkeresés tragédiája is Dosztojevszkijhez köti: valamiféle vagabund szabadságban keresik boldogságukat, de csak kötelékek hálóját lelik. Ez elől menekülnek — általában a halálba: Tóni, Dániel, Beliczán, Benczés, Pérel stb.

Gorkij

hatása párhuzamos a Dosztojevszkijével. Az *Életsiratás* novel-láira egyfelől Maeterlinck,⁶ másfelől Gorkij, a még csak népies-romantikus csavargóíró van hatással; a *Cselkas*, a *Makar Csudra*, az *Izergil anyó* írója. A húszas évek végén, a stílromantikából kigyógyulva, az *Egy ember élete* írója majd újra Gorkijhoz tér vissza, akinek életregényéből a *Gyermekkoromat* 1919-től, az *Emberek között* 1927-től olvashatta.

1933-ban Nádass Józseffel egyfelvonásos kórusdrámát ír Gorkijról.⁷ Ez a kórusjáték a nép igazságát kimondó, a cári bíróság előtt bátran kiálló író-agitátort heroizálja-sematizálja, aki így szaval az utolsó szó jogán: „Meg akarjátok ölni az igazságot, de mi itt állunk milliók és milliók, és harcolunk az emberiség jogaiért és az elnyomók kegyetlenségei ellen. . .” A Szibériába (Aramsasba) száműzött író mellett tüntet a nép az utcán, ettől a bíróság — félelmében — becsukja az ajtókat.

Gorkijban Kassák kezdettől — az *Egy ember életének* az 1912. májusi tüntetést tárgyaló lapjainak tanúsága szerint — a pártok feletti szocialistát értékeli, aki nem par excellence pártköltő, hanem „az emberiség nagy szocialista írója”. Pártköltő és szocialista költő Kassáknál eredendően ellentmondás, amennyiben a pártokat nem tartja többre, mint az egyházakat. A pártokban — úgy véli — mint bürókban dogmává merevedik az eszme, s a dogma a gondolat halála. 1936-ban azt írja a Gorkij halálára írt emlékezésében:

„Íróra nagy veszedelem egy politikai vagy társadalmi áramlat sodrába kerülni. Belkeveredik — sokaknál bele is keveredett — az irodalmába a politikus vagy forradalmár egyoldalúsága, amely agitáció-eszközzé süllyeszti le az irodalmát. . .”⁸

⁶ L.: K. B.: *Kassák a színpadon*.

⁷ KASSÁK—NÁDASS: *Gorkij*. Népszava, 1948.

⁸ VAJDA GYÖRGY MIHÁLY írja JOHANNES R. BECHERRŐL: „A személyi kultusz és a dogmatizmus irodalompolitikai korszakában . . . lassanként abba a veszélybe jutott, hogy sablonossá válik . . . 1950. jan. 9-én ezt jegyezte fel naplójában: 'Már régóta itt volt a krízis,

Kassák Gorkij példáját — némi egyoldalúsággal — a proletkulttal folytatott, kitartó párharcában idézi sokszor. S bár a „proletárművészet” ellenében igaza volt, az is tény, hogy Kassák Gorkijt a tévedéseihöz is felhasználja jogcímül, esetleg mentségül. Anarchizmusának, államellenességének „jól jön” a lenini diktatúrával szembehelyezkedő machista és otzovista, a *Gyónást* író Gorkij, mert ez már az osztály nélküli társadalom és az állam szembenállását képviseli. Fenntartás nélkül elismeri ugyan Lenint, de nem bírálja a *vele szemben* tévedő Gorkijt, — pedig ekkorra már az is leszámol hajdani tévedéseivel.⁹

Gorkijban Kassák a saját pályájával párhuzamos írói sorsot és magatartást becsüli: a zsenivé, művésszé érett autodidakta, szocialista forradalmár, a bolsevikokkal vitázó, „szubjektív” realista író irányítja az ő harcát, fejlődését is. *Az anyában* ugyan „első szocialista tárgyú” orosz regényt lát, de Pelagéjában ugyanolyan reménytelen véget érő hőst, mint az *Éjjeli menedékhely* intellektueljében, s nem a munkás Pável és anyja, hanem a „paraszt” Ribin a regény „legmegéltebb és legkifejezőbb

mikor kívülről nézve a legnagyobb volt a sikerem. Tulajdonképpen mindenem megvolt, csak költői potenciámat vesztettem el. Teljesen kimerülten hallgattam a beszédeket, amelyek teremtő teljesítményemet dicsérték. Csak szünet volt ez talán? Nem, a szünetek nem természetlenek, közben valami új után néz körül az ember. Csak a krízis ismeri a munkanélküliség szorongató, megszegyenítő érzését. Az ember elavul s csak arra való, hogy eltakarítsák: nincs már semmi mondanivalója. Nincs olyan téma, amihez a saját legbelsejéből is hozzá tudna tenni valamit . . .” (*A német irodalom a XX. században*. Gondolat, 1966. 359.)

⁹ „A kommunistáktól eltérő véleményem volt az értelmiségnek az orosz forradalomban betöltött szerepéről, hiszen a forradalmat éppen az az értelmiség készítette elő, ehhez tartozott minden »bolsevik«, aki százával nevelte a munkásokat a szociális hősiesség és a magasfokú intellektualitás szellemében . . .

Így gondoltam 13 évvel ezelőtt, és így tévedtem . . . Hadd ismerjék hát az olvasók ezt az én tévedésemet. Jó volna, ha tanulságul szolgálna mindazoknak, akik hajlamosak megfigyeléseikből elietett következtetéseket levonni.” (GORKIJ: *Visszaemlékezések, elbeszélések, színművek* 1924—26. Európa, 1963. 31.)

figurája a könyvnek”. Ugyanakkor *Az Aratamonovok*ban az „erős”, az „építő” Ilja Artamonovot dicséri, nem is a kritikus ábrázolást; s így végső soron *elimeri* — mint „erős embernek” — farkastörvényeit. („Hogy a fiatalok nem szeretik egymást, vagy talán félnek is egymástól, az nem érdekli Artamonovot. És neki van igaza. Előtte a gyár fölépítése, naggya tétele a cél, . . .”)

A szocialista realistát még nem ismeri fel Gorkijban, sokkal inkább becsüli a — magáéhoz hasonló — „belső emigrációban” élő szocialista író. Gorkij politikai tévedései — sajnos — megerősítő példaként hatottak Kassák ideológiai-politikai tévedéseire. Istratival szemben igen helyesen differenciálja Gorkij Istrati által vádolt „renegátságát”, hogy „nem folytatja tovább a harcot, amit annak idején keményen állt Leninnel szemben”, de Gorkij példáján maga is levonhatná a forradalommal szemben vállalt és tanúsított harcának tanulságait. Igaz, Kun Béla nem volt Kassáknak Leninje: talán megérte volna! Közismert ugyanis az a szívós türelem, amellyel Lenin küzdött Gorkij tehetségéért — szinte Gorkijjal szemben.¹⁰

Az *Egy ember élete* után sokan nevezték „a magyar Gorkij”-nak Kassákot úgy, ahogy a „balkáni Gorkijnak” Panait Istratit. De már a *Misilló királyságában* is ott munkál Gorkij történelmi szemlélete, aktív, „erős” embereinek (Anyica) lázas-lázadó atmoszférája.

Jack London

hatását Gorkijhoz, Cendrarshoz és Istratihoz hasonlóan a csavargás- és mozgalmi élmények hasonlósága-különbözése adja. Az *Anyám címére* XI. levelében írta:

„Egész fiatal legényke voltam, Mutterkám, mikor Jack Londonnak . . . az angol főváros szegényeiről írott könyvét olvastam . . .

¹⁰ A LENIN—GORKIJ levelezésből csak egyet: „Annyira fáradt vagyok, hogy semmihez sincs erőm . . . Ön viszont vért köp és nem utazik . . . Utazzék el, gyógyuljon meg. Kérem, ne makacskodjék.” (LENIN GORKIJNAK, 1921, VII. 9.)

Jack London könyve mint egy lámpás gyulladt ki előttem és fel-emelkedett, hogy bevilágítsa a tájat, ahol iránytű és különösebb kíváncsiságok nélkül bolyongtam . . .”

Kassák csavargói — Dániel, Beliczán, Thoman stb. — szinte mind Martin Eden vagy Joe Dawson életét élik. Koszmosz szabadságélményük éppolyan nyugtalaná teszi őket, s a polgári házasság mint az osztályellenséggel kötött — kötendő — kompromisszum éppolyan nyűg nekik, mint Martinnak. Gondoljunk Dánielnek Julikával vagy Tóninak Flórával kötött házasságára. Szerelmük is sokban hasonló. Martin gyermekora, íróvá fejlődése, megszállott önképzése is sokban hasonlít Kassák „*Kifejlődés*”-regényéhez. London gyermek- és állatszeretete — sőt: kultusza — Kassák irodalmában is visszhangra talál. Violái, Katuskái, Jánoskái és Cinegái stb. felidéznek a kölcsönkapott 100 dollárjával házvezetőnője rongyos porontyai élén cukrászdába vonuló Martint. (Ez a Morse család elleni lázadása felidézi Kassák kocsonyával kipingált kocsmaszobáját.) London kutyái Kassák állatnovelláit, kisregényeit juttatják eszünkbe: a tyúkocskákat, galambokat, papagájokat, lovakat és kutyákat átszellemesítő, megszólaltató írásokat.

Kassák munkáshősei (gondoljunk a szobafestő Tónira a *Munkanélküliekben*) ha dolgoznak, éppolyan állati megszállottsággal — vagy proletár elkeseredettséggel —, ha szeretnek, éppolyan fölényes szánalommal vagy extatikus rajongással, mint London Martinja. Aztán ha a szokáserkölcset kiveti magából őket, éppúgy köpnek a világra, mint ő. Kassák alakjai — s ez már Dosztojevszkijnél is szóba került — éppúgy szeretnek csavarogni és nagyokat aludni, s az állandó munkától éppúgy viszolyognak, mint maga Jack London is.

Jellemük éppolyan slamposan nemes, jódolgukban éppolyan pazarlón önzetlenek, mint Martin Eden. Barátságuk is — kifejtve vagy kifejtetlenül — éppolyan rokonszenves kanális-filozófián nyugszik, mint például Martin és Brissenden barátsága.

Még magának Kassáknak a karrierje is mennyit hasonlít a Martin, sőt Jack London karrierjéhez: a remekművek és gyenge

munkák, a dicsőítések és gyalázkodások, irigyek és ellenségek iromba környezete kíséri pályáivét. Anarchista individualizmusuk is rokonítja őket, bár Kassák közelebb kerül s marad osztályosaihoz; míg Londont a fajgyűlölet és a gazdagság utáni hajsza messze eltéríti, sőt szembe is állítja hajdan volt osztályosaival.

Minden azonosulása mellett mennyire kívülről, szinte ellenségesen tud csodálkozni a „féktelen gesztusok, a mohó szerelmek és a mértéktelen italozás” megszállottján. Talán csak Szabó Dezső antiszemitizmusától, Istrati szovjetellenességétől tudott úgy undorodni, ahogy Jack London pénzéhségétől irtózott.

London gazdag, egzotikus leírásait — melyek az író kalandos útiélményeiből fakadnak —, Kassáknál inkább a lelki tájak (emlékvilág) leírása helyettesíti. De Jack London drámaisága, leírásainak romantikus izgalma, végletes élethelyzetekbe sarkított alakjai már éppúgy a természettel küzdő vagy a harcban megdicsőülten elpusztuló általános Ember szimbólumai, mint Kassák csendes szegényei, „egyszerűsített”, egyszerű emberci; a Virág Balázsok, a Pataki Jánosok stb.

Azt hiszem, a temperamentumuk élesen különbözött. Jack London az éhes tűz, Kassák a szívós víz tulajdonságát élte. S mint ahogy az ellentétek a végtelenben összebékülnek (a legnagyobb kör az egyenes, a legkisebb hideg a meleg stb.) végtelenség-kultuszukban, tökéletesség-igényükben ők is összebékültek, s Kassák irodalmában ez a meghatározó.

Cendrars

hatása már közvetlenebb; hiszen míg Jack London 1916-ban véget vet az életének, addig Cendrars életútja szinte együtt fut a Kassákéval. (Kassák 6 évvel éli túl „lelki társát”.)

Igaz, személyesen aligha találkoztak egymással, de — mint Nagy Géza, a Cendrars–Kassák kapcsolat leírásánál megjegyzi — a poéták köztársaságában nincs szükség személyes ismeret-ségre; a művek, kezdemények, törekvések magukért beszél-

nek. Kassákat Cendrars-ral sok hasonló életrajzi adat is összeköti — a szellemi-erkölcsi koherencián kívül. Elsősorban is: egy évben (1887) születtek. Mindketten elhagyták az iskolát: Kassák 13, Cendrars 16 éves korában. Kettejük ifjúkorában csak annyi a különbség, hogy Cendrars-nak volt mit „ellopnia” otthonról, hogy egy világcsavargóval végigjárja Oroszországot,¹¹ míg Kassáknak csak Sporny úr lakatosműhelyében nyílt meg a nagybetűs Élet. Mindketten a teljesség, a tökéletesség megszállottjai, következőképp: érdeklődésük a művészi megismerés minden ágazatát befutja. Művészi forradalmukban — a harmincas évekre — mindketten „magukra maradnak”. Ez a magányosság mindkettejüknél éppúgy önmagukhoz való hűség, konzekvens eredetiség (eredetieskedés), mint „orthodox” modernség. A modernizmus divatos áramlatai elviharzanak mellettük, átjárják őket, formálnak is rajtuk valamit, de ők már nem „önmagukat keresők” az építők világában, hanem hangra és formára lelt autarchák: válogatnak, szűrnék, selejteznek a rajtuk átviharzó áramlatokból. Így egyikük sem bánja meg „művészi kamaszkorát”, mint azt az európai avantgarde szinte minden alkotója tette Aragontól Werfelig,¹² hogy az ábécé két véglete mellett az avantgarde két nagy szülőhazáját is érintsük. (Igaz, hogy mindketten — Kassák és Cendrars — éles töréssel léptek túl a stílromantikus korszakon.)

¹¹ „Cendrars korántsem volt olyan merész kalandoregyéniség, amilyennek lefesti magát: inkább szerény volt, sőt szemérmes, — a nagy ivászatok és lázas szerelmi kalandok bizony, a fantázia szüleményei . . . svájciak nyomozták ki, hogy a kamasz Frederic (Cendrars) korántsem kalandos szökés során jutott el Oroszországba, hanem atyai jóváhagyással . . .” (NAGY GÉZA: *Blaise Cendrars életműve*. B. C. *Húsvét New-Yorkban*, ford. KASSÁK LAJOS, Európa, 1963.)

¹² „A gőg sokféle fajtáját éltem meg másban is, magamban is — írta WERFEL —. Minthogy fiatalságomban egy ideig magam is oda tartoztam, tapasztalatból tudhatom: nincs emésztőbb, pimaszabb, gúnyosabb, ördögötöl megszállottabb gőg, mint az avantgardista művészeké . . .” (idézi RÓNA GYÖRGY a *Franz Werfel c. tanulmányában*, *A német irodalom a XX. században c.* kötetben, Gondolat, 1966.)

A teljesség- és tökéletesség-kultusz csalja mindkettőt a filmhez; Cendrars-t közvetlenebbül, mint Kassákot, — aki ugyan a képzőművészet közvetítésével jut el a filmszerű tárgyiasághoz, — míg Cendrars Afrikában és Amerikában (1924 — 1936) Abel Gance-szal „szerepel, rendez és forgat”. Valami babonás alku látszik abban, hogy Cendrars is a *Ma* (*Aujourd'hui*, 1931.) címet adja tanulmánykötetének. Ez talán mindkettejük aktualitás-kultuszából (Kassáknál prezentizmusnak neveztük) fakad.

Cendrars vagabund szabadság-kultusza, kalandvágya, optimista, az „erős emberre” jellemző aktivizmusa, életszeretete, rímtelen élményköltészete vonzza Kassákot. Nem véletlen, hogy Cendrars-t Kassák ismerteti össze a magyar közönséggel (Blaise Cendrars: *Húsvét New-Yorkban*, fordította Kassák Lajos, 1963.) s tán ő volt, aki Cendrars-t a magyar irodalomba bevezette. Még a párizsi csavargásai idején hallott róla, mint „a költészet új törvényfogalmazójáról”, s Apollinaire-rel együtt a „lelkére” ölelte. „... Apollinaire az új költészetet adta a világnak, Cendrars pedig a tárgyi, közvetlenül érzékelhető világot adta a költészetnek” — írja a *Húsvét New-Yorkban* előszavában a fordító Kassák.

Ez a tárgyias, közvetlen költészet különösen az emigráció utáni költészetét kíséri végig — ezért is a *Húsvét New-Yorkban* fordítása hálás elszámolása e költői hatásnak —, de Cendrars prózája sem hatástalan. *Az arany* (fordította Nagy Géza, 1966.) Sutter tábornoka valahol az aktivizmus erős ember-etikájában testvére Ilja Artamonovnak, s mindkettő nem Kassák hőseinek — mert azok tragédiája éppen az, hogy *nem tudnak* erős embe-
rekké válni —, de magának Kassáknak.

Sorolhatnánk még a párhuzamos jegyeket, azonban a *különbségek* is jellemzők. Kassák, aki maga is közelebb érzi magához Cendrars-t, mint Apollinaire-t („Talán senki sem becsülheti nagyobbra, mint én Apollinaire jelentőségét, s valahol a lelkem mélyén mégis közelebb érzem magam Cendrars-hoz.”), szocializmusával túl is lép a hasonlóságokon. Kapcsolata a munkásmozgalommal — politikai, ideológiai, művészetelméleti kérdőjelei ellenére is — érettebb társsá avatják Cendrars-ral szemben,

aki a szegényekkel való „családias” szimpátiája ellenére sem jut el a mozgalomhoz, — még a francia ellenállási mozgalomhoz sem. Mindvégig megmarad haladó polgári írónak, míg Kassák — elszigetelődő mozgalmi múltja ellenére is — haláláig a munkásosztály elkötelezettje marad. Még kispolgár-hőseit is (Zilcer, Benczés, Péreli stb.) a szocialista — „szociális” — társadalom erkölcsi fölényével ítéli, illetve buktatja el.

Kassák végül is azzal az ideológiával különbözik Cendrars-tól, amely Gorkijhoz köti, s azzal a szinte vallásos proletár-elkötelezettséggel hasonul hozzá, ami éppen Révész Bélával rokonítja.

Eddig azokkal a hatásokkal foglalkoztunk, amelyek a kassáki életművet *közvetlenül* és *tartósan* úgyszólván végig kísérték. E hatóalanyok életét, életművét — ha egy-egy jellemvonását fenntartással is — elfogadta Kassák, s azt életpályáját-vezérlő párhuzamosként meghagyta-megőrizte maga mellett.

Ezen kívül kísérték a kassáki életművet — itt a prózájával foglalkozunk — olyan hatások is, amelyek aktívan csak egy-egy korszakában munkálnak, esetleg búvópatakként egy-egy hasonló — vagy azonos — sorspillantásban vissza-visszatérnek, azonban a hatóalany életével, magatartásával, egy-egy sorsfordító döntésével nem ért egyet, vagy éppen merő-szemben áll azzal. Ilyenek például: Révész Béla, Szabó Dezső, Panait Istrati, az olasz futuristák közül Palazzeschi és Marinetti és a harmadik korszakban — főleg a novellákban — Csehov.

Révész Béla

hatása talán mind közt a legközvetlenebb. Hozzá Kassákot talán Ady-rajongása viszi, s az a körülmény, hogy 1906-tól Révész a Népszava irodalmi rovatának vezetője. S miután Révész „átgondolt kultúrpolitikája” iskolát teremt a Népszava körül csoportosuló írók — köztük Kassák is — táborából,

mi sem természetesebb, mint hogy a „23 éves munkásköltő” hozzá is mérte első lépéseit. Hogy pedig Révész vitte Adyt is a Népszavához, s ő volt, aki „Ady és a magyar munkásosztály kezét egymásba helyezte” (Rónay Mihály András), ez elég volt Kassáknak, hogy Révészt a szívébe zárja. Persze, Révész új hangú prózát hozott a csizmadiás-gyagyovszkis Népszavába; az olasz verizmus romantikus-naturalista formavilágát, a Nyomor csodálatosan szomorú mélytengerét. Az emberfeletti — és emberen túli — nyomor misztikus pátosza minden kontúrt feloldott, s ettől a mágiától Révész már nem tudott szabadulni. Az írói elkötelezettség nála azonosulást jelentett az ábrázolt tárggyal, s az itt még tragikusan szegény- és munkásfiguráit a tízes-húszas években fokozatosan önmagában oldja fel. Így lesz Révész prózája ad finitum költészet annak ellenére, hogy — mint Kabos Ernő írja — életében tán nem írt le egy rímes sort sem. Sokat kárhoztatott „miniatúrjeinek” (Illés Endre) nem mindennapi értékét Kabos Ernő fedezte fel; elcsodálva, hogy mennyire előadásra születtek ezek a költői mini-prózák.¹³

Révész megcsalt, megesett cseléd- és napszámoslányai, a Julisok és Erzsik, a szurtos, éhező inasgyerekek, fertőző nemi-bajukkal lázadó kasszírnők és Tavasz Gyurák akár az *Élet-síratás* hősei is lehetnének. A sötét nyomor tündéri képe, a borzasztó szenvedés és az író hősiesség melléjük-állása mind-mind szimbolikus, agitatív gesztusok, amelyekben a tartalom éppen ez a *kiállítás*. Így lesz a novellák mögöttes főhőse maga az író, aki áldozatot vállal. Az ábrázolt nyomor sokkolja az olvasót, az áldozatvállalás pedig megtisztítja.

1917-ben Kassák már kritikusan eltávolodik „öreg” mesterétől — Révész mindössze 10 évvel idősebb nála —, s a *Vonagló falvak* apropóján megállapítja, hogy „Nem tudjuk, fejlődhetik-e még tovább Révész ennél a könyvénel. Sokszor a

¹³ „Sokan leírták, hogy ezek inkább versek, mint prózai művek, de eddig senkinek se jutott eszébe: annyira versek, hogy szavalni kell őket.” (KABOS ERNŐ bevezetője RÉVÉSZ BÉLÁRÓL a *Velük, értük* c. kötetben, Szépirodalmi, 1961.)

szentimentalizmusig érzeltet alanyi motívumok kétséget lopnak belénk. . .”

És Kassák jól érezte: Révész nem jutott tovább a *Vonagló falvaknál*. Az *Esztergomi lélek* — a szociális élmény híján — már csak elgyengült hattýúdal, s a harmincas-negyvenes években jobbára Ady-élményeiből él. De nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a tényt, hogy Szabó Dezső mellett Révész Béla *tört* nyelvet — és utat — a kassáki aktivizmusnak, s az a szubjektív, lírai próza, ami Jacobsen óta irodalmi divat, a magyar irodalomban Révész Bélában és Szabó Dezsőben tetőz. Kassák — bármennyire látja már zsákutcáját 1917-ben — kórusműveiben, oratóriumaiban, ugyanezt a meglevenítő költői nyelvet használja.

Kassák abban leli a révész-i témák elszűkülésének okát, hogy:

„Az eddigi művészeit torzókká csonkító szocializmus (mint pártoskodó elkülönülés) Révésznek csak témakörére ütötte rá kategórikus osztálybélyegét. Innen a szűk témakör, amelyben Révész mozog, és innen tulajdon és egyenlő fokig emelkedő erejének, hangulatának és fantáziájának még ebben a körben is nem egyszeri megismétlődése . . .”

Ugyanaz a pártirodalom-jelleg tehát, amelyet Kassák a „maga” Gorkijával egyértelműen elutasított. Ugyanakkor Révészt is Gorkijjal együtt *leértékeli*, mikor azt írja a Révész-portréjában, hogy: „A francia Jehan Rictus és az orosz Gorkij is csak osztályosaik rendezetlen sorsának papos szájú felpanaszlói.”¹⁴

Nem sejtette még Kassák — 1917-ben, hogy Révész prózájában már a maga sorsát bírálja: a „szűk témakört” és a „megismétlődéseket”!

Szabó Dezső

hatása sokkal problematikusabb, mint a Révészé. Révészt még — ha fenntartja is „proletárirodalmával” szembeni kifogá-

¹⁴ KASSÁK LAJOS: *Révész Béla*, Ma, 1917. ápr. 15. sz.

sait — vállalja és nem tagadja meg, Szabó Dezsőhöz már szigorúbb — és megalapozottan.

„Kávéházalji kezdő irodalmár voltam — írja a *Szabó Dezső ügy és egyebek* című cikkében¹⁵ —, faltam a kezemügyébe kerülő betűhalmazt és eközben akadtam rá Szabó Dezső Tisza Istvánról írott cikkére. Szinte megdöbbenő volt a hatása. Mint a világosság forrása világított elém, mint megtermékenyítő eső, megtermékenyítette erőimet. Bátor és öntudatos hang volt ez a fiatal tanártól a magyar pusztaságban. Olyan élményemmé vált ez a cikk, mint jóval később Walt Withman versei. Ez után a hatás után Szabó Dezsőt még sokáig Withman mellé képzeltem el magamnak.”¹⁶

Szabó Dezső, amikor Tisza Istvánt kioktatta „nyomortanból”, még székelyudvarhelyi „tanárka” volt. El is veszti állását a cikk miatt, de a liberális és ellenzéki sajtó a szárnyára veszi; a Nyugatba és a Huszadik Századba szinte betör írásaival. Ágáló — akkor még forradalminak tűnő — póza Kassáknak is példája, s Révész Béla mellett — mint utaltunk rá — ő a magyar aktivizmus bábája. Kassákék őt kérik fel a Tett bevezetésére, s az sem véletlen, hogy Szabó Dezsőnek is Withman a csodája. Kassák „nagy ígéretnek Szabó Dezsőt balanszírozta(m) a magasba”. Hogy a Tettet bevezérelte a magyar irodalomba, Szabó Dezső egy kicsit szégyellte a Nyugatba illő — bár időközben onnan is „kimellőzött” — titánságát a sok rongyos-éhes újdondász között. A *Nincs menekvés* hamis, felfújт valósága után azonban ezeknek is szétfoslott a róla képzelt titános illúziójuk. „Akik a Tisza-cikk után a szentet várták magukhoz vele, néhány esztendő sikere után megkapták benne a jól kifejlesztett bolondot” — írja a korábban bálványimádó Kassák. A háború alatt „már csak árulja magát”, a forradalom után meg „a kutyának se kell”, a kommün alatt — emberségből — még Kassák is meglátogatja nyomorában, de inkább undorodik, mint sajnálkozik éhes zsidó- és kommunistaellenes lázadásain.

¹⁵ KASSÁK LAJOS: *Csavargók, alkotók*. Magvető, 1975. 190.

¹⁶ KASSÁK: i. m. u. o.

Pénzéhsege, szélsőséges konformizmusa és antiszemitizmusa mennyire hasonlít Jack London féktelen pénzéhségére és fagyűlöletére!

Kassák számára a kommün bukása után, sőt 1930-ban is — ami akkori sikerei után nem kis bátorság — nem több, mint „papírkardokkal fenyegetődző titán s mint önmaga terhei alatt összezsuklott humánus”. Le is veszi — valósággal letépi — mozgalmá zászlójáról Szabó Dezső nevét. (Nem úgy a Révész Béláét, noha túllépett rajta.) A *Nincs menekvésnek* Kassák a legkegyetlenebb bírálója. Igaz, nem nagyon látszik a magyar aktivizmus zászlóján a Szabó Dezső helye, hiszen azt is megrongyolták a heves politikai botrányok és a kiválások.

Az olaszbarát bethleni fasizmus még használni tudja Szabó Dezső német- és zsidóellenes dühét, de Kassáknál, már nyoma sincs a szabódezsői kapcsolatoknak. Mégis: a *Segítség!* Boór Bálintja még visszajön kísértetni Kassákot. Az 1941-ben írt *Egy lélek keresi magát* művészhőse, Dorogi Károly mögött Boór Bálint rettenetes-nagy, titáni árnya sötétlik. Dorogi és Partos művészkettőse purista mása Boór és Baczó Mózes kettősének. Dorogi és a vén kalóz háziszolga mintha Boór és az öreg Gergely bá kettősét másolná. Boór és Katica szerelme is legalább olyan gyógyító napsütés, mint Dorogi és Virág szerelme. A Boór és Ildikó-párosnak is megvan a pandanja Dorogi és Jutka asszony kettősében. . . És így lehetne folytatni a párhuzamokat a művészsors, a cselekményvezetés megfelelőiben. Egy vezérmotívum uralkodó hatása azonban bizonyossá teszi a szabódezsői nyomokat Kassák regényében: ez pedig mindkét regényben a befejezés szimbolikus freskója. A *Segítségben* Boór Bálint Katicával átélt idillje a művész tengerbe-pusztulásával zárul. Ugyanígy az *Egy lélek keresi magát* Dorogija a viharos hullámokba vész, miután Virággal édes-semmittevő idilljét a vihar megszakította. A két freskó sok megfelelő és különböző motívumait érdekes lenne számbavenni, de a kései hatás tényét csak megerősítenénk vele.

Kassáknál nem szokatlan ez az *ellenazonosulás*; amikor az eszével elutasítja, de ösztöne, fantáziája még imitálja a motí-

vumot. Ami szembetűnő különbsége a két regénynek, az inkább a nyelv megalomániás-purista ellentétében van. De ha Dorogi Károlyra legalább a *Tragédiás figurák* nyelvi ornamentikáját raknánk, aligha kisöccse nem lenne a szabódezsői regényhősnek. Kassák ekkor már (1941-ben) rég levetette az aktivista „nagyhangot”, és a Cendrars-nál is említett purista tárgy- és anyagszerűség riportszerű tényirodalmát műveli.

Panaít Istrati

a román–görög származású világcsavargó, aki borotvával elvágta a nyakát, mielőtt Romain Rolland felfedezte, s aztán a keleti pikáró mítoszával „becsempészte” nevét a világirodalomba, a *Kyra Kyrilina* megjelenése óta (1924) szinte bolygótársa Kassáknak. Ő is abból a csavargófajtából való, mint Jack London, Cendrars, vagy a fiatal Gorkij és — szíve szerint — Kassák is. Mindük közül kétségtelenül Istrati az eredeti csavargó. De míg Istratit és Kassákot az írói őszinteség, a mindent kimondani-vágyás elemi kényszere tartja ígézet alatt, Cendrars nem átallja magát világcsavargóvá mitizálni. (Nyilvánvaló, hogy ebben a kor csavargó-eszménye, Villon-divatja az indítóerő, hiszen emlékszünk József Attila „hetyke” lázadására is a *Tiszta szívvel* idején. 1920 és 1930 között szinte az egész modern irodalom utazott vagy csavargott, kinek hogy engedte meg a pénztárcája.)

De Istrati nemcsak életrajzi adataiban hasonul Kassákékhöz — mindössze 3 évvel volt idősebb nála —, hanem szellemi-politikai fejlődésében is: fasizoid elhajlását kivéve, sok közös vonást mutat Kassákkal. A munkásmozgalomhoz való viszonyában — bár Kassák messzebbre ért a forradalmi úton —, Istrati is csak a felvilágosító kultúrszocializmus igenléséig jutott. A proletariátusban ő is meglátta ugyan a legtöbbet szenvedett osztályt, de forradalomra teremt szerepét még nem ismerte fel. Szerinte is — mint Kassák szerint — a társadalmi haladást csak „felvilágosodott” hősöknek kell előmozdítaniok, ún. „illuminátusoknak” (Kassáknál: „specialistáknak”). Sze-

rinte „a munkás még távol van attól, hogy a világot vezesse”. Istrati „felsőbbrendű egyénisége” közel áll Kassák „legfőfajlettebb embertípusához”; a kollektív individuumhoz. És hát Istrati betyárjai, „szabadságban született emberei” ugyanarról az anarchista töről metsződtek, mint Kassák „független” csavargói. Kassák munkáshősei egy-két kivételtől eltekintve — éppúgy, mint maga Istrati is — nem proletárok, hanem lumpenproletárok, illetve kispolgárok; a mozgalomnak csak a perifériáin lázonganak, sztrájkok és agitációk ösztönös résztvevői. (Pártszerű, szervezett forradalmi harcot csak a *Megnőtték és elindultak* c. regényben vívnek Kassák munkáshősei.)

Kassák egyébként — még ha szimpatizál is Trockijjal — a trockistákkal éppúgy hadilábon állott, mint a 100% kommunistáival. Istrati viszont a Szovjetunióban tett útja, sőt egy a Szovjetuniót magasztaló és elismerő könyve után a trockisták hatása alatt szovjetellenes propagandamunkára is kapható lesz. 1935-ben mint egy fasiszta román napilap (Curentul) munkatársa hal meg tüdőbajban.

Istrati írói attitűdje sokban hasonló a Kassákéhoz.

Nem alapítottam családot, soha asszonyra utódokat nem erőszakoltam, soha pártnak, szervezetnek, társaságnak tagja lenni nem akartam, s ha valahova erőszakkal beirattak, egy hónapból tovább tagdíjat nem fizettem. Soha gyár vagy műhely vagy vállalat, hol kenyeremet kerestem, három hónapnál tovább nem tudott megtartani, még a legkedvezőbb feltételek mellett sem.”

(Ezeket a sorokat akár Kassák is írhatta volna.)¹⁷

Éles és lényeges különbség viszont kettejük Szovjetunióhoz való viszonya. Istrati „háromszor tagadja meg” a Szovjetuniót, s elítéli Gorkijt, Kassák ellenben végig kitart a szovjet példa mellett — még úgy is, hogy megborzad a Zinovjevék kivégeztetése hallatán. A mozgalmon kívül áll ugyan, mint Istrati, de nem sodródik át a jobb oldalra, mint Istrati.

¹⁷ Idézi KASSÁK i. m. 110.

Az olasz futuristák

hatása főleg Marinetti és Palazzeschi révén érinti Kassákot, bár az Egy ember élete lapjain öntudatlan D'Annunzio-hatásról is tesz említést. Azt írja:

„Két D'Annunzio-regényt olvastam mostanában, s ezeknek a föl-fúj, külsőségesen címás könyveknek a hatása látszik meg legújabb írásaimon. D'Annunziót nem szeretem. S milyen érdekes, mégis a hatása alá kerültem. Máskor is észrevettem már, ha írásaiban idegen szíjn vagy hang kerül be, azt mindig olyanoktól veszem át, akiket kritikailag leértékelek. Ha most utánagondolok, hogyan és miért történik ez, azt mondanám: A jó írók új forrásokat nyitnak meg bennem, azok pedig, akiket nem szeretek, anélkül, hogy észrevenném, elhitetik velem, hogy kisebb felelősséggel és kisebb erővel is lehet dolgozni.”¹⁸

Bár itt Kassák még nemigen látja, mi minden motiválja a rá gyakorolt idegen hatásokat (pl. sorspárhuzam, elvi-formai megfelelések, hangulati és élményazonosságok stb.), de ez a vallomás jól mutatja Kassák ellenazonosulásait is. Az azonosulásokat — hiszen jó írók jó művekre ösztönzik — nem veszi úgy észre, mert azokban összeforr a példával, áthatja azt önmagával. Míg az ellenazonosulások legtöbbször tartalmilag és formailag is problematikus megoldásokat indukálnak, s ettől az író maga is el-eltávolodik, kritikusan látja és értékeli, van módja a negatív motivációk elemzésére.

Valójában D'Annunzio helyett erősebb nála ekkor a maeterlincki hatás, hiszen az *Isten báránykái* darabjai egyértelműen meggyőznek erről. Mert már az *Életsiratás* novelláinak uralkodó stílusjegyei is (a hangulattá oldott életképek, az álomba menekülés, a gyermekkori emlékképek stb.) élesen szembenállnak D'Annunzio hősi ideálokat követő, „ciradás” póz-költészetével, s inkább az olasz crepuscolarismo — és Maeterlinck — hatását igazolják. De ami Kassákot az *Életsiratás* „alkony-költészetén” is túllendítette, az a tett-kultuszával ható futurizmus volt. Amikor azonban a Tett *Marinetti* írásait közli (*Szilu-*

¹⁸ KASSÁK LAJOS: *Egy ember élete* Magvető, 1966. 831.

szag, Csata [Súly-Szag] stb.), már szembenáll vele mint a háború megszállottjával.

1915. február 17-én a *Lacerba Futurizmus és Marinettizmus* című cikke a „marinettizmust” elkülönítette az „igazi futuristák”-tól. Kassák Marinettinek csak tett-kultuszát és indulatos (dinamikus) stílusát (tehát: aktivizmusát) fogadja magába, s vele is úgy van, mint D’Annunzioval: esze elítéli, de a nyelve még követi őt. Még továbbrezegek benne olasz motívumok, melyek korábban meglepték. (*Egy anarchista temetése, a Fájdalomellenesség optimizmusa, a Púpos* stb.) A púpos, a vak, az örült, a bohóc, az utcalány a háború előtt divatossá vált alakok mint a torzult társadalom áldozatai sorra megjelennek Kassák irodalmában is. Ez lehet a magyarázata a *Palazzeschi-* és *Kassák-féle púpos-motívum találkozásának* is. Mindkettőt összeköti az Írás: „És egy púpost azért mutat elétek az Úr, hogy nevesetek a háta mögött, hiszen épp ott rejtette el a vidámság páncélszekrényét...”. De míg *Palazzeschi* az Írás vidámság-, *Kassák* a páncélszekrény-szimbólumát poentírozta, a *Khalabresz csodálatos púpjá* című novellájában.

Az „igazi futuristák” sem voltak azonban elég forradalmiak a szocialista Kassáknak, azért a Ma már az 1922-ig egyfolytában a világorradalomhoz radikalizálódó *Die Action* (Szabó Júlia), az emigrációban pedig „az expresszionizmus befelé forduló meditatív ágának szócsövéhez”, a *Der Sturm*hoz igazodik. Marinettinek nem a politikussága, hanem a nacionalista és háborús politikája, — meg tán az, hogy egy politikai párt elkötelezettje volt — nem tetszett Kassáknak.

Amikor az emigrációban Marinetti felkereste Kassákot, már különösen távol állottak egymástól; így nem csoda, ha az *Erzherzog Joseph*-szálló finom rendjét „felverte” öltre menő vitájuk, hiszen Kassák is kialakította már politikai és művészetpolitikai álláspontját. Amikor 1931-ben az immár fasiszta akadémia tagjává lett Marinetti — az akadémiák hajdani esküdt ellensége — a Magyar Tudományos Akadémia vendégeként felszólalt, már nem volt hatása, — ha csak botránysikerét nem tartjuk annak.

Csehov

hatása már a — fordított irányú — sorspárhuzam eredménye. Kassák a válságévek munkásmozgalmi reményeinek elveszte, de főleg a Munka betiltása után, az idillek szigetén csehovi sorspillanatokat él át. A mozgalomból kiszakadva, a fasizmustól undorodva, s a Munka után a közélettől is félreállítva szinte maga is „tokba bújt ember” lett: emlékeinek és konstruált stabilitásának tokjába kényszerítették.

A fiatal Csehovot a 80-as években még szenvedélyes közéleti érdeklődése a reménytelen bürokrácia és az „üvegházi” burzsoázia világa ellen *ironikus* lázadásra sarkallja. Nem csak az emberi méltóság meggyalázása háborítja fel, hanem annak elfogadása is (*A pipogya nő*, *A csinovnyik halála* stb.). Ha hősei nem is keresnek megoldást, felettük ott suhog az írói ironia, sőt felháborodás korbácsa; a kassáki novellák tokba zárt embe-
reit már az író is elviseli. Kassák elbeszélő nézőpontja *közeli*, sőt egybeesik hősei nézőpontjával, ezért az elbeszélés műfaja legtöbbször a belső monológ vagy a belső elbeszélés. Csehov távolabb, kívül marad hősei világán a novelláiban; ettől különbözik a csehovi novella a kassákitól. Csehov a halál *felől* szervezi, építi hősei életpillanatát; így hősei még az életbe vágynak; hisznek, remélnek, várnak a jobbra. Kassák hősei a fasizmus, a háború sötét ege alatt a halál *felé* néznek és haladnak, a velük *azonosuló* íróval együtt.

Csehov életképei humorosak, ironikusak, a kassákéi belenyugvóak, tragikusak. Csehov kevesli azt, ami van, Kassák belenyugszik abba, ami van. Csehov leírásai tömörek: drámai expozíciók, s a hangsúly az emberre esik. Kassáknál a hangsúly a dolgokon, a környezetben van, s az embert jelző dialógus funkciója jelentéktelen. Nála a terjedelmes, részletes lélekrajz — önelemzés, lelki fénykép — is a belső vizsgálódás kivetülése. Kassák háborús világában a dolgok uralkodnak: a tárgyak idillje, a dolgok rendje, Csehovnál az emberi hangulat. Kassáknál az ember is tárgygyá válik, Csehovnál — éppen lírai-drámai töltése miatt — a tárgyak is átlelkesülnek, az emberi hangulat

elemeivé válnak. Találkozás ez, de ellentétes irányból; így töltésük is — tárgyi, illetve lelki — különböző. Csehov társadalmi töltése építi, szervezi az életpillanat fókuszába a történetet, Kassák éppen társadalmi töltését veszítve, keresi azt az emlékek idilljében.

Csehov dialógusai drámai dialógusok; ezért is szükségszerű, hogy a csehovi novella a drámába ömlik. A dialógusok, a leírások *tipizálnak* — ez éppen Csehov közéleti érdeklődéséből, telítettségéből következik. Kassák elfordult a társadalomtól — a mozgalom tőle, a fasizmustól meg ő fordult el — így csak individuális magában, kozmikus *én*-jében keresi az életet.

Csehov alakrajza így tipizál:

„azzal tűnik ki, hogy nem tűnik ki semmiben. Eszét még senki sem látta és nem is tud róla, éppen ezért erről — pszt . . . egy szót sem. Külseje a leghétköznapibb: orra tiszta apjájé, álla tisztára anyjájé, szeme, macskaszem, keble közepes . . .” (*Esküvő előtt*).

S ahogy Podzatlkina kisasszony az anyjához, majd az apjához megy, s azok az eljegyzés feletti örömben elmondják álláspontjukat, tanácsaikat az esküvőről — mely egyik számára sem más mint csereüzlet —, *totalis* képet festenek a maguk világról.

Csehovnál a bevezetés az élethelyzet, életpillanat expozíciója. Ha dialógussal kezd, az a drámai helyzet kellős közepébe vezet. Kassák általában nem kezdi, nem fejezi be a cselekményt; az nyitott, nyitva is marad, mint az életnek egy lopva ellesett pillanata: éppoly sűrű, éppoly jelentéktelen. Annyiban azonban mégsem természetes, hogy hiányzik belőle a történelmi vonatkozás. Kassák e korszakbeli novellái, regényei időtlenek, mint ahogy idillregényeinek sincs semmi kapaszkodója a háborús évek társadalmához.

Hogy a harmadik korszak prózájának — és lírájának is — témaköre a házasság, a magány, a biológiai lét, így a kassáki életmű e szakaszát a magánélet, az individuális lét foglalja el. Menekülés, „szigetre vonulás” ez is. A cselekvéssel együtt kimúlik a Kassák-novellákból a drámaiság, a mozgás, — amely

a második, aktivista szakaszban fő jellemzője volt művészetének —, helyette lelki élmények vetülnek a jelen mozivásznára. Az író kizárta magából a háborús világot, a magánya „sötét-kamrájában” vászonra vetíti a tudatában összegyűjtött képvilágot. Minden hőse sorsa „tokjába” van bezárva, s onnan csak a halál felé van kijárat. Hősei csak vannak: várják a halált vagy elébe mennek, átlépve egy híd rácsán (*A köd*), hogy még a posztoló rendőr se veszi észre, hogy történt mellette valami. Virág Balázsait, Beliczánjait több szál köti az állatokhoz, mint az emberekhez.

Míg Csehov az embereket társadalmi stádiumukban, hivatalukban, viszonyaikban *ábrázolta*, Kassák már csak azok *utánját*, eredményét, torzulásait *fejezte ki*, egyszerűsített embereiben, — már a csehovi felháborodásról, ironiáról is lemondva. A tanító, akinek közeli halálát várják a társai (*A tanító*), a részeg esztergályos, akinek kórházba szállítás közben meghal a felesége, a gyászában elveszti az utat (*Bánat*), a pártában maradt lány tragédiája (Csehovnál tragikomédiája) stb., akár Kassák hősei is lehetnének. De Csehov hősei még *tekintenek* valamire az életben, várnak, hisznek valami jobbat: Kassák hősei leszegett fejjel már csak a sírjukat keresik. A háború fellegeraborult a világra, csak a gyermekkori emlékek keltenek valami mosolyt.

Csehov „panaszkönyve”, kaméleon-rendőrelügyelője, protekciós nagybácsija, a Tanács hivatalnoka, a saját védőjétől bűnbánatra indult vádlottja, a szerelmeseket zsaroló „gonosz fiúja” még rejtenek magukban humort, sőt kacajra is fakasztanak. Hősei élni *akarnak*, csak kényszerűségből hálnak meg. Kassák hősei az életet is únják, belefáradtak, s még örülnek is, ha baleset éri őket.

A felszabadulás után kis időre kiderül még ez a sötét, mélytengeri világ, s visszatér az író közéleti aktivitása is (Alkotás c. folyóirat, *Az út vége* c. regénye stb.), de a személyi kultusz 8—9 évre megint belső emigrációba kényszeríti az idős művészt, s az 1956 után beérett dicsőség már csak esti napsütés lehetett: jól esett, de nem tudott melegíteni.

Nincs helyünk a hatások harmadik csoportja, a *sorspárhuzamok* részletesebb elemzésére, mégsem hagyhatjuk azokat figyelmen kívül, mert a sorspárhuzamok mint vígasztaló—biztató vagy intő—elrettentő példák kétségtelenül hatnak — hatottak —, még ha tudat alatt is. E sorspárhuzamok is segítenek megérteni Kassák életművének ellentmondásait, s azokat a művészi, eszmei—politikai kapilláris kapcsolatokat, amelyek befolyásolják, át- meg átszínezték a politizáló művész döntéseit, állásfoglalásait.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül például Kassák és József Attila sorspárhuzamát. A *Nem én kiáltok* kassáki verseim kívül mindketten a „város peremén” váltak költővé. A családi vonatkozások (a szülők, testvérek, kamaszévek stb.); a válásévek Kassák-regényei, József Attila nagy szocialista verseit (*Külvárosi éj*, *Munkások*, *Szocialisták*, *A város peremén* stb.) idézik; a két Jolán; s a két költő — Babits-affért idéző — furcsa ellenszenve, amelyet Kassák utóbb igyekezett eloszlatni stb. mind-mind kettejük letagadhatatlan kölcsönhatásáról vallanak.

Osvát Ernőhöz

az íróvá fogadás kassáki hálóján kívül a szerkesztői sors és gondok közössége is köti. A tény, hogy a Nyugat és a Korunk mellett Kassák lapjai képviselték a modern magyar irodalom folytonosságát — hiszen Kassák lapjai (A tett, Ma, 365, Dokumentum, Munka, Alkotás) 26 évig „éltek” a század irodalmában —, nem kis mértékben megnövelték Kassák Osvátra utaltságát. Az egyszemélyi szerkesztés sokszor diktatorikus etikája, a művészet aszketikus-puritán szolgálata, a függetlenül politizáló közéleti magatartás stb. éppenúgy serkentő húzóerő volt Kassák pályáivén, mint pl. Herwart Walden munkássága.

Herwart Waldenhez

is ezek a szerkesztői, kör-vezéri, -fejedelmi gondok kötik, ha ugyan — az avantgardista kísérletek világát véve figyelembe —

nem jelentősebbek. A *Der Sturm* vezére, az „expresszionizmus pápája” ugyanúgy Életének tekinti a művészetet, mint Kassák. Mozgalmát, lapját aszketikus megszállottsággal, diktatorikus buzgalommal vezette ő is több mint két évtizeden át. Ő is autonóm világot lát a művészetben, amelynek tisztaságát óvja a pártpolitikai küzdelmektől. Walden is az embertelen (Kassák tárgyi) szépség birodalmába vágyik — bár Kassák nem veti meg a natúrát, mint ő —, Walden is olyan zseniális intuícióval fedezi fel a jövő ígéreteit, mint Kassák. Csak Kassák lapja nem „duzzad” milliomos vállalattá (műkereskedés, kiadóvállalat, művészeti főiskola stb.).

André Bretonnal

is a művészi függetlenség, a művész nonkonformista rendelkezése, a hatalomtól való eleve függetlensége, a művészi szabadság életelvében találkozott.

Breton is — bár 1927–1933 között a kommunista párt tagja —, fenntartja különvéleményét a párttal szemben, s a forradalomtól ő is valami politikai-művészeti szintézist vár. Noha Kassák „tárgyiassága” nem „fejlődik” a bretoni tárgyversek (pl. 1713) okkultista miszticizmusába, nőalakjai szenvedése, kiszolgáltatottsága, áldozat-jellege Breton egyoldalú nőmítoszába, — kései lírája, idilli prózája *hordozza* a bretoni kísérletek előjeleit; s a fasizmus, a háború, a magány s a társadalmi mellőzöttség aligha magukban nem hordják a bretoni fejlődés veszélyeit, előfeltételeit. Szerencsére: 1945 Kassákot is felszabadította az én-be merülés magányosságától.

Mint a címünkből is kitűnt, cikkünk csak a kassáki prózára gyakorolt hatásokat vette számba. Azok közül is azokat, amelyeket Kassák maga is megvall, illetve amelyek az irodalmi-mozgalmi kapcsolatok révén — ha rejtetten is — jelen vannak Kassák életművében.

A néma példák hatását a köznapi tudat rácsodálkozásai, sajnálkozásai, elrettenései jelzik. Ilyenekről ír Kassák a napló-szerű feljegyzéseiben; az *Anyám címére*, a *Kis könyv haldoklásunk*

emlékére és a *Szénaboglya* (kiadatlan) című kötetekben. Megerősítő például hadd idézzük az *Anyám címére* kötetből például a XV. levelet, amelyben elrövedezik az „áruló” írók vesztén: Unamuno, Arcübasev, Andrejev, Istrati, Silone, André Gide stb. sorsán-halálán, akik „a saját igazságuk reális valóra válásában csalatkoztak”. Ezek közül is Istrati példáját fájlalja leginkább, aki a felsoroltak közül tán a legközelebb állt hozzá nehéz, kétkezi indulása miatt:

„Úgy indult el Moszkvába, mint a hívő zarándok Jeruzsálembe és testben lélekben megtörtén érkezett vissza. Vádat emelt a tapasztalt visszasságok ellen és ezért átokkal sújtották, mint a bélpoklos eretneket. Őt, aki maga volt a lázadás szelleme, úgy bocsátották le a sírba, mint a közösség ügyének árulóját.”¹⁹

Jelen vizsgálódásunknak az volt a célja, hogy feltárva a kassáki prózára ható írói példákat, segítsen megérteni az életmű ellentmondásait. Értve azok külső és belső eredőit, könnyebben válnak meggyőződésünkkel az életmű eredményei, értékei.

¹⁹ KASSÁK LAJOS: *Anyám címére*, Cserépfalvi, 1937. 200 – 208.

FORUM

A KORUNK ÉS A MÁRCIUSI FRONT

Régtől tudjuk: a Korunk és a népi írói mozgalom kapcsolata olyan fontos, hogy az egyik terület kutatója sem mondhat le ennek számbavételéről, elemzéséről. Már a népi írókról szóló 1958-as állásfoglalás is szükségesnek tartotta kiemelni, hogy

„A Kommunista Párt különösen a Kolozsvárott megjelenő Korunkon keresztül jelentős hatást gyakorolt e mozgalmak egy részére, az említett írók és publicisták közül többen munkatársai is lesznek a párt által erősen befolyásolt erdélyi folyóiratnak. Az illegális KMP ideológiai munkája hatott a 'népiekre', és elősegítette soraikban az eszmei tisztulást. Ezt a hatást azonban a harmincas évek elején még csökkentették a párt politikájában meglevő szektás hibák.”¹

Tóth Sándor, Gaál Gábor monográfiája 1971-es könyvében fő vonalaiban pontos, hiteles képet ad arról, hogyan alakult ez a kapcsolat a népfront időszakában. A következőket írja:

„Jellemző például, hogy a uépfront szempontjából oly fontos és ellentmondásosságánál fogva a marxisták között sok vitát kiváltó jelenség, mint a népi írók falukutató mozgalma, hogyan és milyen motivációval épült be Gaál Gábor népfronti koncepciójába. A népi írók mozgalma 1936-tól kezdve központi kiemelt témája volt a Korunk profiljának. Számos nagyobb lélegzetű, igényes tanulmány és szinte minden kiadványukról könyvkritika, illetve recenzió jelent meg évről évre a Korunkban. E közlemények elvszerű, építő, az eszmei tisztulást, a haladást frontján való következetesebb felzárkózást sürgető és elősegítő tartalma révén a Korunk az évek folyamán valóságos marxista lekiismeretvé vált a jelentős szellemi mozgalomnak.”²

¹ Az MSZMP Központi Bizottsága Kulturális Elméleti Munkaközösségének állásfoglalása a „népi” írókról. Társadalmi Szemle, 1958/6.

² TÓTH SÁNDOR: *Tanulmány Gaál Gáborról, a Korunk szerkesztőjéről*. Kriterion, 1971. 164 – 165.

Fő vonalaiban értékelte, meghatározta már ezt a kapcsolatot, elfogadhatóan a kutatás, a szakirodalom. Részleteiben azonban, ismereteim szerint, eléggé feltáratlan még. Ennek meghaladásában szeretnék valamelyest segíteni, főként adalékokkal, s egy-két, talán érvényes megállapítással.

Átmenetileg, rövid időre, de vízvázalasztót jelentett a harmincas évek második felében a Márciusi Front. Történelmi kihívást, amely megkövetelte a feleletet. S a válaszok, az oly igen különbözők, nem is késtek soká. A népi írói mozgalom fénypontját jelentő Márciusi Front 12 pontját 1937. március 15-én ötezer ember hallgatta lelkesen a Nemzeti Múzeum előtt. Úgy látszott ekkor, hogy a népi írói mozgalom, a Válasz, a budapesti Egyetemi Kör s nem utolsósorban a Front, a program előkészítésébe bekapcsolódó illegális kommunista párt munkájának eredményeként megvalósulhat, illetve elindulhat a megvalósulás útján egy széles körű, antifasiszta népfront-szervezkedés. Nem késlekedett a kihívásra adott válasszal a hatalom. Tudjuk jól, hogy ez esetben a denunciálástól az írói percekig, a folyóirat- és könyvbetiltásoktól a korrumpálásig minden eszközzel útját kívánta állni — és sajnos útját tudta állni — az ezzel az akcióval is kibontakozni kívánó magyar népfront-mozgalomnak az uralkodó rend. De nem késett a felelettel a magyar progresszió sem. Az egyik választ éppen a Korunk fogalmazta meg. S ez a válasz, idézőjelben mondva, „gyanúsan” egybecsengett Révai Józsefnek a *Marxizmus és népiesség* oldalain, Bálint Györgynek a „*Baloldali mazochizmus*” vagy *szekta-demokrácia?*, József Attilának a *Van-e szociológiai indokoltsága az új népies iránynak?* című cikkében megfogalmazott gondolatokkal. És szükségszerűen hangzottak egybe a feleletek. A Márciusi Fronthoz való viszony ebben az időszakban állásfoglalást jelentett egyszersmind a kor alapvető történelmi kérdésében is. Aki emellett, a szövetség mellett voksolt, a népfrontot választotta. S ez volt az egyetlen reális választás a korban. A szövetség vállalása minden antifasiszta erővel.

Gaál Gábor folyóirata, a Korunk a népi írói mozgalommal

való viszonyában ugyanazt az utat járta be, amelyet a népfrentossá váló magyar baloldal egésze. Nem csupán 1937–38-ban, esztendőkkel korábban is szorososan ehhez a vonulathoz kötődött a lap, amikor az Új Szellemi Fronttal kapcsolatban kellett állást foglalni. Tévesztett kísérlete volt ez a népi írói mozgalomnak. Sokszor vizsgálták, elemezték már ezt a kérdést, indokolatlan lenne most újra feleleveníteni. Pontosabban csupán annyiban indokolt, amennyiben segít megvilágítani a változó történelmi, társadalmi feltételek között helyesen tájékozódó, formálódó folyóirat koncepcióját. Élesen bírálja már 1935 januárjában a Korunk a Válasz köré csoportosuló értelmiségi mozgalmat, a Válasz programját. Ujvári László ugyan szektás szemléletű írása (*Narodnikiek a magyar irodalomban*) joggal utasítja el a zavaros, harmadikutas koncepciót, figyelmeztet a tömegbázis hiányára, a felülről való megoldás kísérletének eleve reménytelen voltára. Érzéketlen azonban a bírált mozgalomban meglevő pozitív kibontakozás lehetőségeire, s rossz jósnak bizonyul, amikor úgy véli, hogy

„a lap végső eredményében teljesen a fasiszta törekvések támaszává válik még abban az esetben is, ha írói között akad olyan, aki világszemléletileg a fasizmusmal különösen szembehelyezkedik.”³

Az idő azonban átmenetileg mintha ezt az állásfoglalást látszana igazolni, s ugyancsak Ujvári László a Korunk 1935. 6. számában, *Az új szellemi front Magyarországon* című írásában nem alaptalanul figyelmeztet arra, hogy az uralkodó rend sikeresen manipulálta a népi írói mozgalom egy részét, hogy

„Az új magyar reformnemzedék, amikor fasiszta jellegű kormánytörekvések támogatójává vált, a társadalmi fasizálódást segíti elő. A fasizmus a tőkés termelőformák védőgátja — bástya, amelyen védekezni és támadni lehet. A magyar narodnikiek ezen a bástyán kerültek szembe a magyar dolgozó tömegek feltörő érdekeivel.”⁴

³ UJVÁRI LÁSZLÓ: *Narodnikiek a magyar irodalomban*. Korunk, 1935/1.

⁴ UJVÁRI LÁSZLÓ: *Az új szellemi front Magyarországon*. Korunk, 1935/6.

A bíráló, hangsúlyozni szeretném, nem alaptalan. S összehangzik sokban azzal, amelyet többek között Bálint György, József Attila fogalmazott meg az Új Szellemi Fronttal kapcsolatban. A legfontosabb vonás, mozzanat hiányzik belőle ezúttal is, a szövetségkeresés gesztusa. Annak a bensővé tett tudomásulvétele, hogy többségükben tisztességes, jószándékú emberek kerültek itt, a kiütkeresés kényszerében, átmenetileg ténnyé.

Nem azonos természetesen Ujvári véleménye a Korunknak mint folyóiratnak az állásfoglalásával. Van abban valami mélyen szimbolikus, hogy azon a lapon, amelyen cikke befejeződik, kezdődik Veres Péter *Cselédcsürhe* című írása. Gaál Gábor gondolkodására, a Korunk és a népi írói mozgalom kapcsolatának egészére vet, vethet fényt ez a látszólag jelentéktelen adalék. Nem véletlen, hogy olyan gyakran idézik Gaál Gábornak Hatvany Lajoshoz írott, 1937. december huszadikán keltezett levelét, amelyben a Korunk szerkesztője a következőket fogalmazza a Márciusi Fronttal kapcsolatban:

„nem taktikus egyelőre szembekerülni sem általában, sem külön-külön velük. Akármilyenek még, akármilyen torzonborz eszmék s ellenszenves völkischtörmelékek húzódnak meg idegeik közt és agysejtjeikben, mégis pillanatnyilag úgy a polgári, mint a mélyebb rétegeknek mégis az egyetlen természetes szövetségeseik. Számolnunk kell egész szegényes magyar szellemi glóbuszunkkal. Kik maradnak, ha ezeket is leattakírozzuk? Maradunk magunkra, szektáriánus vajákosokként. Minden ellenvetését értem, minden ellenvetését elfogadom, de tudom, hogy két magyar forradalom elbukott, a régebbiekről nem is beszélve, azért mert a Márciusi Fronttal rokon elemekkel nem volt kapcsolatunk. Nem tudtuk a parasztot megközelíteni. Ezekben most ennek a megközelítésnek a csírája lappang. Ezt a csírat ne löjük mi szét, várjuk meg, amíg ők maguk szétíszitznak arra a két természetes arcvonatra, ami bennünk egyelőre még gablyog.”⁵

Nem kései felismerése ez Gaál Gábornak. Az idézett sorokat ugyan 1937 decemberében írta, de a benne megfogalmazódó

⁵ GAÁL GÁBOR levele HATVANY LAJOSNAK. *Gaál Gábor Levelek (1921–1945)*. Kriterion, 1975. 397.

szellemiség jóval korábban jelen van gondolkodásában, jelen van a Korunk hasábjain. Soha elvi engedményt nem tévőn, következetesen, néhol — mint például Ujvári említett írásában — túl keményen, helyenként igaztalanul, folyamatos marxista bírálatát adja a Korunk a népi írói mozgalom problematikus, nacionalista, harmadikutas, a faszizmus fertőzésének utat engedő vonásainak. De nem mossa egybe a mozgalom egészét a Korunk, keresi és vállalja, ugyancsak folyamatosan a szövetséget a mozgalom baloldalával, s közelíteni igyekszik a centrumot is. Tisztában léve azzal, hogyha kuszán, zavarosan, gyakorta torz formában, de a nemzet alá szorított nép szándékai, céljai, vágyai fogalmazódnak többnyire a mozgalom résztvevőinek írásaiban. S tisztában léve azzal, hogy a tömegekhez való viszony perdöntő, hogy semmiféle lényeges társadalmi-történelmi változást nem lehet a tömegek nélkül, még kevésbé a tömegek ellenére véghezvinni. „Maradunk magunkra, szektáriánus vajjakosokként” — hangzik a kiáltó aggodalom, felelősségérzet Gaál Gábor leveléből.

Ahogy tisztulnak a frontok, ahogyan ránehezedik Európa-ra a faszizmus, úgy kapnak mind erőteljesebben hangot a lapban, a szerkesztői koncepcióban és az egyes írásokban Gaál Gábor felismerései, s a tudatosan vállalt népfront-elv. Maga Gaál Gábor már 1935-ben szükségesnek tartja hangsúlyozni azt *A magyarságtudományi törekvések* című írásában, hogy sem Szabó Dezső, sem Németh László, de még Szegfű sem azonosítható a hivatalos Magyarországgal, s azt is, hogy „tudatos fasiszta kísérletek még imitatíve is csak szórványosak”.⁶ Az 1936-os esztendő pedig fokozottan jelzi, milyen erővel vállalja a Korunk a meghirdetett népfrontkonceptiót. Jancsó Elemér, Kollár Ferenc (Sándor Pál) írásai többek között, Balogh Edgár konstruktív szándékú bírálata (*Halálfélelem a magyar ideológiában*), amely a munkásosztállyal való szövetség keresésére hívja fel a népi írói mozgalom figyelmét, s a nemzethalál-

⁶ GAÁL GÁBOR: *A magyarságtudományi törekvések bírálatához*. Korunk, 1935/11.

víziók teremtőivel vitázva figyelmeztet a reálisabb társadalom-szemlélet szükségességére, arra, hogy van lehetőség a pozitív történelmi változásokra, jelzik ezt többek között. Toleránsabb a hangja *Az Új Magyar Szellemi Front összeomlásáról* író Ujvári Lászlónak is ekkor már. Pontosan láttatja, hogyan esett itt a kormány manipulációjának áldozatává az Új Szellemi Front, s azt is, hogy az átmenetileg megtévesztettek miért váltak a hatalom számára feleslegessé, kényelmetlenné:

„Ha egy kormányzat hatalmi beágyazódása végbemegy, nincs szükség többé a népszerűsítés sokszor túlméretezett arányaira. Jel-szavak, amelyek egy kormányprogramban szükségképpen helyet kapnak, nyomban kellemetlenné és terhessé válnak, amint az visszahangozva a közvélemény szájából felhangzik. Most is az történt, hogy a parasztkérdés megoldása nem történhetett olyképpen, ahogy azt eredetileg egy politikai kormányprogram meghirdette. Az új népiesség hitvallói azonban az eredeti elgondolásokhoz ragaszkodtak és lapjuk, a *Magyarország* belemerevedett az akkori formákba, nem tudta megtartani azt a hajlékonyságot, amelyet a politikai taktika megkívánt volna.”⁷

S megtörténik ebben az egyébként ugyancsak szektás szemléletű írásban, utólag annak a fel-, illetve elismerése, hogy az Új Szellemi Front tagjai — idézem — „Lehet, hogy csakugyan bíztak a telepítésben, szerintük abban az utolsó szalmaszáliban, amely megmenti a népet a pusztulástól.”⁸ Ebben az esztendőben publikálja Gaál Gábor *Németh László és Kurátor Zsófi* című bírálatát, a decemberi számban hozza a Korunk Veres Péternek *A mai magyar szociográfiai irodalom* című írását, s jó néhány munkát sorolhatnánk még, amelyek jelzik, hogy a lap mind erőteljesebben ismeri fel és vállalja a letisztuló, forradalmasodó népi írói mozgalomban a potenciális történelmi szövetségest, a parasztság követeléseinek, vágyainak hangot adó, a fennálló renddel szembeszegülő lázadó és lázító törekvések megfogalmazóit.

⁷ UJVÁRI LÁSZLÓ: *Az Új Magyar Szellemi Front összeomlása*. Korunk, 1936/5.

⁸ Uo.

Ahogy a népi írói mozgalomnak a Márciusi Front jelenti a csúcst, úgy a mozgalom és a Korunk kapcsolatának a legfényesebb lapjai is 1937-ben íródtak. Érdemes eltűnődni, kis kitérővel, azon, hogy nem cáfolja vajon ezt a megállapítást az a tény, hogy 1937-ben és 1938-ban egyaránt kevés írás foglalkozik a Korunkban a Márciusi Fronttal. Úgy vélem, nem. Nem a mennyiség a fontos, hanem az út iránya, s az, hogy reálisan látta-e Gaál Gábor és folyóirata a Front valóságos helyét, szerepét a harmincas évek második felében. A lap ismeretében nyugodtan fogalmazható az igenlő válasz, de bővíteni kell néhány dologgal. A Korunk a különböző objektívációkban megmutatkozó társadalmi fejlődés, változás irányának értelmezője, tudatosítója és formálója kívánt lenni, igyekezett a szemét a világ egészén tartani, s magyarságban gondolkodását marxizmus, internacionalista szemlélete mellett jellemezte még egy mozzanat: több ország magyarságának — természetesen nem csak magyarságának — a sorsára, helyzetére villantott fényt időről időre, visszatérően. Csupán illusztrálandó az utóbb mondottakat, sorolnék 1937-ből néhány, a Korunkban megjelent tanulmányt. Roman Cresiu *A romániai birtokelosztásról*, D. C. Georgescu *A romániai falvak népességéről* publikál, ketten, Josef Král és Szalatnay Rezső Masaryk portréjához raknak vonásokat, Jordáky Lajos *A baszk nacionalizmus útja* és *A szakszervezetek Franciaországban* című írásait közli, Gaál Gábor a *Transzilvániai-e vagy romániai magyar irodalom* és *A mai magyar szociográfia és az irodalom* címűeket, Cvetko Malusev pedig Jugoszláviáról tájékoztatja a Korunk párezer olvasóját két írással (*Gazdaság és parasztság Jugoszláviában*; *A külföldi tőke Jugoszláviában*).

Érthető egy ilyen szerkesztési koncepcióból, hogy viszonylag kevés szó esik a romániai magyar folyóiratban a Márciusi Frontról. Ez a mennyiségét tekintve csekély írás azonban fényesen bizonyítja, milyen pontosan látja a Korunk a két front, az Új Szellemi és a Márciusi közötti különbséget, mennyire tisztában van azzal, hogy mit diktál a marxista történelem- és társadalomszemlélet. Amire elsődlegesen, azonnal

felfigyelünk, az az, hogy elhalkulnak a bíráló hangok. A konkrét történelmi feltételek most az antifasiszták közötti szövetséget állítják az első helyre a teendők sorában, s a Márciusi Front 1937-es és 1938-as programjában egyaránt tanúságot tesz törekvéseinek demokratikus, antifasiszta jellegéről. Utaltam arra Gaál Gábornak Hatvany Lajoshoz írott levele kapcsán, hogy *hogyan látja* a Korunk szerkesztője a kommunisták és a tömegek viszonyát, s hogy *látja*: a Márciusi Fronttal való szövetség egyszersmind a tömegekkel való szövetség is lehet. Mindebből, s hangsúlyozom, a népi írói mozgalom nagyarányú, pozitív átalakulásából természetesen és szükségszerűen következik az az álláspont, amely, ahogy azt már említettem, Révai József, Bálint György, József Attila írásaiban éppúgy manifesztálódik, mint a Korunkban megjelent közleményekben. Mielőtt kettőt kiemelnék ez utóbbiak közül, hadd említsem: soha nem ment bele elvtelen kompromisszumba a Korunk és egy pillanatra sem adta fel a társadalom szocialista átalakulásába vetett hitét, csupán a kor fő kérdéseire figyelve a háttérbe szorította az *ekkor* partikuláris jelentőségű, ám kétségtelenül létező ellentéteket.

Elsőként a Márciusi Frontról Kemény Gábor szól a Korunk hasábjain. Két részben, a 7–8. és a 9. számban közli a lap *A magyar lelkiismeret történetéhez* című tanulmányát (alcíme: *A Huszadik Századtól a Márciusi Frontig*), amelyben egy történelmi fejlődési folyamat egészébe ágyazottan szemléli és értékeli a Frontot. Kissé hosszan idézek ebből, de méltatlanul keveset említett, s a lap állásfoglalását világosan jelző munka. A következőket írja többek között Kemény Gábor:

„A Márciusi Front a 12. órában próbálja tisztázni a célt, a mozgalmat s a Bartha Miklós Társaságnak egy táborba kell hoznia a magyar népi megújulás és a kelet-európai összefogás hitvallóit.

A Márciusi Front tudományos célja: a valóság reális feltárása a szociográfia útján és e valóságnak megfelelő új helyzet teremtése. Gaál Gábor helyesen nevezi új életfelmérésnek a mai magyar szociográfiát és tényleg új felmérésről van szó, akár társadalmi elemzést ad, mint Féja Géza, Kovács Imre, akár lelki analízist mint Remenyik Zsigmond.

Kétféle '12 pont' hangzott el Budapesten március 15-én: az egyik a Turulvezér márciusi 12 pontja, ezekből csak a jellemzőbbeket közöljük. Követelik a fegyverkezési egyenjogúság kimondását, a magyar fajvédelem törvényes megalkotását, a zsidóság fajjá nyilvánítását, a magyar munka alkotmányát, a kötelező munkaszolgálat kényszerét, a 10 000 pengőn felüli jövedelmek progresszív megadóztatását, Isten, vallás, nemzet, család ellen intézett támadások hatékony megtorlását, a zsidó nemzetközi tőke és bolszevizmus ellen a magyar faji eszme és a jobboldali világnézet népi erőinek diadalát. Ezzel szemben a Márciusi Front 12 pontja ez: . . ."

S itt sorolja Kemény Gábor a pontokat, amelyeket, hiszen gondolom mindannyian jól ismerünk, nem idézek. Csupán a pontok után következő néhány sort:

„Az összehasonlítás fölösleges. Látjuk, hogy még ma is mily erők ellen kell küzdenie azoknak, akik a demagógia és előítéletek ellenében is felfedezni merik a mai Magyarországot. S a hitvallók száma egyre nő.”⁹

Az összehasonlítás fölösleges, írta 1937-ben Kemény Gábor. Cikkének kommentálása is. Egyetlen apró, de megvilágító mozzanatra azért hadd mutassak rá. A Márciusi Front programjának 12. pontját rövidítve közli. Tudjuk mindannyian, ez így kezdődik: (követeljük) A magyar revíziót. . . Elhagyta ezt Kemény Gábor. Burkoltan bírálta ez, egyben annak a tanúsítója, mennyire tisztában van azzal a Korunk, hogy Romániában létezik, s ami még fontosabb, azzal, hogy nacionalizmusokra csak szocialista internacionalizmussal lehet válaszolni.

A vállalás, a támogatás, a visszafogott hangú, de bírálva közelítő magatartás jellemzi a Korunk további reagálásait is. Tudjuk jól, milyen gondokat, vitákat eredményezett a Márciusi Front résztvevői között az, hogy hogyan lépjenek tovább, maradjon szellemi vagy igyekezzen politikaivá válni a mozgalom. Kovács Károly (Fedor János) *A magyarországi ifjúértelmiség kérdéséhez* című 1938-as cikkében az orosz narodnyikok példáját idézve figyelmeztet acesopusi nyelven arra, hogy az ifjú-

⁹ KEMÉNY GÁBOR: *A magyar lelkiismeret történetéhez*. Korunk, 1937/7–8. 9.

értelmiség mozgalmának a társadalom legmélyéről kiinduló törekvésekkel kell egybefonnia törekvéseit. Három számmal később (9. sz.) pedig *A népiség meghatározásán* elmélkedve éles határt von az igazi és a fasiszta népiség között, s az előbbit meghökkentően mai módon internacionalista, osztályszempontú, antifasiszta népiségként értelmezve — burkoltan megintcsak — a munkásosztállyal való szövetséget szorgalmazva, a fasizmussal való totális szembefordulást igényelve „üzen” a Márciusi Frontnak, foglal állást a szellemi vagy politikai mozgalom kérdésében.

Egy pillanatra azért visszatérek még az 1937-es évhez. Csupán utalás-szerűen említem, hogy a *Korunk*, többnyire elismerően, ebben az évben szemlézi, bírálja Illyés *Petőfi* könyvét, Németh László *Bűn* című regényét, Darvas *A legnagyobb magyar faluját*, Erdei *Futóhomokját*, Féja *Viharsarok*, Kovács Imre *A néma forradalom*, Veres Péter *Számadás* című munkáit. S van egy, emberileg is megható mozzanata ennek az esztendőnek, a Gaál Gábor-i morálra, magatartásra erős fényt vető. Ismerjük a *Korunk*-kutatók jóvoltából a lap körülményeit, tudjuk azt, hogy 1937 végén a lap beszüntetésének gondolata foglalkoztatja Gaál Gábort. Ennek a szerkesztőnek azonban a fokozódó nehézségek ellenére van ereje arra, hogy sokadszor is elmondja a történelem parancsát, újrafogalmazza viszonyát a valósághoz, a népi írói mozgalomhoz. Ugyanabban az időben, amikor a lap beszüntetésének gondolata foglalkoztatja, amikor mélyponton érzi magát, publikál egy apró kis közleményt G. G. szignóval a *Korunk* decemberi számában. A Márciusi Front kiadásában megjelent könyv, amelyről Gaál Gábor ír, a következő címet viseli: *A „Viharsarok” a bíróság előtt. Féja Géza pere*. Gaál Gábornak e rövid kritikájában olvashatjuk a következőket:

„... emberi részvétünk itt is a hősé, mert a nagyon is emberi, jobb utáni repesés egy lángjára tapos a törvény s a tisztulásunk éppen az, hogy az előttünk közvetlenül érzékelt egyenlőtlen küzdelemben az igazsággal szemben a hatalom győz.

Ez olvasható e szövegből. A magyar történelmi perek szakadatlan sorára emlékezünk, a múltból és a jelenből. Pereink mindig így zajlottak le. Történelmünk ezeken a perekon át haladt magassági és mélységei felé. Minden egyes per egy-egy örvényről szakította fel a látszatot. Percinkből kiolvasható történelmünk.

Helyezzük e kis füzetet történelmi könyveink közé.”¹⁰

Kommentár, úgy hiszem, ezekhez a sorokhoz nem kell. A marxista folyóiratszerkesztő, kritikus nézeti a *Viharsarok*-ot író Féja Gézától is különböznek. De a történelemben gondolkodó ember világosan látja, mi a teendő. A hatalommal szembeni állásfoglalás, a lázadó népiséggel való szövetség erősítése. S ez a felismerés ott van az 1937-es és az 1938-as Németh László-bírálatokban (*A Tanútól a Bűnig; Németh László új regénye: Kocsik szeptemberben*), s ott a méltán gyakran említett *A mai magyar szociográfia és az irodalom* című, 1937 májusában megjelent tanulmányában.

Rövid életű volt a Márciusi Front. A külső nyomás és a belső megosztottság kettős présében felőlródve lényegében már 1938 őszén megszűnt. S megszűnt ezzel a legális népfront-szervezkedés egyik szép lehetősége. Rövid élete ellenére valóban a fénypontja a népi írói mozgalomnak. Ahogyan ez az a két esztendő a Korunk és a mozgalom kapcsolatában. Ezen az egyetlen részterületen is dokumentálódik mindaz a fontos vonás, amely jellemzője volt Gaál Gábornak, a szerkesztőnek, s a romániai, magyar nyelvű, internacionalista, marxista fórumnak, a Korunknak. A progresszió megosztása ellen munkált a Korunk, távlattudatos történelemszemlélettel hirdette az elnyomott osztályok, népek egymásrataltságát, felül tudott emelkedni a bomlasztó népi—urbánus perpatvaron, a történelmileg lényegest, haladót észrevéve kereste, vállalta a szövetséget a kor demokratikus, antifasiszta erőivel. Mindent megtett, hogy ne úgy alakuljon a történelem, ahogyan alakult. Tisztán állt őrt, ameddig állhatott, 1940 őszéig.

HAJDU RÁFIS

¹⁰ G(AÁL) G(ÁBOR): *A „Viharsarok” a bírótság előtt. Féja Géza pere* (Márciusi Front kiadása, Budapest, 1937). Korunk, 1937/12.

KASSÁK ÉS A KORUNK

Kassák a Korunk nyitányának idején, 1926—28-ban kiemelkedő szerepet játszott a folyóirat irodalompolitikai arculatának létrehozásában.¹ Az először Sinkó Ervin bécsi folyóiratában, a Testvérben megjelent és ott megvitatott *Az új művészet él* című tanulmányának² a Korunkban való újra közöltetésével megnyitotta a kolozsvári folyóirat egyik legjelentősebb kultúrpolitikai vállalkozását: a 20. századi modern művészeti irányzatok bemutatását és a róluk szóló polemikus eszmecserét. Az izmusoknak mint a társadalmi és történelmi viszonyok hatására szükségszerűen kialakult, ám a konstruktivizmus kivételével történelmileg lezárt, befejezett irányzatoknak a jellemzésével, az izmusok által a művészi megismerés és kifejezés lehetőségeinek gazdagítása terén szerzett érdemek hangsúlyozásával, ugyanakkor azonban az egyes avantgarde irányzatok esztétikai nézeteiben és művészi gyakorlatában rejlő leegyszerűsítések, túlzások tudatosításával, bírálásával megszabta a Korunknak az avantgardizmussal kapcsolatos magatartását. Annak a követelésnek a hangoztatásával, hogy a művészet és az irodalom térjen vissza a mindennapi életbe, az eddigi vívmányok szintézisére törekedjen, egy új, korszerű realizmus felé való továbblépés irányába mutatott utat.³ Jellemző, hogy a Korunk munkatársaként Dienes Lászlótól, a folyóirat alapítójától és első szerkesztőjétől kapott megbízás-

¹ A Korunk kezdeti irodalompolitikájáról: SÖNI PÁL: *Az avantgarde irányzatok értékelése a Jövő Társadalmában és a Korunkban*. Nyelv- és irodalmi Közlemények. 1967. 2. 235—243. — POMOGÁTS BÉLA: *A régi Korunk számvetése a magyar irodalommal*. Kortárs 1976/5. 813—817.

² KASSÁK: *Az új művészet él*. Testvér 1925. 10. 291—305. — SINKÓ ERVIN: „*Az új művészet él*”. Testvér 1925. 11. 332—334. — GÁSPÁR ENDRE: *Hozzászólás az új művészetről szóló vitához*. Testvér 1925. 12. 372—375. — *Beköszöntő*. Korunk (= K) 1926. 1. 1—7.

³ KASSÁK: *Az új művészet él*. K 1926. 2. 89—102. — Külön kiadványként KASSÁK: *Az új művészet él*. Korunk Könyvtára II. Cluj—Kolozsvár 1926.

sal ellentétben a továbbiak során nem „a különböző izmusok részletes ismertetésével, elemzésével és kritikájával” foglalkozott, hanem *Éljünk a mi időnkben!* címmel újra kifejtette a mindennapi életbe való visszatérés, a valóságismeret szükségességének gondolatát.⁴ Ezzel elindította a Korunkban egy realizmuskoncepció kialakulásának folyamatát. Része volt a Korunk két másik fontos kultúrpolitikai vállalkozásának, a korszerű környezetkultúra alapelveiről való eszmecserének és a szovjet kulturális élet bemutatására irányuló tevékenységnek a megkezdésében. 1926 tavaszán a Korunk rendelkezésére bocsátotta a *Tisztaság könyve* című kötetének a reklámról szóló fejezetét, pár hónappal később pedig beszámolt a folyóirat hasábjain a szovjet filmművészet két kiemelkedő alkotásáról, a *Potemkinről* és az *Allitáról*.⁵

Az *Új művészet él* és az *Éljünk a mi időnkben!* című tanulmányokban az avantgardizmussal kapcsolatban megfogalmazott elvi álláspont érvényesült a Korunkban akkor is, mikor a folyóirat 1927–28-ban a Déry, Illyés, Németh Andor és Nádass József nevéhez fűződő magyar szürrealista költőcsoportosulás egyik legfontosabb fórumává vált. Dienes közölte Dérynek, Németh Andornak a szürrealizmus esztétikáját propagáló írásait, ám ugyanakkor helyt adott Komlós Aladár és Sinkó Ervin szürrealizmus ellenes fejtegetéseinek.⁶ Dienes és Gaál Gábor felismerte, hogy az avantgardizmuson való túllépés és a realizmus irányába történő kibontakozás szükségessége mellett a Kassák szépirodalmi munkásságában lezajló

⁴ KASSÁK: *Éljünk a mi időnkben!* K 1926. 455–457.

⁵ KASSÁK: *A reklám.* K 1926. 299–300. — KASSÁK: *Az orosz film.* K 1926. 9. 567–574.

⁶ DÉRY TIBOR: *A homokóra madarai.* K 1927. 3. 181–186. — NÉMETH ANDOR: *Új világtérzés, új költészet.* K 1927. 2. 126–129. — KOMLÓS ALADÁR: *Az irodalom bukása.* K 1926. 9. 617–623. — SINKÓ ERVIN: *A homokóra madarai egy 3. felszólaló megvilágításában.* K 1927. 4. 316–318. — PAP JÓZSEF: *Válasz Déry Tibornak.* K. 1927. 4. 318–320. — DÉRY TIBOR: *Csicsergés a homokóra körül.* K 1927. 7. 586–590. — NÁDASS JÓZSEF: *Ébredjétek fel!* K 1929. 4. 317–318.

belső átalakulás nyomon követésével és folyamatos regisztrálásával érvelhetnek legmeggyőzőbben. Kassáknak az avantgardizmustól való eltávolodásáról és a valóságyszerű ábrázoláshoz való közeledéséről a Korunk Hevesy Iván, Komlós Aladár és Gaál Gábor kitűnő elemzésének közlésével 1926-tól kezdődően hírt adott, Komlós Aladár, Erg Ágoston, Nádass József, M. Pogány Béla és Justus Pál révén pedig bemutatta Kassáknak a 20-as évek végén írt széprőzai műveit.⁷ Ugyanakkor azonban nem vette észre Kassák prózai munkásságában, mindenek előtt pedig az *Egy ember életében* és az *Angyalföldben* a valóságirodalom világirodalmi viszonylatban is egyik legkorábbi és legszínvonalasabb jelentkezését.

A Korunk Kassákkal kapcsolatos kritikai magatartását 1926-tól 1930 tavaszáig egészében véve bátorság, szakszerűség, szocialista elkötelezettség, az írói munka sajátos problémái iránti érzékenység, az író fejlődésének előmozdítására való törekvés jellemezte.

Ennek a Korunk első fél évtizedében vezető szerepet játszó kritikus magatartásnak az első tudatos propagálása és programszerű megfogalmazása szintén Kassák nevéhez fűződik. Kassák *A hiányzó kritika* című írásában mindenek előtt a Nyugat kritikai tevékenységére célozva panaszt emelt a magyarországi irodalmi és művészeti kritika szakszerűtlensége, szemponttalansága és bátortalansága, az egyéni és csoportérdekek érvényesülése, a tekintélyek előtti elvtelen behódolás, az új irodalmi és művészeti törekvésekkel valamint a legfiatalabb generációval szembeni közömbösség miatt. Síkra szállt a bátor és felelősségteljes, a hozzáértő és a harcot vállaló, a szocialista világszemléletet érvényesítő kritika szükségessége mellett.

⁷ HEVESY IVÁN: *Kassák Lajos költészete*. K 1926. 731–742. — KOMLÓS ALADÁR: *Magyar irodalom 1926-ban*. K 1927. 2. 81–86. — GAÁL GÁBOR: *Az új magyar líra arcvonaláról*. K 1928. 6. 476–477. — ERG ÁGOSTON: *Egy ember élete*. K 1927. 10. 818–819. — NÁDASS JÓZSEF: *Napok, a mi napjaink*. K 1928. 6. 467–470. — M. POGÁNY BÉLA: *Angyalföld. Kassák Lajos új regénye*. K 1929. 4. 318–320. — JUSTUS PÁL: *Kassák Lajos új regénye*. K 1930. 2. 156–157.

Megjegyzéseit a Nyugat szerkesztőjének, Osvátnak címezte. Dienes felismerte, hogy Kassák helyzetelemzése és követelései nem pusztán a magyarországi viszonyokra illenek rá, hanem a csehszlovákiai, a jugoszláviai és a romániai magyar kulturális életre is, mégpedig fokozottabb mértékben. Ezért Kassák írását mint a Korunknak a kritika tevékenységével kapcsolatos helyzetelemzését és programját közölte.⁸

A Kassák által megfogalmazott kritikai program gyakorlati megvalósításában kiemelkedő szerepet játszottak a Munka-kör tagjai. A Korunk polemikus többszólamúságának idején Fábry Zoltánnal majd a 100% körének tagjaival együtt ők képviselték a szocialista álláspontot. Nádass József, Gró Lajos, Forgó Pál, Justus Pál és Justus György 1927 elejétől 1930 áprilisáig összesen mintegy 70 írással szerepeltek. Az ő tolluk alól került ki a jelzett időszakban a magyarországi és a szovjet politikai és kulturális életről, az új építészetről, az új film- és színházművészeti törekvésekről hírt adó beszámolók, kritikák tekintélyes része.

A Munka-kör és a 100% csoport tagjainak a Korunkban való együtt sőt sokszor közvetlenül egymás mellett való szerepeltetése a folyóirat által a baloldali összefogás, mégpedig mindenek előtt a munkásmozgalmon belüli egységfront megteremtésére irányuló tevékenység egyik legértékesebb és kétségtelenül legizgalmasabb mozzanata volt. A Korunk szerkesztői elhatárolták magukat a kommunista mozgalom által Kassák művészeti és politikai tevékenységéről adott szektás, balos értékeléstől. Dienes 1928 őszén, a Munka megindulásakor a kommunista mozgalom részéről várható támadások ellen védelmezte Kassákot, amikor a Munka programját ismertetve leszögezte:

„lesznek, akik rossz néven fogják venni Kassáktól az élet reális adottságaihoz való alkalmazkodást; főleg azok, akik más reális adottságokat látnak s ezekben kívánnak kapcsolódni.”⁹

⁸ KASSÁK: *A hiányzó kritika*. Levél Osvát Ernőhöz. K 1927. 12. 833–838.

⁹ d.l. (DIENES LÁSZLÓ): *A Munka*. K 1928. 10. 826–827.

Gaál Gábor 1929 szeptemberében már félreérthetetlenül a Kassák és a kommunista mozgalom közötti ellenségeskedés vonatkozásában fogalmazta meg a Korunk Kassákkal kapcsolatos álláspontját.

„Kassák még mindig baloldali — írta Gaál Gábor a Fábry Zoltánhoz írott levelében¹⁰ —, és azt az áldatlan harcot, ami a 100% és a Kassák között dúl, én semmiképpen sem akarom átvinni a mi hátsóbjainkra is, s főképp nem célzásokkal és nem elég alaposan kifejlesztett mégoly helyes beállításokkal sem. Olyan kevesen vagyunk ebben a nyavalyás magyarul író világban, igazán baloldalra tartozók, hogy nem engedhetjük meg magunknak azt a luxust, hogy a töreseinke külön és nem alkalomadtán fölhívjuk a figyelmet. Amikor körös körül úgyis csak arra lesnek, hogy hajba kapjunk egymás közt.”

A Korunknak a munkásmozgalmon és a szocialista irodalmon belüli összefogás megteremtésére irányuló szándékát Gaál Gábor közvetlen szemléltetéssel is deklarálta. 1929 májusától szeptemberig a Korunk hátsó borítójának belső oldalán, a reklámanyag szokásos helyén mindössze két magyarnyelvű folyóiratot propagált, a Munkát és a 100%-ot, mégpedig egymás mellett. A Korunk és a Munka között 1928–29-ben fennálló szoros kapcsolatot Kassák is jelezte. 1928 szeptemberétől 1929 júniusáig a Munka által reklámozott testvérfolyóiratok között a Korunkat az első helyen szerepeltette. 1928 őszén Dienes László megbízásából a Korunk részére új címlapot tervezett, s korszerűsítette a folyóirat tipográfiáját.

A baloldali összefogás megteremtésére irányuló szándék gyakorlati megvalósítása a Korunk közvetlen szerkesztői teendőit végző és a munkatársakkal érintkezésben álló Gaál Gábertől nagy következetességet és rugalmasságot, állandó éberséget és jó pedagógiai érzéket követelt. Az érintett felek ugyanis sajnos nem ismerték fel a Korunkban való együtt szereplés jelentőségét. Fábry 1929 közepétől kezdődően arra törekedett,

¹⁰ GAÁL GÁBOR levele FÁBRY ZOLTÁNNAK. Cluj—Kolozsvár, 1929. szept. 13. GAÁL GÁBOR: *Levelek* (1921—1945). Sajtó alá rendezte, jegyzetekkel ellátta és az utószót írta SUGÁR ERZSÉBET. Bukarest 1975. 72.

hogy a Korunkkal fokozatosan elfogadtassa a Kassákról a kommunista mozgalom által kialakított és propagált szektás, balos értékelést, s hogy a folyóiratot bekapcsolja a Kassák ellen indított kampányba.¹¹ A 100% munkatársai azzal fenyegették Gaál Gábort, hogy kivonulnak a Korunkból, ha továbbra is együtt kell szerepelniök a Munka-kör tagjaival.¹² Kassákék pedig 1930 áprilisában bejelentették, hogy többet nem dolgoznak a Korunknak.¹³ A Munka és a Korunk közötti szakítás közvetlen oka valószínűleg az volt, hogy Haraszi Sándor a Korunk 1930. márciusi számában Kassákat és munkatársait nevük említése nélkül, de félreérthetetlenül rájuk célozva „munkásreformistáknak” minősítette. Azt állította róluk, hogy tagadják a munkásosztály vezető szerepét, s hogy osztálybékét hirdetnek.¹⁴ Kassákék Haraszi cikkének leközlése alapján úgy vélték, hogy a Korunk elfogadta a kommunista mozgalom talál róluk kialakított és propagált értékelést.

Gaál Gábor az új helyzetben szabad kezét adott a Kassákkal szembeni kritikának, ám arra törekedett, hogy ezt a kritikát és az ennek nyomán várható vitát a tárgyilagosság keretei között tartsa.

„Kassákékkal szemben — írta tájékoztatásul Fábry Zoltánnak¹⁵ — nem akarok más magatartást felvenni, mint a teljes tárgyilagos kritika magatartását. Ez a tárgyilagos kritika a mi vonalunkról abszolút szabad kezét enged velük szemben. Kassák természetesen erősen szemrehányó személyes levelet írt nekem. Nagyon panaszkodott, hogy az a levele, amire a 100% illetve a Linkskurve hivatkozik, hamisítás. Ebben az utóbbiban természetesen nem tudok állást foglalni. Mindenesetre én állom velük szemben a harcot, de csak tiszta fegyverek-

¹¹ I. m. 72.

¹² HARASZI SÁNDOR: *Gaál Gábor, a szerkesztő*. Kortárs 1964. 3. 473–474.

¹³ GAÁL GÁBOR levele FÁBRY ZOLTÁNNAK. Cluj–Kolozsvár, 1930. ápr. 24. GAÁL GÁBOR: *Levelek (1921–1945)*. 102., 612.

¹⁴ HARASZI SÁNDOR: *A magyar irodalom ideológiai csoportosulásai*. K 1930. 3. 171–175.

¹⁵ GAÁL GÁBOR levele FÁBRY ZOLTÁNNAK. Cluj–Kolozsvár, 1930. máj. 12. GAÁL GÁBOR: *Levelek*. 109.

kel. Kassák szemrehányásai és panaszai tehát a legkevésbé sem indítanak meg, viszont a lap presztizsének tartozom azzal, hogy az esetleg most meginduló vitát elvi medrében tartsam.”

A Kassákkal szembeni kritikának a tárgyszerűség keretei között való tartására azonban a kommunista mozgalom és a Korunk közötti kapcsolat szorossá válása, a kommunista mozgalmon belüli szektás, balos tendenciák 1929 utáni felerősödése, valamint a Munka és a 100% közötti ellenségeskedés újabb fejleményei miatt egyre kevésbé volt lehetőség.¹⁶ Tamás Aladár 1930 őszén történt letartóztatását s a 100% megszűnését követően a kommunista mozgalom legtekintélyesebb nemzetközi fórumai, a Linkskurve, az Inprekorr, majd a harkovi írókonferencia Kassákot a Horthy-rendőrség ügynökének minősítették.¹⁷ Kassák a Korunk irodalmi és politikai értékrendjében 1930 őszétől kezdődően összekapcsolódott a formalizmus és a művészi arisztokratizmus, illetve a reformizmus, a kispolgáriság, az ellenforradalommal való kiegyezés sőt a munkásmozgalmi renegátság fogalmával. Az elemzést, a tehetségnek járó megbecsülést, a teljesítmény elismerését, a segítő, orientáló szándékot felváltotta a gyanúsítgató célzásokkal, a megalapozatlan kijelentésekkel, az értékek elhallgatásával történő minősítés, a politikai előítéleteknek a szépirodalmi művekre való kivetítése és a szándékos félrehallás. Ez a szemlélet és ez a kritikai módszer jellemezte többé vagy kevésbé József Attila Kassák *35 vers* című kötetéről, Vas Istvánnak a *Megnőttek és elindulnak* című regényről és Molnár Erik Kassák *Napjaink átértékelése* című tanulmányáról írott bírálatát, vala-

¹⁶ A Korunk szektás vonásairól: TÓTH SÁNDOR: *G. G. Tanulmány Gaál Gáborról, a Korunk szerkesztőjéről*. Bukarest 1971. 150–157. — TÓTH SÁNDOR: *Egyedülálló teljesítmény*. Forrás 1976. 5–6. 62–67.

¹⁷ Ein Gesinnungslump. An Herrn L. KASSÁK. Die Linkskurve 1930. 3. 30.; Verhaftung des revolutionären Schriftstellers ALADÁR TAMÁS in Budapest. Internationale Presse-Korrespondenz. 1930. 64. 1536.; C-n (B. Collin): Der Fall Tamás. Die Linkskurve 1930. 9. 36–37.; Referat BÉLA ILLÉS: *Tätigkeitsbericht des Sekretariats*. Literatur der Weltrevolution. 1931. Sonderheft. 20., 219.

mint Haraszti Sándor, Fábry Zoltán, Gergely Sándor, Kertész Imre, Hamvas H. Sándor, Ujvári László, Mándy Teréz Kassák-ra vonatkozó megjegyzéseit.¹⁸ A Korunk Kassák-képének 1930–31-ben bekövetkezett megváltozását jól érzékelteti Kassák 1926 és 1929 közötti költői munkásságának előbb Gaál Gábor majd pedig József Attila által történő értékelése. Gaál Gábor 1928-ban *Az új magyar líra arcvonalaról* című írásának bevezető részében Kassákot mint „a kor értelmét, sorsát és tartalmát”, a „kötelességeket és feladatokat” helyesen látó, „a lázadás annyi szép éve után” a „nyugalmi állapotig” érkezett költőt, egy új, korszerű purizmus kialakítóját, az avantgardizmus eredményeinek összefoglalóját jellemezte. József Attila Kassákot a 35 *vers* megjelenése alkalmából ugyanezeknek a verseknek az alapján szubjektív idealistának, az ifjúmunkásság megzavarójának, a szövődő proletáröntudat szétkuszálójának minősítette. Vas István a *Megnőttek és elindulnak* ismertetésekor messze túllépett a regény művészi fogyatékoságaival szembeni jogos bírálaton. A regénnyel kapcsolatban a sematizmust, a stílus elnagyoltságát, a tartalmi mozzanatok közül pedig a célszerűbb, a felesleges áldozatokat elkerülő mozgalmi munka szükségessége melletti állásfoglalást annak igazolása céljából kifogásolta, hogy Kassák — úgymond — már rég elszakadt a munkásosztálytól, hogy gyűlöli a fiatalokat, mert ő maga már megöregedett, hogy a valóban szépírói munkához nem rendel-

¹⁸ JÓZSEF ATTILA: *Kassák Lajos 35 verse*. K 1931. 9. 669–671. — VAS ISTVÁN: *Megnőttek és elindultak*. K 1932. 2. 151–153. — PÁLFAI ISTVÁN: *Napjaink átértékelői*. K 1935. 9. 665–669., 10. 755–760., 11. 823–827., 1936. 1. 39–46. — FÁBRY ZOLTÁN: *Tíz szomorú magyar év*. K 1930. 5. 324. — FÁBRY ZOLTÁN: *Válasz Kassák Lajosnak*. K 1931. 7–8. 599. — HARASZTI SÁNDOR: *A magyar könyvkiadás 1930-ban*. K 1931. 2. 149. — GERGELY SÁNDOR: *Pesti keresztmetszet*. K. 1931. 4. 283–287. — HARASZTI SÁNDOR: *A magyar kispolgár írója*. K 1931. 6. 474. — KERTÉSZ IMRE: *Névtelen forradalmár. Berkovits Simon könyve*. K 1932. 5. 403. — HAMVAS H. SÁNDOR: *Szomjas inasok*. K 1933. 8. 616. — UJVÁRI LÁSZLÓ: *A mai magyar reformizmus természetrajzához*. K 1935. 5. 365–370. — MÁNDY TERÉZ: *Élő irodalom*. K 1935. 7–8. 611.

kezik elegendő tehetséggel, s hogy immár nincs köze sem a szocialista mozgalomhoz, sem az irodalomhoz. Molnár Erik a Napjaink átértékelésében nem látott mást „a munkásmozgalomban szerepet játszó kispolgár teoretikus önkielégülésénél”.

A Korunknak a Kassákkal szembeni kritika során alkalmazott hangneme a 100% és főleg a Sarló és Kalapács Kassákkal kapcsolatos cikkeinek tartalmához és stílusához képest azonban mérsékeltnek mondható. Kassák ezt a különbséget nem vette észre. Durva támadást intézett Gaál Gábor és Vas István személye, valamint a Korunk ellen. Az *Egy ember élete* második részében torzképet rajzolt Gaál Gáborról. Az ennek során papírra vetett becsületsértő megjegyzéseket a Munkában megismételte. Magát a Korunkat épp annak szektás, balos korszaka idején a burzsoázia által írt és pénzelt s a burzsoázia számára szerkesztett folyóiratnak minősítette.¹⁹

A Korunk Kassákkal szembeni merevsége alapjában véve még a népfrontpolitika idején sem oldódott fel. Ebben jelentős szerepet játszott az, hogy Kassáknak a munkásmozgalomhoz való viszonyát 1933 után tartósan kiábrándultság, csalódottság, a népfrontpolitika sikerében, lehetőségeiben való kételkedés, a társadalmi küzdelmektől való visszavonulás jellemezte. Ennek ellenére a Korunkban 1937-ben Sándor László és Neufeld Béla Kassákkal kapcsolatos megjegyzései révén felvillant Kassák szépirodalmi munkásságáról korábban kialakult kép módosításának lehetősége. Erre az átértékelésre azonban nem került sor.²⁰

CSAPLÁR FERENC

¹⁹ KASSÁK: *Egy ember élete*. II. rész. Bp. 1931. 3. köt. 154. — KASSÁK: *Tárgyilagosság vagy trágárság? M* 1931. 19. 515. — KASSÁK: *Válasz néhány levélre*. 1932. 22. 622.

²⁰ NEUFELD BÉLA: *Önéletrajzok*. K 1937. 1. 19–22. — SÁNDOR LÁSZLÓ: *B. Lukács magyar versfordításai*. K 1937. 6. 571. — NEUFELD BÉLA: *Veres Péter: Számadás*. K 1937. 9. 787.

A KORUNK ÉS A SZOVJET IRODALOM

1. A Kolozsvárott megjelenő Korunk c. folyóirat, amelynek 1976-ban ünnepeltük indulása ötvenéves évfordulóját, a két világháború közti időszakban a magyar nyelvű marxista irodalom legfontosabb fóruma volt; s mint ilyen nagyon sokat tett a szovjet kultúra és a szovjet irodalom megismertetése és népszerűsítése terén.

A Korunk lapjain jelent meg pl. először magyarul — Balázs Béla ragyogó tolmácsolásában — Nyikolaj Ognjov pedagógiai regénye, a *Kosztja Rjabcev naplója*, I. G. Ehrenburg számos elbeszélése és publicisztikai írása s I. E. Babel maupassant-i tömörségű novelláinak egész sora. Sz. A. Jeszenyin és B. L. Pasztyernak verseinek tolmácsolására pedig — különböző álneveken — maga a szerkesztő, Gaál Gábor vállalkozott.

A szépirodalmi szövegek pusztá közvetítésén túlmenően azonban sokkal fontosabbak azok a kritikai reagálások, amelyek nemcsak ismertették és kommentálták a szovjet irodalom egy-egy kiemelkedő alkotását, hanem különböző elméleti-esztétikai következtetéseket is levontak azok elemzéséből.

Ez a körülmény érthető is: a Korunk „világnézeti szemle” volt. A szépirodalom csak „színesítőül” szolgált, a lap egésze a korabeli marxista gondolkodás teljességét kívánta adni: a közgazdaságtantól — a filozófiáig. Az irodalmi és művészi jelenségeket elsősorban az elmélet oldaláról közelítette meg; s tette ezt különösen a szovjet irodalom esetében, hiszen a húszas években — az újság ingerén túlmenően — a szovjet versek és regények azért is érdeklődést keltettek, mert egy új, szocialista világnézetű alkotásmód kezdeteit és lehetőségeit példázták.

Elemzésük, befogadásuk együtt járt a szocialista irodalom esztétikai normáinak megfogalmazásával és kialakításával. A Korunk képviselte marxista esztétika ilyenformán együtt nőtt, terebélyesedett a megismert szovjet művekkel s az általuk nyújtott tanulságokkal, tapasztalatokkal.

2. A legelső kritikai-esztétikai reagálás példája 1926-ból szinte didaktikus leegyszerűsítésben példázza mind az irodalom, mind a kritikai gyakorlat indulását. Az ismertetett mű: Pavel Dorohov regénye, a Fábry Zoltán fordította *Golgotha* (orosz címe: *Kolcsakovicsina*) még a proletkult képviselte forradalmi lángolást mutatja: a felfokozott érzelmeket s a kollektívum demonstrálását, amely a történelmi cselekvések felszínét és összképét jeleníti meg, elmosva, degradálva az egyént, az egyes embert. Rendkívül jellemző azonban a polgárháború egyik szibériai epizódját megelevenítő regény recepciója is. Az avantgarde iskolájából induló Földes Sándor, a csehszlovákiai szocialista líra egyik úttörője, még elsősorban saját eszme-rendszere szerint reagál: a német aktivizmus cselekvés-ideálját hallja kicsendülni a műből, a tett szimfóniáját, amely túllépett a tépelődésen, az egyhelyben topogó tehetetlenségen. A forradalmi gondolat tetté-válását üdvözli a regényben, — ugyanakkor azonban más vonatkozásokat is érzékel. Megfogalmazza a szocialista művészetnek azt a kiindulópontját, ami már Dorohov regényéből is kiérezhető; azt ui., hogy az alkotás a forradalom, a valóság élő tükre kíván lenni; nem „a retrospektív fantázia” műve, hanem a valós történelem közvetlen leképezése.

A szovjet irodalomnak erre a vonására mutat rá Fábry Zoltán *Új valóság — új irodalom* c. 1929-ben megjelent tanulmánya is — csak hogy jóval árnyaltabban. Földes még csak a „forradalom sűrített filmjé”-ről beszél, amelynek nincs „tulajdonképpen hőse, a hős: a tömeg”. A művészet és a valóság kapcsolata Fábry felfogásában már jóval differenciáltabb; mint ahogy a korábbihoz képest jóval differenciáltabb képet adnak az „új orosz valóságról” azok a művek is — A. Sz. Szerafimovics: *Vasáradata*, Nyevorov: *Taskent a bőség városa*, L. Ny. Szejfullina: *Virineja*, F. V. Gladkov: *Cementje* stb. —, amelyekre a cikkíró hivatkozik.

Fábry a részletek realizmusát emeli ki az új szovjet művekből, az írók „reális érdeklődését, amely magával hozza . . . a nagy változás kis helyi tükrözéseit és igazolását”. S azt is

hozzáteszi, hogy a forradalom e folyamatai nemcsak összképükben jelennek meg előttünk, hanem egyéni sorsokban, konfliktusokban, amelyek legfőbb értéke — megjelenítésük „dokumentum ereje”.

A dokumentumszerűség, a valóság-hűség Fábry gondolatmenetének központi magját alkotja. Az „új orosz” irodalom, amely Fábry szerint, a valóságot „minden hozzáadás nélkül”, puritán részleteiben reprodukálja — egyben a jelenségek sokoldalúságának, ellentmondásainak feltárását is jelenti. Nemcsak „az új élet eredményei” jelennek meg benne, hanem annak „bajai és zavarai” is, nemcsak a „hirdető munka”, hanem az azzal kapcsolatos keresések és „kételyek” is.

A valóság-hűség ezen túlmenően Fábry felfogásában, nem csak a jelenségek precíz feltérképezésének igényében jut kifejezésre; a „szürke” és „színtelen” részletek egyben az „egészre” is visszautalnak. A téma „dokumentum ereje” egyben „törvényerejű” is: a valóság összképét, a történelem folyamatát is érzékelteti.

Azt, hogy a Korunk munkatársai milyen korán felismerték a szovjet irodalom alkotásaiban a marxista társadalomszemlélet e sarkalatos tételét, az Antal János egy 1928-ban megjelent kritikájában is nyomon követhető. Az *egyén csődje* c. írás, amely Ilja Ehrenburg *Mihail Lükov* c. regényét elemzi, mesteri módon érez rá a regényben az egyes és általános, a jelenség és törvény dialektikus kapcsolatára. Antal értelmezése szerint a regény címadó hősének tragédiája, hogy nem volt képes együtt haladni a történelmi fejlődés folyamatával. Magával ragadja a forradalom lángolása, a fegyveres harcok romantikája, de nem tud beleilleszkedni a fegyverzajt követő „szürke” építőmunkába. Belekeveredik az új gazdasági politikát kísérő zugkereskedelembé, majd börtöne magánya elől — öngyilkosságba „menekül”. A magyar kritikus I. G. Ehrenburg regényében „a dolgok szakadatlan változásáról” szóló marxi tétel megjelenítését látja, azt, hogy a társadalom egyes tagjai ezen „általános mozgásból nyerik képüket”; s megfogalmazza azt a felismerést is, hogy az egyes ember képességeinek, egyéni-

ségének szabad kibontakoztatása csak „az idő keretében elhelyezkedve” biztosított.

Mihail Lükov sorsa „negatívban” nyújtja e felismerés igazságát. De hozhatunk az ellenkezőjére is példát. A Sz. Szerafimovics és F. V. Gladkov regényeit elemezve Fábry Zoltán említett tanulmánya a kép „pozitív” változataiban mutat rá a rész és egész, az egyén és a forradalom harmonikus kapcsolatára, s további lépésként arra is, hogy e kapcsolat záloga: a tudatos társadalomlátás; úgy is, mint az egyén, s úgy is, mint a szocialista irodalom kibontakozásának alapvető feltétele.

Ez a momentum egyben szemléletes bizonyítéka annak, hogy az *Új valóság* — új irodalom koncepciójában szóhoz jutó tényyszerűség milyen messzemenően túlmutat a Neue Sachlichkeit szenvtelen objektivizmusán. A szovjet irodalom nemcsak a puszta valóság-hűség példáját adta Fábry számára, hanem — annak szerves részeként — a tudatos elem jelenlétét is, amely egységben láttatja a társadalom, a történelem mozgását, s „a forradalmi öntudatot forradalmi folyamatossággá, keringő vérré, organikus” művészi alkotássá képes átlénygíteni.

3. Hogy a Neue Sachlichkeit meghaladásában milyen fontos, argumentatív szerepe volt a szovjet irodalomnak, az nemcsak Fábry Zoltán tanulmányából látható. A Berlinben élő Balázs Béla *Az új tárgyilagosság és a szocializmus* c. vitacikkben (1930) egyenesen a szovjet alkotások példájával érvel az irányzat ellen, amelynek módszerét annak hívei a szocialista irodalom egyik fő kritériumává kívánták emelni:

„Az új orosz proletárirodalom tele van ugyan a jelennel és a valósággal, ezért azonban egyáltalán nem száraz-tárgyilagós. Sem a stílusában, sem az életérzésében. Teli van eleven színnel, finom hangulattal és atmoszférával, tele érzéssel és melegséggel.”

S az életteljesség motívumán kívül megtaláljuk Balázs Béla nézetei között az új tárgyiasságot eszmeileg meghaladó *tudatoság* gondolatát is, amelyre F. I. Panfjorov *Bruszki* c. regényciklusának első kötete kapcsán hívja fel a figyelmet (*A nincstelenek szövetkezete* c. bírálatában — 1929). Méghozzá nem a passzív tudatosságra, amely mint írói szemlélet csupán a való-

ság társadalmi erőtereinek láttatását szolgálja, hanem mint aktív erőre, mint politikumra, amely a tömegekbe hatolva közvetlenül vesz részt a társadalmi környezet átalakításában. A szovjet kollektivizáció első szakaszát megelevenítő regény bemutatásában Balázs a szocialista eszmék ember- és történelemformáló hatását emeli ki, még hozzá egy elmaradt, öntudatlan, a társadalmi fejlődés fősodratól távoleső paraszti környezetben. A regény cselekménye során — írja —

„egy titokzatos folyamat világosodik át: az, hogy az érthetetlen, félreértett, visszautasított gondolat (t. i. a kollektivizációé — B. F. megj.) miként itatja át mégis a sötét gyökereket s szökken magasra, a természet öntudatlan növényeként. A politika itt lélektanivá, sőt mondhatni biologikussá — természeti eseménnyé lesz.”

A húszas és harmincas évek fordulóján Európa-szerte, s így a Korunk szellemi műhelyében is — a tudatosságnak ez a vonatkozása, a politikum és a művészi közeg szerves egységének a kérdése állt a figyelem középpontjában. A német és a magyar szocialista irodalom ezekben az években már számottevő jelenséggé nőtt, amelynek gondozása, interpretálása a már kialakult igényes esztétikai normák szerint folyt. Ez egyben állandó harcot is jelentett a vulgarizálás, a sematizmus ellen; s nemcsak az irodalomban, hanem a művészet más közegeiben is. Mándy Teréz: *A színház válságán túl* (1931) c. tanulmányában az orosz dramaturgia tapasztalataira hivatkozva mutat rá a forradalmi témák színpadi megjelenítésének azokra a hibáira: az álforradalmiságra, a forradalmi frázisra, a felszínes szatírára, a perspektívátlan nyomorábrázolásra stb., amelyeket feltétlenül száműzni kell a közép-európai gyakorlatból. A széttöredezett részletek helyett az egész, a lényeg kiemelését szorgalmazza. A témának, szerinte „a ma koncentrált ábrázolásának” kell lennie, amely behatóan és sokoldalúan világítja át „a látszólagos káoszt”. S a mondanivaló sem lehet „csak az eszmék és jellemelek ábrázolása”, „az élet egy kivágott darabja”, — tudatos koncepciót és szintézisteremtő művészi egységet követel, hogy a mű az életet „minden összefüggésé-

ben, a szociális kapcsolatok és ellentétek kereszttüzében” láttassa.

Érthető tehát, hogy a Korunk és munkatársai bizonyos oppozícióban álltak a proletárirók által képviselt „túlpolitikálással”, amelynek nemcsak művésziatlenségét látták, hanem hatástalanságát is. Ilyen szellemű művek meg sem jelentek a lapban, s bírálatukra még akkor is sor került, ha azok netalántán szovjet vonatkozásúak voltak. *A zene Oroszországban* c. cikkében Gaál Gábor (Szeremley László álnéven — 1932) például erős fenntartással kommentálta a Proletár Zenészek Társaságának tevékenységét, amely „nevelő, didaktikus” koncertdarabokkal, „politikai oktató rádiójátékokkal, tendenciózus zenei kórusokkal” kísérelte meg a kapcsolatteremtést „a szociális élet centrális problémáival”. Elismeri ugyan, hogy a szándék helyes, ám hozzáteszi, hogy „ez a társulás egy csomó hasznos és időszerű problémát olyan leegyszerűsített és sematikus formában oldott meg, hogy *nem mindig szolgált hasznúra az ügynek.*” (Kiemelés tőlünk — B. F.)

A Korunk kritikai gyakorlata már a húszas években a realizmus mellett kötelezte el magát. Csakis ezzel a módszerrel látta megvalósíthatónak a társadalom szocialista csmeiségű ábrázolását. Természetes tehát, hogy 1934-ben, amikor a szovjet írók első kongresszusán a realizmus, mintegy hivatalosan is jogaiba lépett, a szerkesztő (Szeremley László álnéven — 1934) *A realizmus problémái* c. hosszabb kommentárban méltatja és elemzi a szocialista művészet elméleti alapvetését:

„A realizmus nem lehet 'papiros' vagy 'tisza forma', 'stílus' vagy 'irodalom'. A szocialista realizmus a költői alkotás módszere s a szocialista költészet stílusa, mely a valóságos világot s az emberi érzelmek világát ábrázolja: Stílus, mely a régi realizmustól úgy a költői ábrázolás objektumának tartalmát, mint stílusának különöségeit illetőleg különbözik. A régi realizmus fotográfált a részleteiben, s egészében kora legáltalánosabb, legegységesebb értelmét próbálta kifejezni: az „Emlert”. A szocialista realizmus feladata ezzel szemben a szigorú konkretizálás, mely semmiféle absztrahálást és valóság fölé emelést nem ismer. A konkrét világból soha nem vezet ki, de a konkrét világon — a változás irányába — mindig túlmutat.”

4. A Korunk utolsó évfolyamaiban már teljesen általánossá vált a szocialista irodalom és művészet e korszerű értelmezése. Mint egyéb téren is azonban, ekkor már a közép-európai téma került előtérbe, s a korábbi évfolyamokhoz képest némileg megtrikultak a szovjet irodalomról szóló híradások. A közép-pontban azonban továbbra is a minőség állt: a magas eszmeiségű és művészi színvonalú termés, mindenekelőtt M. Gorkij és M. A. Solohov alkotómunkássága.

A belőlük levonható tanulságok változatlanul aktuális jelentőséggel bírtak, legalábbis erre utal pl. Ujvári László *Egy nép regénye* (1935) c. kritikája, amely Solohov *Csendes Donjának* második kötetét ismerteti, s a regény kapcsán újólág érinti a szocialista művészet alapkérdéseit: a tudatosság, a világnézet meghatározó szerepét, s a sorok között vitába száll azokkal — az úgy látszik még mindig ható — nézetekkel, amelyek a szocialista eszmeiségű mű lényegét a kollektivizmusban látták:

„A kollektív cselekmény, tehát egy közösség életének összefoglalása, még távolról sem jelent szocialista irodalmiságot . . . Egy regényt csak a belőle kiáradó *világnézet* (kiemelés tőlünk — B. F.) tehet szocialistává, ha úgy tetszik kollektivistává, ám épp annyira kollektív szemléletű vagy szocialista lehet az egyéni sorsról írt regény is, ha felfedi azokat az összefüggéseket, amelyek a társadalomban kijelölik az egyén helyét.”

A Grigorij Melehov életútját bemutató kommentár, befejezésében — úgy látszik erre is szükség volt még — a vulgariizálás egy másik megnyilvánulásával, az ún. jelszóirodalommal is vitába száll. Solohov példáját felmutatva s a politikum és a művészi megvalósítás szinkronját követelve ítéli el a látszólagosan könnyebb és „eredményesebb” megoldás útját járó sematizmust: „. . . Schol egy erőszakolt mondat, egy agitatív hang. Tiszta irodalom és szintiszta művészet, és amellet világos szocialista szándék. . .”

A polgárháború vérzivatarait felidéző történet kapcsán azonban hangot kap a szocialista irodalom egy további vonat-

kozása is, amely egyre többször került szóba a harmincas évek közepén: a szintézisteremtés aktusa, mint a komplex társadalomlétetés legmagasabbrendű következménye. Fábry Zoltán írja a *Solohov kozákjai: harmadszor* (1935) c. ismertetőjében: „... Nagy harc dől el itt, irtó kegyetlenséggel vívott harc, amely megérdemli és megkívánja az élet teljességét (kiemelés tőlünk — B. F.) úgy, ahogy azt Solohov vetíti.”

A szocialista irodalom e kardinális kérdése áll a középpontjában Fábry egy másik írásának is, amely a *Schönere Zukunft* c. lappal vitázva von párhuzamot a munkás származású Heinrich Lersch — és Makszim Gorkij között (*Gorkij vagy Lersch* — 1936). Gorkij művészetének magasabbrendűségét aláhúzva bizonyítja, hogy nem a származás a döntő, hanem a művészi teljesítmény, s e teljesítményben adott többlet, amit a marxista világlátás kölcsönöz. Gorkij alkotómunkásságában — írja Fábry —

„nem az exotikum szólalt meg, nem a csavargó, de az alkotó, a kinyilatkoztató, az embersors feltárója, a művész, aki nem mint csavargó, nem mint kalapácsforgató ágál az előtérben, de mint valóságtudó, igazságmondó. Heinrich Lersch, a kazánkovács sohse jutott túl a műhelyatmoszférán. Ez volt a levegője és ez volt az ereje és talizmánja. *Világképpé nem tágíthatta* (kiemelés tőlünk — B. F.), mert a kazánkovács szeme nézett mindent.”

A hang publicisztikai — de a mögötte munkáló esztétikai koncepció félreérthetetlen.

Mint jeleztük, a Korunk — világnézeti szemle volt. Maga is a kor összképének a megrajzolására törekedett. Koncepciójának, közlésrendjének változásai, egyre szélesedő horizontjai lépésről lépésre vitték közelebb ahhoz a szintézishez, amit legelső számában meghirdetett. Tartalma évfolyamról évfolyamra gazdagodott, s ezáltal létrehozta — vagy legalábbis megközelítette — a marxista világképnek azt a szellemi teljességét, a tudománynak és művészetnek azt a szerves egybefonódását, összképét, amely egyedülálló helyet biztosít számára

a közép-európai kultúrában, így a magyar nyelvű marxista irodalomban is.

S ez nem csupán szerkesztőjének érdeme.

A szocializmus építésének tényei, tanulságai, a szovjet irodalom és művészet eredményei, tapasztalatai e szintézisreemtő építkezés előfeltételeihez, kötőanyagához tartoztak. Történelmi szerepük letagadhatatlan.

BOTKA FERENC

VALLOMÁS

AZ IRODALOM PEREMÉN

Megmagyarázom a bizonyítványom

Visszaemlékezést fiatalon kell írni. Öregkorában az ember javarészt hazudik, de legalábbis megszépíti a messzeséget, a múlt fénytörésében. Ami az ifjúkorban roppant fontosnak látszott, a visszatekintés látóhatárán sokkal szerényebb szerepet nyer; amit annakidején az ember alig vett észre, kiderül: döntő sorsforduló volt.

Miért írok hát? Főként mert felejték — arccokat, adatokat, évszámokat. Amit írok, jórészt források nélkül, saját kútfőmből merítem. „Barátaim unszolása” is szerepet játszik; úgy látszik, van aki fél, hogy soha nem hallott fontos tényeket vinnék magammal az enyészetbe. Nem tudom, így van-e, — ezt a nyájas olvasóra bízom (ha ez a ritka állatfajta létezik még).

S talán bujtogat a szerény önteltség is, hogy tudok még írni, közel húsz éves szünet után, melynek során inkább a megélhetéssel foglalkoztam. Ennek elbírálása ismét e sorok olvasóinak ítéletére tartozik. A sors különböző fordulatai úgy akarták: ne legyek igazi író. De talán tudok néhány szerény adalékot nyújtani a magyar irodalom történetéhez.

Miért nem lettem költő

Talán nyolc éves lehettem, s akkorra már nagyjából magától értetődő volt számomra, hogy írni kell. Nemcsak azért, mert az elemiben azt tanultam, hogy „úr — ír” (akkor még nem olvastam Karinthyt s így e tétel szenvedélyes cáfolatát), hanem mert Apám is, mint a jó hivatalnok, naponta több órán át írt s ilyenkor nem volt szabad megzavarni; a különböző látogatók

is mindig irodalomról beszéltek, ha nem is értettem amiről szó volt; Ady Endre öcsém keresztapja lett; s a ház, persze, tele volt könyvekkel mint természetes háttér.

Így hát én is írásba fogtam, s akkori eszemmel úgy véltem, verset írni könnyebb, mert a sorok rövidebbek. Tehát verseket írtam. Sajnos, eme örökbecsű művek elvesztek az utókor számára, de két sorra emlékszem:

A kutya és a nyúl találkoztak a hegyen;
Este volt már és beállott a tavaszi napéjegyen.

Apám — nem tudom, mennyire komolyból — elvitte ezt s néhány hasonló kísérletemet Babitshoz. Mihály bácsinak ugyan megcsillant néha rejtett humora, de versben nem ismert tréfát: nagyon komolyan intette Apámat, beszéljen le a költészetről mint jövőendő életpályáról. Apám a maga részéről félig humorosan, átadta az üzenetet. S akkorra már kialakult annyira öntudatlan érték-rendszerem hogy tudjam: ha Mihály bácsi ezt üzenté, mást nem tehetek, mint hogy egy életre feladjam a versírást.

Persze utóbb írtam még verseket, 16—18 éves koromban, részben ujjgyakorlatként, de főképpen hogy ezzel főzzem különböző leányismerőseimet. De mindig tudatában voltam annak, hogy ezek csak eszközök egy alantas, bár kellemes cél érdekében. Ha valamit megtanultam, gyermek- és kamaszkorom idején, az volt: az írás nem eszköz. Illetve, hogy helyesbítsek: az írás lehet ugyan eszköz, de az irodalom sohasem.

Eszmélkedés

Első emlékeim a Lovas úthoz, a Várhoz fűződnek. Mi a Lovas úton laktunk, anyai nagyszüleim az Úri utcában, pár percnyire tőlünk, egy öreg házban — kapualja XIV. századi gót íveket mutatott —, amelynek mindig penész-szaga volt s ahol az árnyékszék az udvar végén állott. A Vár-oldal, a Bástya-sétány természetes vadászterületemmé lettek. Az akkori forgalom mellett magamfajta gyereket gond nélkül lehetett

szabadjára engedni; egyedül jártam a Bécsikapu téri elemibe is. Ebből az időből származik első emlékem az osztálykülönbségről. Legjobb barátom Klubci volt, azaz Kluber Ferenc, egy Széna téri fuvaros fia. Klubcit nemegyszer hazavittem, s bár anyám engedékeny volt az ilyenekben, a személyzet tiltakozott hevesen, hogy Klubci után mindig ki kell szellőztetni, mert istállószata van. Számomra viszont ünnepi izgalom volt, ha Klubci elvitt őhözájuk, a szelíd, horkantó, trágyaillatú lovak közé.

Olvasni korán megtanultam, magam sem emlékszem rá hogyan, mert szüleim nem erőltették; nyilván az említett személyzet — a fejkendős Fáni néni — engedett unszolásomnak. Így tán négyéves koromban azzal leptem meg egyszer szüleimet, hogy az utcán hangosan fölolvastam egy cégért: Bor-Sör-Pálinka. Anyám ezt baljóslatnak tekintette mint gyakorlati érzékű nő, Apám viszont remekül mulatott rajtam és rajta. (Szerencsére, anyám aggálya jövőmet illetőleg nem vált be.)

Egyik legkorábbi betű-élményem az volt, amikor az újság első oldala gyászkeretben jelent meg, óriási betűkkel hirdette: PRZEMYSŁ ELESETT. Ebből arra kell következtetnem, hogy öt-hatéves koromban már olvastam újságot s ezen át — hogy nagyozlak kissé — meglegyintett a világtörténelem szele. De a háború nagyon távoli dolog volt, csak akkor keltett izgalmat a családban, amikor Apámnak sorozásra kellett mennie. Engem igen meglepett anyám könnyes szemű megkönnyebbülése, amikor felmentették; én azt reméltem, kardcsörtetve, csákósan fog megjelenni.

Korai eszmélkedésemet jó mértékben befolyásolta a családi háttér bizonyos kettőssége. Bár a felszínen a családi élet derűs és bensőséges volt s szüleim, igen bölcsen, gyerekeikkel nem törődtek többet a kellenél, a felszín alatt bukópatakként lüktetett egy különös feszültség. Ezt persze akkor még távolról sem tudatosítottam, ámbar nyilván gyermeki ösztönöm révén tisztában voltam a helyzettel.

Apámban a családi érzék nem volt túlságosan kifejlődve. Apai nagyapám, kinek szakállas arcképe Apám íróasztala fölött

lógott, Nyitra megyei tisztartó volt; fiatalon halt meg, maga mögött hagyván húsz év körüli özvegyét négy gyerekkel és piciny grófi kegydíjjal. Három fiút és egy lányt tisztességben fölnevelni Pozsonyban örökös küzdelem, kuporgatás lehetett; Apám erről az időszakról sohasem beszélt. A pozsonyi teológia után Pestre jött s mint újságíró, fordító, majd mint a Vasárnapi Újság munkatársa, maga alakította ki társaságát, baráti körét, egész életformáját s ebben távolabbi családjának nem nagyon szorult helye.

Egyik fivére tanár volt a Felvidéken, ritka látogató; a másik postatisztviselő, aki valahogy *mésalliance*-ot követett el vidéken; román lányt vett feleségül s bár akkor ezt még nem egészen értettem, a családi pusmogásból kiderült, valahogy „kényszerítették”, hogy elvegye. Úgy látszik, szüleim szabadelvűsége nem terjedt odáig, hogy ezt a társadalmi ballépést megbocsássák. Így, noha ők Pesten éltek, ritkán találkoztunk velük s gyerekeikkel.

Apai nagyanyám, vénkisasszony lányával — ő volt az áldozat, aki azért maradt pártában, hogy a fiúk nevelésében nagyanyámnak segítségére legyen — szintén Pesten éltek. Anyámat, az ilyen helyzetekben érthető féltékenységből, gyűlölték. Apám közel negyven éves koráig agglegény volt, s velük élt; veszteségét nagyon rosszul tűrték. Így kizárólag Apám kíséretében látogattuk őket karácsonykor, születésnapkor. A gyűlölet kölcsönös volt: anyám roppant nehezményezte, hogy nagyobbara Apám tartotta el a két idős nőt.

Anyám a fővárosba elszármazott úri rétegből volt való, amit csak a „lateiner-dzsentri” kifejezéssel tudok meghatározni. Nem minden büszkeség nélkül tekintett vissza mind a két ági predikátumos leszármazóira, noha apja csak a MÁV főellenőrségig vitte. Kiterjedt rokonsága főként városi tisztviselőkből, tűzoltótisztekből, vasutasokból állott; volt köztük egy erdélyi földesúr és medvevadász, akit utóbb a románok elkergettek — meneküléséről hajmeresztő történeteket mesélt nekünk, gyerekeknek. Tagbaszakadt ember volt, könnyen el lehetett neki hinni, hogy pusztá kézzel fojtott meg medvéket és román

katonákat — számomra mégis kiábrándulás volt vele találkozni, mert az igazi vadászokat, olvasmányaim révén, mindig bozontos szakállal képzeltem el, míg Viktor bácsi simára volt borotválva.

Ezekkel a rokonokkal anyám mindvégig rendszeresen fönn-tartotta a jóviszonyt, de nagyobbára Apám nélkül, aki kissé idegenül érezte magát az ő sajátos légkörükben. Viszont, mint életvidám fiatal nő, lelkesen vetette bele magát az irodalmi élet zajlásába — amíg gyerekek voltunk, a szülők esténként vajmi ritkán voltak otthon — a nyaralások is más írók, újságírók, színészek társaságában zajlottak le, főleg Kenesén. De anyám ugyanakkor kissé meg is vetette ezt a gyökértelen, bohém társaságot, s ha valakire azt mondta: „amolyan újságíró”, hanghordozása elárulta, hogy ez nem dicsérő jelző.

Amikor saját rokonságát látogatta, engem is gyakran elő-vezetett. Magankorú gyerek kevés volt köztük, egy kedves unokahúgomtól eltekintve s bármily kedvesek is voltak a fölöttük, éreztem, mennyire mások mint Apám íróbarátai s azok feleségei, gyerekei. Ez utóbbiak mindig hangosabban beszéltek, mindig volt valami izgalom, feszültség jelenlétükben, amelyhez Apám dörmögő basszusa szolgáltatta az alaphangot. Ámbár mint személyek, inkább árnyékként élnek az emlékezet látószögének legvégső peremén — Ady és Csinszka, Laczkó Géza és családja, Pethes Imre és fiai — a felnőttek kétdimenziós világába tartoztak akkor, bár más felnőttek voltak, mint anyám rokonsága.

A hagyományok szenvedélyes ápolását anyai nagyanyám vállalta magára. Szerencsétlen nő volt szegény; egy szerelem és szeretet nélküli házasság, zsengén elhalt gyermekek, kielégítetlen ambíció, vélt osztályvesztés, mind összejátszottak, hogy sorsával elégedetlen, keserű asszonyt teremtsenek belőle. Rossz verseket és csapnivaló színműveket írt s roppant nehezményezte, hogy Apám mitsem tesz annak érdekében, hogy ezeket színrehozzák. Nekem is felolvasta őket s tudtam, dicsérni kellene őket, de alig vitt rá a lélek. Annyi már kisgyermekként is ragadt rám, hogy meg tudjam ítélni a rosszat; s még nem

tanultam meg eléggé a képmutatást azóta sem, – egyszer-kétszer rá is fizettem.

Anyámat és fiatalabb nővérét még házasságuk után is vaskezeggel igyekezett fegyelmezni nagyanyám. Anyámnak fiatalasszony korában bokáig érő hosszú haja volt, de e szépség és büszkeség ára a reggelenkénti, szertartásszerű, órák hosszát tartó fésülés volt. Ilyenkor mindig nagyon ideges lett; ha ott lábatlankodtam körülötte, néha türelmetlenségében jót húzott a kezemre a kefe hátával. Nappal magas kontyban hordta haját, de a nehéz hajtömegetől folyton fejfájásai voltak. Így, amikor bejött a bubifrizura, levágatta haját; de ha nagyanyámhoz ment, mindig feltűzte a hamis kontyot.

Nagyapám különös, zárkózott ember volt. Velünk nem sokat törődött; nem emlékszem, hogy pár szónál többet valaha váltottam volna vele. Rendszerint csak ült az ablakban és nézett ki a Bástya-sétányra, vagy talán a semmibe. Az a gyanúm, hogy nem volt okos ember. Szótlanságát csak akkor törte meg, amikor nagyanyámmal zsörtölődött. Ezek a veszekedések mindig zavarba hoztak, úgy éreztem, nem tartozik rám, s csak bele ne vonjanak. Talán ez is hozzájárult többek között, hogy a család, a rokonság soha nem jelentett valami kötelező kapcsolatot számomra. Voltak — de ez nem volt ok arra, hogy bensőséges viszony keletkezzék köztünk.

Nagyanyám fiatal korában igen szép asszony lehetett, s szoborszerű szépségét megőrizte, egy szobor ridegségével, mint egyes Jókai-hősnők. Nagyon nehéz volt szeretni szegényt, s valahányszor náluk voltam, mindig volt bennem egy kínos, feszengő érzés. Pedig nagyanyám ragaszkodott hozzánk s mindig mesélt a Maderspach és Fadgyas ősokról: Maderspach Ferenc őrnagyról, aki osztrák katonatiszt létére a szabadságharc oldalán halt meg Temesvár védelmében; Maderspach Károlynéról, akit Haynau honvédbújtatás miatt nyilvánosan megvesszőztetett Nagyenyed főterén. Szegről-végről rokon volt az a Nopcsa báró is, akiről Jókai a *Szegény gazdagok* pénzhamisító hőstét mintázta; bár nem volt egész világos gyermekeszemnek, erre miért kellett büszkének lenni.

Apám, lévén az ő ősei szerény kertészek, ispánok, az ilyen családi hagyományokat mindig bizonyos iróniával kezelte. Egy ízben, amikor már nem tudom hányadszor hallottuk a megvesszőzés történetét, félig tréfásan jegyezte meg anyámnak: „Mért olyan büszke arra, hogy a maga nagynénjének fölemelték a szoknyáját és húszat vertek a fenekére?”

E kettős háttérből eredő titkos feszültséget az is fokozta, hogy anyám kezében volt az anyagiak intézése. Apám ugyan a Vasárnapi Újságnál, majd a Franklin-Társulatnál kapott rendszeres havi fizetést, de amit így keresett, épp hogy a betevő kenyérre volt elegendő — a vajra való külön meg kellett keresnie. Akkor tanultam meg, hogy a magyar irodalmi élet pénzügyi keretei mennyire tágíthatók: valami mindig adódott, egy cikk, tárca, kritika, vagy tanulmány, de főleg fordítás. Ezért ült Apám íróasztalánál órákhoz, keményen sercgetve tollát: a pénz volt az ihlet. S ez volt nyilván az akkori magyar irodalom egyik kisebb tragédiája is. Írásból megélni örökös taposómalom volt. Ezért kellett Karinthynek tehetőségét aprópénzre váltania a mindennapos lapzárta kényszerében; ezért, hogy Móricznál a minőség néha kényszerűen mennyiségbe csap át. Szinte minden magyar író életében e korszak során a létezés fő támasza a züllesztő *Előleg* volt.

Amióta az eszemet tudtam, a pénz otthon is mindig középonti beszéd tárgy volt, s nem volt hamis álszemérem, „ne a gyerekek előtt”. Anyám gyakran aggódva számolgatta pénzét s a visszatérő refrén „még kéne 500 korona a lakbérhez”, ma is kísért a múltból. Ötszáz korona mindig került valahogy — de milyen áron!

Apám, bár tudatosan vállalta a szegénységi fogadalmat, ami írónak mintegy kötelező volt, mindig valóságérzékkel tekintett a pénzre. Egyik kedvenc beszéd tárgya, amit gyakran felhozott: Ady volt az első magyar költő, aki a Pénz szerepének hangot adott; ezt tekintette Ady újszerűsége egyik zsinórmértékének.

Így korán megtanultam, hogy valami úton-módon mindig lehet egypár koronát, pengőt, forintot összekaparni. Későbbben,

félig-meddig önálló legénykoromban, évekig éltem én is így, az írás peremén. Hogy persze czúton az írás eszközzé züllött — nem a műremek kényszere, csupán a megélhetés unszolt rá, azt csak utóbb tudatosítottam, amikor — Radnóti Miklós személyében — ékes példát találtam rá, hogy lehet-e szurtos megalkuvás nélkül is írónak lenni.

Nemrég szemem elé került Vas István két sora az *Álmatlan Éjből*: „Ki megveti, sikert hogy érne el? Ki gyűlöli, miért is jutna pénzhez?” s elgondolkoztatott, illik-e ez a kettős kérdés Apámra, majdan énrám. Természetesen Apám nem vetette meg a sikert, bár nyilván hamar rájött, hogy a nagy, átütő siker nem az ő sorsának és pályájának hozománya. De nem lett volna író, ha nem kívánta volna az elismerést. Mikor később egy darabja megbukott a Nemzetiben, a sebet sokáig hordozta, s anyám tükrözéséből láttam, mit jelentett ez neki. A pénzt se gyűlölte, sőt; de nem lázadozott majdnem mindvégig szerény körülményei ellen. Inkább megpróbálta szorgos munkával, a nemzet napszámosaként tágítani a kereset kereteit.

Ugyanakkor könnyűkezü ember volt s megtartotta agglégénykorának néhány szokását. Sörözésre, kávéházra, ha szerényen is, mindig megtartott valamit. Anyám elég bölcs volt, hogy ezt elfogadja, de azért neheztelt miatta, mikor a háztartás gondjaival bajlódott — s ezt az apró feszültséget kettejük között érezni lehetett.

Ami engem illet, én se vetettem meg a pénzt, de soha nem tekintettem másnak, mint hasznos csere-eszköznek. Mivel egy keveset mindig lehetett szerezni, a sokra sosem vágytam — persze, ha utamba került, nem álltam félre fölényes megvetéssel. Az én nemzedékem háború, forradalom, infláció, világválság idején nőtt fel; a pénz értéke változó jelenség volt, igazán nem tekinthettük fértisnek. Különösen a pénzhígítás időszaka a húszas években volt jó iskola. Egyik nagybátyám patikát vett kölcsönpénzből s a hitelezőt inflációs pénzzel nevetve fizette ki. Egy másik nagybátyám még jó pénzt bérházba fektette, s míg mások lerongyolódtak, ő jó módban maradt. Szüleim is játszottak a tőzsdén, mint mindenki más;

s veszítettek, mint mindenki más. Én is játszottam, s időben adtam el; így nem veszítettem. De ez volt azon kevés alkalmak egyike, amikor anyagi sikert értem el, húsz korona erejéig.

Utóbb, életem viszontagságai során nem is jött rosszul ez a hívős és fölényes viszony a pénzzel szemben. Volt úgy, hogy csak tíz fillérnyi volt a zsebemben, de soha nem aggódtam, hogyan szerzek családomnak másnapra vacsorát.

Anyám, akarva-nem akarva, résztvett a pénzügyi hajóhintában, Apám anyagi helyzetét tulajdonképpen mélységesen megvetette. Az ő számára a fix fizetés, s főleg a nyugdíjas állás volt az életeszemély, amit számárlétrán kapaszkodó rokonsága körében látott. Viszont, ha saját pályafutásomra visszatekintek, azt kell mondjam, a tücsöknek legalább annyi kilátása van arra, hogy túlélje a bajokat, mint a hangyának. Egyszer a húszas években egy távoli unokabátyám (anyai ágon), hosszasan fejtegette, hogy elvégezvén a jogi egyetemet, belép a Dohányjövédékhez; alapos ifjú lévén kiszámította, mennyi nyugdíja lesz hatvanéves korában. Ugyan, hol az ő nyugdíja, ha megélte? . . .

Tyúkok az erkélyen

1919 csillogó élmény volt. Politikailag természetesen nem sokat értettem belőle, de a családi hangulat a Károlyi-forradalom mellett volt, s utóbb, a kommün alatt — legalábbis Apám részéről — a magatartás szimpatizáló volt, ha némi fenntartásokkal is. Anyám persze nyögte az anyagi nehézségeket, s az ő magatartását nagyrészt ez befolyásolta. Viszont számunkra, gyerekeknek, paradicsomi korszak volt. A Lovas úton, a Várbástya tövében, a hegyoldal bokrokkal, fákkal volt tele, s házunk mellett a legcsodásabb birodalom: egy üres telek.

A szülőknek más gondjaik lévén, a nyári szünidőben reggeltől estig az utcán voltunk, bandába verődve, kiszorítást játszva, rohangálva, a tökéletes szabadság jegyében. A környéken rengeteg fegyver, lőszer s hasonló szerszám volt elszórva; mindenkinek volt titkos raktára szuronyokból, töltegyéből, puskaporból. Egyik kedvenc játékunk volt puskaporból kis

máglyát rakni, egy patront rátenni és a puskaport meggyújtani, lesve, merre sül el a töltény. Amolyan orosz rulett volt ez, s csoda, senki sem sérült meg a bandából.

Lakásunk erkélye az üres telekre nézett, s anyám, a nők előrelátásával, két tyúkot szerzett be, s ezeket a balkonon tartotta. Így egész nyáron át az árpagyöngy (magyarul gersli) mellé akadt egy-két tojás, sőt még csereberére is jutott, más élelmiszerét.

E félvad szabadságba csak néha tört be a külvilág. Egy este Apám sápadtan tért haza; Osváttal jöttek el valami gyűlésről az Országházban, amikor a lázadó fehér monitorok löni kezdték a parlamentet s ők a keresztútba kerültek. Egy szemétláda mögött kuporogva vészelték át a támadást. Ez az élmény határozottan a vörösök oldalára billentette a családi hangulatot.

E rövid és ragyogó nyár végén kerültem szembe első ízben az imperializmussal. Egyik napról a másikra román katonák szállták meg a laktanyát fölöttünk. Anyám, aki tudott fegyverkészletéről, unszolt, vigyem oda a románoknak, nehogy baj legyen belőle. Én jóhiszeműen felnyaláboltam egy Mannlichert, két szuronyt, és egy halom töltényt, s derűsen mosolyogva átnyújtottam a Bástyán álló silbaknak. Elvette, s jutalmul két óriási pofont adott; s mikor sírva elrohantam és biztos távoból kövel megdobáltam, utánam lőtt. Szerencsére, én jobb lövész voltam a kavicsal, mint ő a puskájával.

De ennél sokkal nagyobb csapás volt, hogy egy román ezredorvost szállásoltak be hozzánk. Annak a csicskása se szó, se beszéd, kitekerte anyám két tyúkjának a nyakát s kényszerítette a személyzetet, hogy főzze meg őket a doktor úr számára. Anyám és a szolgáló vígasztalanok voltak, s napokig siratták a két hűséges madarat.

Így ért véget számunkra a szabadság.

Tanoncévek

A húszas éveket burokban éltem: az iskola, a család, az olvasás burkában. A külvilág, a politika csak közvetve szüremkedett át tudatomba: önmagam voltam a legfontosabb élmény.

Kortársaim, barátaim — mint Ignotus Pál vagy Vas István — visszatekintéseit olvasva, szinte meglepem magam — magam —, míg ők már gimnazista korukban erősen politizált légkörben éltek, bennem erre jóideig még azon is túl sem támadt igény. Nyilván fényt vet ez mind az iskolára, mind a családi háttérre. Apám, magától értetődően, igen érzékeny volt a politika fordulatait illetően, de ez nem volt életének középponti érdektere; ezt az irodalom töltötte be s a politika csak annyira érdekelte, amennyire hatott az irodalmi életre. 1919 után — bár mérsékelt módon, szolgálatára állt a proletárdiktatúrának —, nem szenvedett meg nagyon ezért a közreműködésért; egy időben együtt dolgozott Bajcsy-Zsilinszkyvel a Szózatnál, amely inkább jobboldali lap volt, de nem volt elkötelezve semmilyen irányzatnak.

A Werbőczy reálgimnázium, ahová jártam, csöndes víz volt, alig-alig kavarta csak fel a külső események szele. A környezet nem volt különösen intellektuális; nem volt politikus sem. Például az antiszemitizmus kérdése, amely odakünn viharzott, az iskolában nem volt napirenden.

Naponta leballagtam — egy velünk szemben lakó osztálytársammal — végig a Logodi utcán, a Mikó utcán (ahol utóbb kőhajításnyira egymástól lakott Kosztolányi, Márai és Apám — s nem sokkal messzebb Babits) és az Attila utcán. Reggelente gyakran találkoztunk Horthyval, aki a „lovásított tengerész” díszítő jelzőnek eleget téve, lóháton poroszkált le a Vérmezőre, lovagolni. Elgondolnivaló s jellemző az akkori közviszonyokra, hogy az államfő egy levert forradalom után egy szál lovász kíséretében járt le a Várból. Mi sapkalevéve köszöntöttük, s ő kegyesen visszasitzeltgett nekünk.

A tanulás sohasem okozott gondot; a tananyagot könnyűszerrel legyűrtem — a számtan kivételével (a matézis csodás nyelvének és rendszerének hiányát ma is váltig sajnálom) —, s ami érdekelt, mint történelem, földrajz, azt egyenest szívesen, lelkesedéssel csináltam. Talán az volt a baj, hogy túl sokminden érdekelt, de semmi sem eléggé, hogy belemélyedjek, külön erőfeszítést tegyek érte.

Arra gondosan ügyeltem, nehogy jelesrendű legyek — korán tisztában voltam vele, hogy jelesnek lenni felelősséggel és népszerűtlenséggel jár. Bár persze nem tudatosítottam, már akkor kidolgoztam magamnak a vezérelvet, amit a rendszerelmélet hívei *szub-optimalizálás*nak neveznek: megelégedni az elfogadhatóval, sosem törekedni a tökéletesre. Mint Shaw mondta: „Ha valamit érdemes csinálni, érdemes rosszul csinálni.” Nyilván ezért nem lettem igazi író.

Csak olvasó. Olvasás a büntetlen bűn, mondja Valéry Larbaud. Iskolás éveimben éltem, sőt, visszaéltem másoknál sokkal tágabb lehetőségeimmel. Elemista koromban Dörmögő Dömötör, majd Verne Gyula voltak mindennapi táplálékom (a Franklin-Társulat jóvoltából), s talán, mivel nagyszüleim szomszédja volt, Donászy Ferenc. Donászy sápadt öregember volt, tolókoksin járt ki a Bástyára, s a felnőttek azt suttogták róla: morfinista. Történeti regényeit lelkesen faltam, csak később jöttem rá, hogy nem valami jó író. Rejtélyes okokból May Károly, akinek népszerűsége Vernével vetekedett, nem tekintetett jó szemmel nálunk. Apám szerint hamis amit mond — talán mert kevésbé volt ismeretterjesztő mint Verne? Vagy mert más kiadó sikere volt?

A középiskolában kitágult a könyvek világa, s Buffalo Bill-től Dosztojevszkijig válogatás nélkül faltam, ami kezem ügyébe került; s szó szerint csak a kezem kellett kinyújtanom az otthoni könyvtár polcain sorakozó művek felé — ott volt az egész magyar és világirodalom.

Jellemző étvágyamra, hogy átrágtam magam Szász Károly tömeg-fordításain, letudva a *Nibelung-éneket*, a *Kudrun-mondát*, Firduzi *Sahnáméját*, sőt, Szász Károly saját eposzát is Zrínyiről. Marczali története, az ismeretterjesztő Univerzum, a Pallas-Lexikon, Jósika Miklós vagy Oscar Wilde egyaránt mag volt az olvasás malmán.

Ahogy visszatekintek, sajátosnak tartom, hogy Apám alig szólt bele, mit olvasok — de ha szólt, annak súlya volt. Ha látta, valamilyen ponyvaregényt falok, tett egy gúnyoros megjegyzést az időpocsékolásról, de soha nem tiltott el semmi-

től. Bölcs volt és tudta, elébb-utóbb el fogok jutni az igazi irodalomhoz; hogy az ember Balzacot vagy Tolsztojt méltányolni tudja, kell az ujjgyakorlat — olvasni éppúgy meg kell tanulnia a serdülőnek, mint járnai a kétévesnek.

Így, míg Apám hagyta, hogy magam találjam meg az utat a Rossztól a Jóhoz, s csak néha igazított egy pár tömör szóval a helyes irányba, értékítéletem megizmosodott. De vele ellentétben, mindig maradt lelkem mélyén bizonyos fogékonyság a ponyva iránt, elismertem társadalmi és kulturális jogát; s úgy érzem, P. Howard — Rejtő Jenő beérkezése a magyar irodalomba, s a „science fiction” hulláma mind a nyugati, mind a szovjet irodalomban, igazolja álláspontomat.

Apám mindig hajlandó volt könyvekről beszélni, szinte mint egyenrangúval. Biztos keze észrevétlen irányította kritikai érzékemet; néhány találó szóval rámutatott, mi hiányzik Mereskovszkij történeti regényeiből, hogy „nagy” irodalom legyen; miért sekélyes író, mondjuk André Maurois; miért Jókai a legnagyobb magyar regényíró, különb Keménynél, Mikszáthnál, mint a jellemteremtés, mesemondás páratlan mestere.

Bár zsinórmértéke mindig a valóságábrázolás volt, realizmusa nem volt földhözragadt. Mindig hangsúlyozta, hogy a mesemondásnak kettős eredete a történés és a mítosz. Leopold Bloom éppúgy benne áll két lábon a maga törvények teremtette világban, mint Kárpáthy János.

Egyben nem ismert könyörületet: nem elég, hogy az írónak mondanivalója legyen, ugyanolyan fontos, *hogyan* mondja. A stílus franciás hagyománya, szemben a lazább angol felfogással, a vérében volt, s ha van ilyen öröklés, ezt megörökölttem tőle. Ma is, akármilyen érdekes a tárgy, ha rosszul van megírva, félredobom a könyvet.

Azt is értékelte Apám, hogy az irodalom és élet viszonya nem egyrétű. Egyszer, kamaszkoromban rajtakapott, hogy előhúztam a könyvszekrény hátsó sorában lappangó Mau-passant-novellákat; de ahelyett hogy megintett volna: nem „nekem való” olvasmány, hosszasan elcsevegett velem Mau-

passant realizmusáról, novellista erényeiről, s egyben az író korlátairól is — amiért regényei nem igazán sikerültek. Így, amit én inkább a nemi élet látóhatárát kitágítandó olvasmánynak szántam, irodalmi tanulság lett. Maupassant helyét a világirodalomban számomra ez az alkalmi beszélgetés döntötte el.

Apám egyik meglátása, ami akkor számomra roppant fontosnak és eredetinek tűnt fel: legtöbb író a mű egyharmadáig felhasználja egész szókincsét s attól kezdve nagyjában csak ismétli magát. És itt megint felmerült a „hogyan?” kérdése — megteremtett-e addigra egy öntörvényű stílust, avagy csak gépiesen ismétli önmagát?

A mondanivaló és stílus dialektikus egységét, a képalkotás és hangzás varázsát természetesen főként versekkel ábrázolta. Így élesen emlékszem egyik elemzésére, mért tartja Vajda Jánost nagy költőnek. Apám szerint a két sor: „Múlt ifjúság tündértaván / Hattyú képed felmerül” — a két legszebb magyar verssor, s az „üzenet” és „közeg” egysége felülmúlhatatlan. Ugyancsak tőle tanultam, a minőség mennyivel fontosabb, mint a mennyiség: Adynak talán harminc verse van, amelyik mindenben megállja a nagyság mértékét, de ez a maroknyi vers mégis a század legnagyobb költőjévé teszi.

Ha valami hiányzott táguló látókörömből, az a filozófia volt. Némi alázattal és szent borzadállyal olvastam Grandpierre Emil visszaemlékezését (*A gondolat regénye*, Új Írás, 1974, április) amelyben elmondja, milyen elmélyedéssel olvasta a filozófia nagyjait kamaszkorától kezdve. Apám természetesen nem volt életfilozófia híján, de ezt, úgylátszik, inkább pragmatikus módon, a gyakorlat során fejlesztette ki. Tudom, hogy Rousseau-t, Schopenhauert olvasta (fordította is), de az elvont filozófia tanulmányozása nem tartozott nézeteinek sarkalatos követelményei közé. Legalább is nem emlékszem, hogy valaha is ösztönzött volna Platónt, Kantot olvasni; később, marxista időszakomban is nem annyira az elvek, mint inkább a megvalósítás terén vitázott velem.

Az egyetlen dolog, amelyhez apám komolyan ragaszkodott

tanulmányaimat illetően, az angol nyelv volt. Tízéves koromtól kezdve magánúton tanultam angolul (többek közt Halász Gyula lányától, a szépséges Halász Bözsitől, akibe természetesen reménytelenül szerelmes voltam). Angol nyelvtudásom nem kis mértékben járult hozzá megélhetésemhez a harmincas években, nemkülönben egy háború utáni döntő sorsfordulathoz.

A tanulás mellett elég szabad időm lévén, a könyv, a betű volt mindennapi kenyerem, egyben menekvésem is. Alacsony termetű lévén, sportban ügyetlen, csak ritkán és vonakodva csatlakoztam labdarúgó társaimhoz a Vérmezőn, csatangolásokban a Városmajor fái közt. Ha ő ráért, Apámmal sétáltam a Bástyán, s mint minden gyerek, örökös kérdésekkel gyötörtem; ő mindig türelmesen válaszolt, magyarázott, akármiről volt szó — történelemről, néprajzról, az állatvilágról. Nagyon sokat tudott, s ha kellett utána nézett dolgoknak a kedvemért; tudása amúgyis enciklopédikus volt.

Egy dolog, amit nem Apám vezető kezének köszönhetek, a térképolvasás volt. Az iskolai atlaszt mindig érdeklődéssel forgattam, míg egyszer villámszerűen ért a felismerés, hogy a térkép a valóság földi mása, lekicsinyített világ. Attól kezdve a térképek mindig lenyűgöző vonzást gyakoroltak rám; térképet ma is úgy tudok olvasni, mint egy regényt, órákat tudok tölteni az atlasz mellett. Ha ismeretlen helyre érkezem, nem nyughatom, míg be nem tájoltam magam s a hely vázlatát le nem rögzítettem agyamban. S a térképet mintegy háromdimenziósan olvasom: kiérzem, hol a hegy, hol a völgy — ránézésből el tudom képzelni, meddig lehet ellátni egy templomtoronyból, egy hegy tetejéről.

Talán velejárója ez a vándorkedvnek, amely mindig életem egyik fő mozgatója volt. Ha van öröklés ilyesmiben, visszaütés lehet ez a Schöpflin-ősre, aki a 18. század végén elindult Elzászból, hogy kertépítő legyen magyar grófoknál a Felvidéken, franciás kerteket alkotni az akkori divat szerint. Néha töprengek a játékos gondolaton: jól tette-e? Ha ottmarad, talán békés francia polgárok lettünk volna s Apám ma ott

nyugodna Johann Daniel Schöpflin királyi tanácsos mellett a strasbourgi Thomas-Kirchében. . . Ámbár Elzász története sem volt kevésbé hányatott, mint a távoli kis Magyarországé.

Anyám nem nézte egész jó szemmel azt, hogy folyton a könyveket búvom s bár ő sem tiltott el az olvasástól — ezt nem is nagyon tehettem Apám mellett — igazi szülői körmönfontossággal terelt más irányba. Nyaraimat (Kenesére nem jutott pénz) vidéki gyógyszerész nagybátyám házánál töltöttem, egy Duna menti kis faluban. Sándor bácsi, nyilván anyám utasításai alapján, szigorúan megtiltotta számomra az olvasást. Napjaimat libapásztorkodással, barack- és dinnyeszürettel, vízhordással, dunai csónakázással s hasonló testképző foglalatosságokkal kellett töltenem. Akkor persze ezt igen rosszalottam, s alig vártam a vasárnapokat, amidőn szabad volt egy-egy órára tanulmányoznom a nagy Brehmet (még ma is bizonyos fokig szakértő vagyok az állatvilágban).

Így, bár némileg akaratom ellenére, nem lett könyvmoly belőlem, s e tevékeny nyarak megvetették az alapját a későbbi börszönyi síelésnek és legfőképpen nagy szerelmeknek: a dunai evezésnek. Ami persze alapja lett másfajta szerelmeknek is. . .

A komoly színházi világba, a főpróbák szertartásába csak később szereztem belépést, jórészt Apám révén; de anyám segítségével hamar belekóstoltam a könnyebb színi műfajokba. A Horváth-kert sarkán állt hajdanán a Budai Színkör — főleg operetteket mutatott be. Ez nem volt Apám vadászterülete; anyám, jó gyakorlati érzékkel, nem a színigazgató révén jutott be ingyen — engem is „belógatva” — az előadásokra, hanem jól ismert egy jegyszedőnőt. Így Lehár, Farkas Imre és társaik sok-sok művét ismertem meg (gyakran kihágva az iskolai kimaradási szabályzat ellen), míg Apám szemben sörözött vagy a Filában (a Philadelphia kávéházban) üldögélt.

Ugyanakkor, amikor nagyrészt passzíve szívtam magamba a világirodalmat, magam alig kísérleteztem írással. Egy-két osztálytársammal szerkesztettem kézzel írt iskolai folyóiratot — el is jutott a harmadik számig, de megölte a sikere: bele-

úntunk a körmölésbe. Ebbe írtam egy-két nyúl farknyi novella-kísérletet, de ezek nem nagyon nyerték meg Apám tetszését. Utánérzés, mondotta, nincs semmi eredeti bennük; próbáljak mást. Inkább bírálói érzékemet igyekezett kifejleszteni; néha „albérlésbe” adott nekem olvasnivalót, ha valami nem túl jelentékeny írásműről kellett kritikát írnia. El kellett mondanom, mi van benne és mit gondolok róla; ő belelapozott, aztán megírta a magáét. Emlékszem, egy ízben Kozma Andor *Turán* című verses hitregéről „írtunk” így együttesen, miután megvitattuk, mi a hamis és mondvacsinált benne. Az emlékezet furcsa játékokat játszik: ma is tudok sorokat idézni ebből a jelentéktelen és érdektelen s nyilván méltán elfelejtett írásműből. Apám módszere velem szemben így nagyobbára közvetett volt: nem unszolt, de bátorított, hadd botladozzam; elemzett, de nem állított elém tilalomfákat.

Ötödiktől kezdve új élményvilág nyílt meg számomra: görögöt tanultam. Bár ebben sem volt semmi kényszer Apám részéről, éreztem: magától értetődőnek veszi, hogy nem leszek görögpótlós, mint osztálybeli barátaim legtöbbje. Görög tanárom igen szerette tárgyát, s mivel csak öten-hatan voltunk, közvetlen, szemináriumszerű óráin sikerült fellobbantania bennünk a lelkesedés tüzét a klasszikus görög világ iránt. Egy nyáron, amit otthon töltöttem, elolvastam az *Odyszeiát* eredetiben (Vértessy Jenő rímtelen alexandrinusokba áttett fordítását tartva másik kezemben). Apám, mikor hazajött a nyaralásából s erről beszámoltam neki, látható elégedettséggel fogadta ezt, s elmondta, amikor ő diák volt, az *Anabázist* olvasta ilyenénképpen egy szegényes pozsonyi nyáron.

A húszas évek végefelé a család anyagi helyzete javult kissé, s 16 éves koromban elindultam első külföldi utamra: Lengyelországon, Lettországon és Észtországon át Finnországba mentem egy útitársasággal s feledhetetlen heteket töltöttem Henrik Paasonen özvegyénél, majd egy másik szeretetreméltó finn családnál. Egy évvel később Bécsben töltöttem a nyarat, egy ottani család kebelében, részben följavítani német tudásomat, részben megismerni a várost; amikor nem teniszezttem vagy

csónakáztam, jártam a múzeumokat, palotákat. Itt ért első élményem a meztelen erőszak és közvetlen életveszély terén. Az 1927-es Schutzbund-felkelés adott kóistolót s egyben önismeretet ahhoz, hogyan állom meg a sarat válságos helyzetekben.

A bécsi Belvárosban jártam, valamelyik múzeumban, amikor a Rathaus körül megkezdődött a lövöldözés. Fogalmam se volt miről van szó, de lelépni a keresztútban nem lehetett. Egyre élesen emlékszem: nem féltem. De vakmerő se voltam, inkább csak kíváncsi, így behúzódtam egy telefonfülkébe egy suhanc társaságában, őt kérdezgettem, mi történik. Lihegve, odavetett szavakban mondta: a felfegyverzett rendőrség megtámadta a felvonuló munkásokat, a Schutzbündlerok szintén fel voltak fegyverezve, az összetűzés elkerülhetetlen volt.

Nemsokára füstfellegek tornyosultak a Justizpalast felől; s egyszerre, talán húsz lépésnyire bűvőhelyünktől, egy rohanó Schutzbündler — fiatal gyerek — elbukott, vállából folyini kezdett a vér. Addigi életemben nem láttam embert meghalni, — s most, ilyen drámai körülmények között, valami furcsa anti-klímax volt számomra a halál: valaki egyik pillanatról a másikra megszűnt ember lenni, s tárgyá változott. Ahogy ez végigfutott bennem, úgy éreztem, szomorúságot, gyászt, sajnálkozást kéne éreznem; de csak az elidegenülésnek ezt a sajátos formáját éreztem.

Estefelé, amikor elcsitult a harc, gyalogszerrel bandukoltam vendéglátóimhoz Nussdorfbba — általános sztrájk volt, s az utcák kísértetiesen üresek, sehol egy nyitott bolt, kávéház. Házigazdám már holtak hittek, s nagy megkönnyebbüléssel fogadtak, különösen Lore lányuk, egyike első szívszerelmeimnek.

A véres események jelentősége teljesen összezavart. Mi történt? és Miért? Házigazdám, a derék nagykereskedő, csak azt tudta hajtogatni: „Moszkva keze, Moszkva keze” — igaz, ő menekült volt Oroszországból. Az élet ugyan hamarosan visszatért szokott medrébe, még Bécsben is, de nekem hosszú ideig tartott, amíg a 27-es nyár igazi történetét kibogoztam.

Csak jóval később, a 34-es tragédia idején értettem meg ennek a véres főpróbának igazi jelentőségét.

Akkor, tizenhétéves koromban, senki nem tudta nekem a dolgok igazi összefüggését megmagyarázni. Apám próbálta, de az ő magyarázata sem elégített ki. A konimün gyermekemlék volt, valami, amiért eleinte lelkesedtünk, azután sokan átkozták. 1920 táján egyszer hazavittem egy röpcédulát, amin az állt: „Éljen a fehérterror!” Apám nagyon kikelt magából és tőle szokatlan eréllyel jelentette ki: minden terror gonosz, tisztességes ember nem kér részt belőle. A munkásosztályról s annak szerepéről a politikában csak egészen homályos elképzeléseim voltak; a Szovjetunió egy név csupán, amely ismeretlen sötétséget takart. De az a kérlelhetetlen mérkőzés a bécsi munkásság és a puskás rendőrök, Heimwehrek közt, megbillentett bennem valamit, ami féregként rágta tudatomat: Mi történt? és Miért?

Magyarországon béke volt, „Bethlen békéje”. Az iskolában hiába meséltem barátaimnak a bécsi napokról, a visszhang értetlen volt. Más dolgunk is volt: az utolsó év az érettségi előtt.

Kamaszkoromban egy nyarat a Szamosháton töltöttem Matolcson, egy kálvinista papcsalád vendégként. Bár akkor még a szó ismeretlen volt, számomra felért ez egy öntudatlan falukutatással. Szegény falu volt, az eklézsia még szegényebb; a tiszteletes maga is kijárt szántani, aratni az egyházi földre. A közelben nem volt nagybirtok; a falusi gazdák kisparasztok voltak, de fölemelt fővel jártak. Nem egynek volt a ládafiában kutyabőre; volt egy falu — Nemes-Borzova — amely teljes egészében szerzett nemességet. Ez a szöglet adta Bocskay hajdúit, Kossuth katonáit. Sohasem voltak jobbágyok, így, ha szegények voltak is, volt bennük lassú méltóság. Hiányzott belőlük a dunántúli parasztok kalaplevegő alázatossága; pappal, jegyzővel, úrfélével egyenrangúnak tekintették magukat.

Itt ért egy ütés a másik végletből is. Kirándultunk, fiúknál, lányok egy távolabbi faluba, nagybirtok árnyékában. Valamelyikünknek szegről-végről rokona volt a helyi szolgabíró,

húszegynéhány éves ifjú, ő vezetett bennünket végig a falun. Előző nap nagy eső esett, térdig ért a sár, palló volt lefektetve a házak mentén járdának. Ahogy csoportban mentünk, szembejött egy öreg zsellér s tisztelettudóan félreállt előttünk a palló szegélyén. A szolgabíró — talán hogy a lányok előtt fitogtassa tekintélyét, hatalmát — ráripakodott az öregre (nagyapja lehetett volna): „Hogy mersz az útunkba állni!” és kétszer pofonvágtá. Az öregember, kalapja a sárba hullván, sírvafakadt. Életemben addig soha, s ritkán azóta éreztem olyan tehetetlen dühöt, mint akkor. Hát ezt is lehet? Úriember viselkedhet így? Annyi bátorságom nem volt, félszeg kamasz létemre, hogy nyíltan kimondjam amit éreztem. De ez a jelenet még álmaimban is kínozott s egyike lett azoknak a döntő élményeknek, amelyek a lázadás útjára tereltek.

Kerekes Gyula nagytiszteletű úr fiai s azok barátai — különösen Imre fia, mérnök barátom — szárnyuk alá vettek s a nyár tartamára tagja lettem főleg környékbeli diákfiúkból, papkisasszonyokból álló társaságunknak. Ők vezettek be a nótás mulatozásokba is — szerény duhajság volt ez, egy pohárka karcos mellett (istentelen rossz bor termett arrafelé). Itt tanultam meg magyar népdalt énekelni. Luby Margit pátriája volt ez, s utóbb örömmel ismertem fel nem egy nótát, amit matolcsi estéken daloltunk, Bartók, Kodály és követőik gyűjtésében. S ez az ártatlan multság kifejlesztette bennem a zenei stílusérzéklet is: ösztönösen megítélni, mi a műdal, mi a valódi népi ének.

A tiszteletes és felesége derék, jószívű, szerény, munkás-emberek voltak; későbbi életük egy görög sorstragédiára emlékeztet, vagy inkább a bibliai Jób történetére (Jób „happy ending”-je nélkül). Idősebb fiukat, Imrét elütötte egy autó s életére sánta maradt. Másik fiuk, Ernő, nem találta helyét a világban, aztán gátőr lett, megházasodott; felesége sikkasztott hivatali munkájában s börtönre ítélték; Ernő főbelötte magát. Mikor az asszony kiszabadult, Kerekesék panaszszó nélkül magukhoz vették gyermekével együtt. Böske, a Kerekes lány, jó partit csinált: hozzáment egy jó módú debreceni orvoshoz.

Három gyereke született, mikor férje hirtelen meghalt; a jó-módból csak adósság maradt. Őt és gyermekeit ismét a papcsalád vette magához. A szülők mindezt panaszkodás nélkül fogadták, mint Isten rendelését. Számomra példája maradt ez az emberi méltóságnak a sors csapásai alatt; s egyben igazolása a keserű tételnek, hogy e világban a gaztett nem nyeri el rögtön jutalmát, de a jótett mindig megkapja a maga büntetését.

Az írás ördöge ez idő tájt békén hagyott. Az önképzőkörben néhányszor szavaltam Ady-verseket, inkább csak kihívásból — akkor és ott ez még merész újításnak számított. Irodalomtanárunknak még Áprily Lajos is túl modern volt. Egyszer botránnyt is okoztam egy saját halandzsa-versemmel — én nem vettem komolyan, de úgy tettem, mintha annak szánám. Ennek ellenére s nem kis vonakodásom mellett, sőt a választás bizonyos csalafinta eligazításával, én lettem az önképzőkör elnöke. Nem volt sok örömem belőle, azt hiszem, a többieknek sem.

Pedig az irodalmi élet változatlanul természetes háttérként kínálkozott. Szüleim gyakran jöttek össze író- és újságíró barátaikkal. A legbelső körhöz Babitsék, Móriczék és Gellérték tartoztak. A hozzájuk tartozó gyerekckkel szemben viszonyom sajtáságos volt. Babits Ildikó túl kicsi volt, semhogy tekintetre méltassam. A négy Gellért fiútól félttem; túl hangosak voltak, túlságosan egy bandát alkottak s védtelennek éreztem magam velük szemben. Még a Móricz lányokkal voltam együtt legszívesebben, különösképpen a két fiatalabbal; Virág az idősebb jogán végtelen lenézéssel kezelt, legalábbis én úgy éreztem. A Gyöngyivel és Lilivel való barátság tartott legtovább, s átnyúlt ifjú férfikoromba is; Leányfalu a dunai evezős-élet egyik legfontosabb állomása lett.

A második körbe tartoztak Kosztolányiék, Karinthyék, Fenyő Miksáék. Kosztolányiékkel a viszony hívös volt, anyám és Ilona nem nagyon szívelték egymást. Így Ádámmal vajmi ritkán találkoztam, különben is fiatalabb volt nálam. A Karinthy fiúkkal kapcsolatomban szintén felszínes volt: Gábor már

akkor zárkózott, mogorva fiú volt szegény, Cini és Tomi pedig túl fiatal. A Fenyő fiúkkal jobb viszonyban voltam; elég gyakran jártunk Alma utcai házukba s rám igen nagy hatást gyakorolt az a kérészéletű folyóirat, amit Iván szerkesztett, már nem tudom milyen címmel — különösen az, hogy (a GYOSZ jóvoltából) sokszorosítva jelent meg, szemben a mi bánatos, kézzel írt lapunkkal.

Volt egy egészen külső kör is: Tóth Árpád, Tersánszky, Füst Milán, Szabó Lőrinc — ismertem őket, tehát nyilván jártak nálunk, de a fegyverbarátságon kívül a társas kapcsolat nem volt több a felszínesnél.

Mint süvölvény ifjonc, mindig szívesebben ültem a felnőttek háta mögött, szomjasan szíva be beszédüket, mint az íróbarátok gyermekeivel. Véleményem az volt, hogy csupán mivel szüleink jóban vannak, még nem következik, hogy nekünk is puszipajtásoknak kell lennünk.

Különös módon, Osvátra nagyon élesen emlékszem. Arcéle, ősz haja, szemüvege mögött csillogó szeme s a benne égő benső tűz, egyfajta *ignis fatuus*, mély benyomást gyakoroltak rám. Javarészt mindig gyakorlati dolgokról beszélt Apámmal, főként persze a Nyugatról. S még különösebb, hogy Ági lányára emlékszem, holott vajmi ritkán láthattam, mint egyre súlyosbodó beteget. Talán más, irodalmi emlékek is vegyülnek a képbe, amely emlékezetemben maradt: egy sápadt, szép, szenvedő, sötéthajú lányról, aki apjának oly fontos volt, hogy sírján lett öngyilkos. Osvát halála szüleimet mélyen érintette, anyámat ritkán láttam sírni, de akkor sírva mondta el nekünk a döbbenetes hírt.

A Nyugat körüli írókat inígyen nem annyira minőség szerint csoportosítottam akkori eszemmel, hanem inkább aszerint, milyen viszonyban voltak szüleimmal. Ennek pedig részben gyakorlati, részben érzelmi meghatározói voltak. Míg Osváttal, Gellért Oszkárral főleg szerkesztési dolgokról folyt szó — az „öreg” Ignotus csak egész halavány kisgyerek-kori emlék — Babitscal és Móriczcal valódi meleg barátság kötötte össze Apámat. Adyval való viszonya bonyolultabb

volt, s ezt nagyobbára csak későbbi elbeszélései nyomán raktam össze. Ady költői nagyságát kezdettől fogva elismerte, szerepének döntő voltát az új magyar irodalomban következetesen hirdette, s amikor tehetette, már a Vasárnapi Újságban hozta verseit, s mindvégig szilárdan résztvett a harcban, amely Ady körül folyt; de ugyanakkor nem szemlélte bírálát nélkül Ady magánéletének nem egy visszás vonását. Egyszer, sok évvel később, borozás közben azt mondta nekem: „Ha Ady nem lett volna olyan nagy költő, úriember nem állt volna szóba vele.” Ez nyilván részéről is túlzás volt, hiszen örömmel kötött komaságot Adyval öcsém születésekor.

Tovább bonyolította ezt a baráti-fegyvertársi hálózatot a feleségek szerepe. Csinszkával a kapcsolat rövid életű volt; nem nagyon értették meg egymást anyámmal, akinek az volt a véleménye Csinszkáról, hogy „egzaltált” — ez az ő szájából komoly megrovást jelentett. Apám Kaffka Margitot — aki félig-meddig az ő felfedezése volt, s az ő bátorítására lett író — igen kedvelte; az első világháború előtt egy ízben Kaffkával es férjével mentek nyaralni szüleim az Adriára. A nyaralás kudarcba fulladt Kaffka féltékenysége miatt — nemcsak anyámat gyanúsította, hogy el akarja csábítani férjét, hanem velük levő saját sógornőjét is.

De Kaffka író nő volt a saját jogán, nem csupán feleség; ugyanígy, egy későbbi időszakban, Török Sophie egyenrangú volt a férfi-írókkal, nem mint Babits felesége. Más asszonyokkal a viszony sokkal érzékenyebb volt. Gellért Oszkárné, mint egy jóságos kotlóstyúk, nem nagyon vett részt az irodalmi társalgásban, főként a család, a cselédkérdés, a főzés érdekelte. Móricz Jankát és Fenyő Rellát viszont anyám elfogadta mint társadalmilag egyenrangú asszonyokat. S az a gyanúm, e két barátnő öngyilkossága megerősítette anyám titkolt meggyőződését, hogy az íróféle nem való megbízható férjnek.

Kosztolányinéval anyám viszonya az állandó hadiláb állapotában volt — ebben nem volt egyedül, hiszen Kosztolányi Ilona és Karinthy Aranka homéroszi csatái közismertek. Egyszer anyám dülva-fúlva jött haza és prüszkölve mondta el,

találkozott az utcán Kosztolányinéval. Anyám öcsémmel ment s Ilona kérdésére: „Hova mentek?” gyanútlanul válaszolta: „Viszem a gyereket a fogorvoshoz.” Mire Ilona rámondta: „Nem volna jó, ha a kisiú néha fogkefét használna?”... Apám és Kosztolányi se nagyon jártak össze, a szokásos kávéházi találkozásokon kívül. Engem viszont, sok évvel később, Kosztolányi mindennek ellenére a legnagyobb barátsággal fogadott.

Voltak persze olyanok is, akikről tudtunk, de — Apámot kivéve — személyesen nem ismertük őket, mármint családi alapon. Kassák és köre távoli és idegen jelenség voltak; Apám, aki Ambrus Zoltán nyomán ismerte meg a francia irodalmat, nem nagy rokonszenvvel szemlélte a szürrealizmust és a többi -izmusokat. Mikor Déry Tibor *Alkonyodik: a bárányok elvéreznek* című kísérlete megjelent a Nyugatban, anyám ámuldozva olvasott fel belőle részleteket; Apám jelentőségteljesen hallgatott. Viszont mikor később megjelent Kassák önéletírása, az *Egy ember élete*, Apám ezekkel a szavakkal adta oda nekem a könyvet: Ez az első írói értesítés a magyar munkásosztályról.

Utóbb ifjúkorom egyik súlyos etikett-zavarát okozta Apám baráti köre. Mint suttyó gyereknek, magától értetődő volt, hogy számomra ők Bandi bácsi, Mihály bácsi, Zsiga bácsi voltak; s mikor időnap múltán megengedett számomra, hogy a kávéházi Nyugat-asztalhoz üljek, kínos probléma lett: hogyan szólítsam őket? Kortársaim tegezték ezen olimpuszi személyeket — én, holott sokkal régebről és néha bensőségesebben ismertem őket, továbbra is bácsiztam Apám nemzedékének tagjait, s maradtam a magázásnál, úgy is mint jól-nevelt és félszeg filozopter.

Míg nevelésem szüleim kezében mindvégig engedékeny, szabadelvű és gyöngéden irányító volt, irodalomról és más tárgyról mindig a nyíltság, a véleménykülönbség elismerésének, sőt ösztönzésének jegyében volt szó, egy tárgykör tabu maradt: a nőkérdés, a szerelmi élet.

Jellemző volt ez az akkori középosztály magatartására, arra az erkölcsi korlátra, amely szemérmesség, gátlás, rövidlátás

vegyülékéből tevődött össze; ezt az égető, a kamaszkorban középponti tárgykört érinteni a családon belül nem lehetett. Az egyetlen mozzanat, amire emlékszem: Apám egy ízben ünnepélyesen elővett s — nyilván előzetesen megformált — feszező előadást tartott nekem az „önfertőzés” gyászos következményeiről. Nem volt ez párbeszéd: én ugyanolyan feszezve végighallgattam, s a jótanácsot persze nem fogadtam meg.

Így nemi felvilágosításom nagyobbára barátainra maradt. Két osztálytársammal szoros klikket alkottunk s a főtéma, egyre szorongatóbban, a szerelmi élet volt. Mivel én növekedésben el voltam maradva, én lettem a Nemecek a bandában, s az ifjúkor kegyetlensége révén én lettem a gúny, a csipkelődés, a nevetség tárgya, ami természetesen nem járult hozzá, hogy tárgyilagosan kíséreljem meg e problémakör megoldását — az adott helyzetben úgyszólván megoldhatatlan volt, amíg szüleim nem találtak durva és nem túl kielégítő megoldást.

A megoldás abban állott, hogy csinos fiatal személyzetet vettek föl. Ha ma visszagondolok arra a helyzetre, még mindig bizonyos szégyenérzet fog el, noha a középosztály általános büntudatát javarészt sikerült levetkőznöm. Az egészben persze nem volt semmi rendkívüli; számos kortársamnál ezt a komiszul feudális feszültségevezetést alkalmazták szüleik.

Azok a főként vidékről felszámazott szolgálok nyilván tudták, mi vár rájuk olyan helyeken, ahol „fiatalúr” volt a háznál. Azt is kellett tudniok, hogy ha a dolognak következményei lesznek, kíméletlenül kirúgják őket, s mivel szégyenükkel haza nem mehettek, az egyetlen kivezető út az volt számukra, hogy — állandó utánpótlásként — az utcalányok sorait gyarapítsák.

Akkor persze engem mindez — a „megoldás” méltatlan, embertelen aljassága, a meztelen osztályelőny kihasználása — mit sem érdekelt. Sőt. Ami érdekelt, minden egyebet kizáróan, az a négybetűs szó volt, amit Vas István olyan csodálatosan nem mond ki *Csak azt nem* című versében. S a lány, szegény, tudta kötelességét. Ha van egyáltalán enyhítő körülmény az

ilyesmiért: az első maszatos kísérletezés után ő is egyre fokozódó lelkesedéssel vett részt ebben a vérre menő játékban. A sors kegyes volt hozzánk, noha a fogamzásgátlás — ha nem is volt ismeretlen — az alsóbb osztályoknak nem állott rendelkezésére, legfőleg a külvárosi javasasszonyok életveszélyes beavatkozása formájában. Ma is töprengek azon, vajon „liberális” szüleim mit tettek volna, ha a lány másállapotba kerül: az utcára tették volna-e, avagy megpróbálták volna tenni valamit érdekében.

Barátaim körében megbecsülésem értéke mindjárt felment e haditett nyomán; a történeteket persze lépésről lépésre menő részletességgel megbeszéltük. Ők is átestek hasonló tűzkeresztségen s hamarosan mind felsőbb osztályba léptünk mint különböző bordélyházak törzsvendégei.

Mindennek ellenére, a gyakorlat sok kívánnivalót hagyott meg, s mint gyakorlott olvasó, igyekeztem kideríteni az elméleti hátteret is, nem sok eredménnyel. Bölsche *Szerelem az élők világában* igen vonzó cím volt, de a biológiai tartalom a különböző tengeri herkentyűk nemi életéről nem sok haszonnal kecsegtetett. Kraft-Ebbing (ki tudja, hogy került a kezembe), szintén nem tartalmazott egészséges gyakorlati útmutatást.

Mivel az ember sose elégszik meg azzal, ami van, igényeink egy magasabb fokra tevődtek át. Míg a cselédszoba mélyén kielégíthettük a gyakran visszatérő testi ingert, hiányérzetünk súgta, hogy ez nem elég, s egy magasabb érzelmi, szellemi kapcsolatra is szükség van. A Városmajorban, a Gödör-beli jégpályán, svábhegyi kirándulásokon, táncos házibálokban egyre több érintkezés alakult ki hasonszőrű s velünk egy társadalmi szinten levő leányzókkal; de bennünk is élt a társadalmi tilalom, s tudtuk, a flörtön, egy-két futó csókon, egy kis tapogatózás után ott áll a „tilos” tábla. Hogy némi enyhe brutalitással fejezzem ki magam, a probléma az lett: úrinővel lefeküdni. De hosszú évek kellettek ahhoz, amíg ez megoldódott, idősebb, kikapós asszonyok avagy — nem kis meglepetésre — ugyanolyan kikapós úrilányok formájában.

Ez az elégedetlenség, az állandó feszültség a formátlan, ma-

gasrendű vágy és az olcsó levezetés között, egyik forrása lett annak az általános lázadásnak, amely utóbb az én esetemben a szocializmus társadalmi tiltakozásába torkollott bele. Úgy éreztem, nem Apám ellen lázadok, hanem társadalmam ellen — viszont el kellett ismernem, hogy ennek ő is része és részese volt. Későbbi eszmélkedésem során a tényleges társadalmi igazságtalanságok, jogfosztások, az ifjúság ösztönös igazságérzete ráhalmozódtak erre az alapvető elégedetlenségre; de az én számomra ez a bonyolult nemi kielégítetlenség volt mindig a lázadás titkos rugója.

★

Az érettségi éve mozgalmas esztendő volt. A középiskolai tanulmányi versenyen egy közepes novellával díjat nyertem; így a vizsga eredménye nem volt kétséges: jeles lettem. A díj pénzt is jelentett, így (némi családi megtoldással) Olaszországban töltöttem a nyarat a Gerevich-szeminárium csoportjával. Varázslatos nyár volt ez a perugiai egyetemen; Genthon István, Kopp Jenő, Mihalik Sándor és mások istápolása alatt ráeszméltem, hogy más művészet is van, mint irodalom. Ugyancsak az ő vezérletükkel kitapasztaltam az olasz bordélyházak érdekes Staggione-rendszerét, amely szerint a személyzet havonként cserélődik, városról városra, változatosságot nyújtva a törzsvendégeknek (s nyilván nagyobb teret engedve a nemibetegségek terjedésének).

Egyik legszebb emlékem erről a nyárról egy kirándulás Assisibe. Grandpierre Emil is hozzánk verődött akkortájt s — talán az ő felbújtására — hajnali négykor indulva gyalog sétáltunk a Tiberis zöldellő völgyén keresztül Assisibe; mikor útrakeltünk, még könnyű pára gomolygott a folyó fölött, útközben fölkel a nap s minden fűszál szikrázott a harmat fénytörésében. Egy ütött-kopott kis csárdában méregerős kávéval ittunk, s a kocsmáros kávékat pálinkával fűszerezte meg. Gyalog ballagva föl Assisi magasztos templom-erődje felé, úgy éreztük magunkat, mint középkori zarándokok.

Mikor legutóbb Perugiában jártam s a mellvédről áttekin-

tettem Assisi felé, az egykor oly zöld Tiberis-völgy gyárakkal, otromba munkásházakkal volt tele. Úgy éreztem: nem lett volna szabad visszamennem.

Már elinduláskor mint úti ajándék ért a hír, hogy fölvettek az Eötvös-kollégiumba.

Készülődés

Milyen hozománnyal indultam neki a fél-felnőtttség állapotának, amit az egyetemi évek jelentettek?

Vom Vater hab ich die Statur, des Lebens ernstes Führen,
Vom Mütterchen die Frohnatur und Lust zu fabulieren

Nálam félig-meddig fordítva volt mint Goethénél (nem mintha össze akarnám magam hasonlítani kiváló író társammal): természetemet inkább anyámtól örököltem, viszont az, hogy véremben van az irodalom, nyilván apai örökség. S megörököltem szorgalmát, rendszeretét, türelmességét, széles érdeklődését.

Apám életformája egyenletes volt, hivatalnoki pontosságú. Reggel beballagott rövid időre a Centrál kávéházba, délelőttjét a Franklinnál töltötte; ebédre hazajött, délután aludt egy keveset, aztán nekiült dolgozni íróasztalánál. Estéit megint leggyakrabban a Centrálban, a Philadelphiában avagy valamely más kávéházban, sörözőben töltötte. Anyám bölcsen tudomásul vette, hogy mindez szükséges járuléka az írói sornak. A felelősségtudat viszont anyám szerepe volt életünkben. Amellett büszke, rátarti, szenvedélyes, sokszor indulatos nő volt — könnyűkezü ő is, ha egy gyors pofonról volt szó. A derűs vidámság, az élet szeretete, a teremtő kíváncsiság mind újjal, mind régivel szemben, mindkettejükben megvolt.

A családi légkör szabadelvű volt, megítélvén mindkét oldali szélsőségeket, de elfogadva, hogy azok is kifejezései az emberiség tapasztalati skálájának. Csak később bukkantam rá a Voltaire-nek tulajdonított mondásra: „Nem értek veled egyet, de utolsó csepp véremig védem jogodat, hogy ellentmondj

nekem” s bár sajnos, ez az emberek világában csak eszmény maradhat, jól kifejezi a gondolati és érzelmi törekvést, amely szüleim magatartását jellemezte.

A vezérelv, amit talán leginkább köszönhetek Apám tanításának és példájának: nem szabad dogmatikusnak lenni. Csak azért, mert valaki a tekintély vagy hatalom alapján állít valamit, nem muszáj elfogadni — bár néha a gyakorlatban meg kell hajolni előtte, megadván Cézárnak ami Cézáré — de minden állítást a tények könyörtelen fényében kell mérlegre tenni. „Sose légy alázatos emberrel szemben; mindig légy alázatos a tényekkel szemben” — ma is hallom, amint kimért hangján felajánlotta ezt a magatartási elvet. Egyszer rábukantam, hogy az újgörögben *szkepszis* annyit jelent: „gondolkodás”. Míg ez a jelentésváltozás megerősítette hitemet a nyelvek génuszában, egyben visszakondult Apám szavaira.

Életem során több-kevesebb sikerrel igyekeztem követni ezt a vezérelvet — néha meg is fizettem érte.

Már a középiskolában, s később méginkább rá kellett jönnöm, hogy ez a mértékletes, engedékeny, de bíráló magatartás kisebbségben volt a környezettel szemben. Apám, anyám kezdettől fogva ellenezte a háborút — nem feledhetem el anyám lázas izgalmát amikor hazajött egy irodalmi előadásról, melyen Babits rekedt hangján elszavalta *Húsvét előtt* ditirambját, „Béke! béke már! — Legyen vége már!” — s ezt 1916-ban... A Károlyi-forradalmat Apám szívvel-lélekkel támogatta; a kommünnel tartózkodóan együttműködött, de nem adta fel kritikai álláspontját. A fehérterrort, ébredő-világot viszont gyökerestül elítélte, s a zsidókérdésben szívósan kitarított liberális nézetei mellett.

A láng, amely fel-fellobbanva, néha lecsitulva megvilágította életünket, mindig az irodalom volt. Az ízlés zsinórmértékével mérlegelni a művet, azt vallva, hogy a tehetség a legfőbb érdem, tekintet nélkül, honnan jó; mit világít meg régi vagy új fényvel az emberiség érzelmi és tapasztalati világából, mennyire sikerül a jellemábrázolás, a mesemondás, ha regényről van szó: a hangulat lerögzítése, a szavak varázsa, ha költe-

ményről. Ezeket tanultam meg, szinte lopva, fokozatosan, sosem egyoldalú előadás, hanem az alkotó gyakorlat példáján.

Ráadásul megtanultam Apám legfőbb bírálói elvét: a kritikusnak állást kell foglalnia, félelem és elfogultság nélkül kimondva véleményét, sosem az „egyrészt-másrészt” alapján. (Egyszer Apám nem túl hízelgő színibírálatot írt Gombaszögi Fridáról, mire Miklós Andor letiltotta a Pesti Napló hasábjairól jó időre. Anyám kétségbe volt esve az anyagiak miatt, de pillanatig se vitatta, hogy apám helyesen cselekedett.)

Egyszóval: intellektuel lettem. Természetes folyamat eredményeképpen, a felforgató külvilág és a családi sánc összhatására. Elvehetetlenül megrögződött bennem a tudat, hogy egy szellemi elitnek tagja vagyok. Tudom, van ebben némi pökhendiség; de a tudat maga fenntartott sok későbbi keserű pillanatban.

Ilyen örökséggel indultam neki az „életnek”; s most, hatvanegynehány esztendő után visszatekintve úgy vélem, a hamubasült pogácsa, amit szüleim úti tarisznyámba tettek, jól fenntartott a huszadik század viszontagságai során.

SCHÖPFLIN GYULA

A HOMÁLYBÓL

BORNEMISZA MAGYAR ELEKTRÁJA MAGYAR JÁTÉKNÉZŐ HELYEN 1778-BAN

Az a szerény véleményünk, hogy hasznára lesz mind irodalomtörténeti, mind pedig színháztörténeti kutatásunknak az, amit az alábbiakban, a Kritika 1976/2. számának színház rovatában Nagy Péter: *Bornemisza Péter Magyar Elektra – Csokonai Vitéz Mihály Karnyóné* c. írásának olvastán óhajtunk elmondani. A hivatkozott cikk megírja azt, hogy Nemzeti Színházunk jelentős tettet hajt végre művészeti vonatkozásban akkor, amikor Bornemisza *Magyar Elektráját*, a maga eredeti valóságában színre hozza. E műnek általa ismert előadásai kapcsán kifejezésre juttatja véleményét: „... azt hiszem első eset, hogy Bornemisza eredeti szövege hangzik el színpadon.” Majd elismerően méltatja Major Tamást, mondván, hogy övé az érdem, miszerint valahára egyszer Bornemisza szövege a maga eredeti szépségében szólalt meg hazai színpadunkon. Nemzeti színjátszásunk tartozásának e kései törlesztése kapcsán megjegyzi azt is, hogy a „mondhatatlanság ürügyén” iktatták ki a színházak és színtársulatok műsorrendjükből. Mégis enyhítő körülményként hozza fel azt, hogy bizony ezt a szöveget nem könnyű megtanulni a mindenkori későbbi utódoknak, így a maiaknak sem. — Mi lényegében igazat is adunk megállapításainak.

Azonban — minden valószínűség szerint — *egy év híján 200 évvel ezelőtt Bornemisza Elektráját a maga eredeti valóságában Pesten már előadták!* — És aki előadatta, az Kreskay Imre, a ma már elfeledett, de a maga korában megbecsült szerzetes-író, a pesti pálos monostor könyvtárának igazgatója, Bessenyei György és Ányos Pál jóbarátja volt.

Az előadás ideje : 1778. év!

A pálosok iskoladrámáinak és iskolai színjátszásának történetét kutatva jutottunk ahhoz a fentebb leírt állításunkat megalapozó adathoz, mely az *Elektra* pesti színházi előadását valószínűsíti. A felvilágosodás korának írói élénk verses levelezést is folytattak egymással. Barátok és ismerősök egyaránt nagyon szívesen gyakorolták ezt a levelezési formát. Két pálos rendtárs és jóbarát költőtárs, az ifjabb Ányos Pál és idősebb Kreskay Imre is gyakorta váltottak verses leveleket egymással. Kreskay Imre gyűjteményében maradt fenn

Ányos Pálnak egy 1778-ban hozzá intézett baráti verses levele, melyben a következő sorokat olvashatjuk:

„Barátom! Különös szerelmet mutattál
 Hogy egy Magyar Játék néző helyt nyitottál.
 Melyben BORNEMISZA nagy lelkét rajzolja,
 Midőn álbarátság fátyolát letolja.
 Szomoru esetét festi Hazájának,
 Mint Metasztazio kedvelt Rómájának.”¹

Ez a versrészlet adott ösztönzést arra, hogy az *Elektra* 1778-ban tartott pesti előadásáról, a fentebbi megállapításunkat kimondjuk. Mielőtt azonban tételünk indoklásához fognánk, szükséges, hogy Kreskay Imre személyiségével és munkásságával, ha nagyon rövidre fogva is, megismerkedjünk.² Egyben kutatásunk nyomán első ízben közölhetjük tragikus körülmények között bekövetkezett halálának pontos dátumát, melyet eddigi irodalmi közlemények, sőt az irodalmi lexikonok is tévesen, vagy körülbelüli évszámmal közölnek (az *Új Magyar Életrajzi Lexikon* is!).

Kreskay Imre 1748. november 5-én született Székesfehérvárott. Apja Kreskay János rácalmási (Fejér vm) földbirtokos nemes, előbb megyei esküdt, majd Székesfehérvár főbírája, később országgyűlési követe a pozsonyi diétán. Anyja Kovács Mária Anna. — A gyermek a keresztségben Tamás nevet kapott, szerzetesi neve Imre. A szerzetesi fogadalmat 1765. október 23-án tette le 12 társával együtt, s pálos szerzetes lett. Előljárói hamar felismerték tehetségét és külföldi tanulmányútra küldték. Négy évet töltött Rómában és közben bejárta Olaszországot, Velencében „majd beesett a halál gyomrába”; járt Németországban s hat hétig lakott Bécsben. Hazakerülve a pálos rend *meceki* birtokainak jószágkormányzója. Innen 1777-ben *Pestre kerül* s a rendház könyvtárának igazgatója. Ezekben az években köt szorosabb barátságot Bessenyeivel, Ányos Pállal és Virág Benedekkel, s ez utóbbiakkal élénk verses levelezést folytat. Pestről 1780-ban Szatmárba került és saját feljegyzése szerint, „a szatmári királyi iskolák helytartó igazgatója, az ifjúság lelki tanítója, könyvek k. vizsgálója s a szerzetes háznak előljárója.” A pálos rend feloszlása után (1786. szeptember 3) világi pap lett s változatos életutat járt be. Az életút állomásai: Sásvár (Ugocsa vm), Eötvös (Somogy vm), Bodajk (Fejér vm) és az utolsó állomás Ihászi (Veszprém vm) 1804 — 1809. Itt nevelősködött farádi Vörös Lászlónénál, tragikusan bekövetkezett haláláig 1809. *augusztus 6-ig*. Haláláról a pápai rk. főplébánia halotti anyakönyvében a következő bejegyzés olvasható: „1809.

¹ Költői levelezések KRESKAY IMRE hátrahagyott irataiból, életrajzi adatokkal s jegyzetekkel. Közli: DR. HATTYUPY DEZSŐ. RMK. 110—7. Bp. 1906. Szerkeszti. HEBNICH GUSZTÁV.

² DR. LAUSCHMANN GY.: *Kreskay Imre pálos költő*. Kath. Szle 1905.

augusztus 6. — *EMERICUS KRESKAY* Coelebs. *Locumtenens Insurrectionalis Redemoris Comitatus Albensis per Latrones trajectus. Annos 26. Cum adstantiis.*³ A bejegyzésben a 26 életkorszám, 62 helyett tévesen elírt. De az is kiderül, hogy rablógyilkosság áldozata lett. Nem tudni mi módon, annyi azonban tény: Ihászból gyakran bejárt Pápára, az ott élő volt rendtársakkal való találkozásra. Tán egyik ilyen útja alkalmával szökött francia hadseregbeli katonák ölték meg vagy bakonyi betyárok?! Ma már ezt nem lehet tudni.

A maga korában a legjelentősebb pálos írók sorába tartozott. A nagy négyes: Ányos — Kreskay — Versegly — Virág.

Baróti Szabó egyik költői levelében, kora költőit így sorolja:

„Nézd Orczyt, s a két Telekyt (több ilyenek Isten!)
Nézd ott Barcsaival Báróczyt, Péczelit, — itten
A nagy eszü Molnárt, Cziriéket, Kreskayt . . .”. (1789)

Batsányi 1791. augusztus 8-án kelt írásában így jellemzi mint a Kassai Magyar Társaság tagját: „jó deák és magyar poéta és szép tudományú jeles ember.”

Versei 1767-től jelentek meg a Kassai Magyar Múzeumban.

Munkáinak zöme kéziratban maradt. Jellemzésül néhány fontosabb munkáját idesoroljuk:

Az Ur vacsorájához buzdó dhatatossággal járuló töredelmes szívnek tiüköre. Készítette Kreskay Imre Paulinus. Kinyomtatott Veszprém 1778.

BÉKESSÉG esthajnal énekes ünneplés, musikabéli zengedezésekre és játékszínre alkalmazva. Mellyel a köz örömet háladatos szívvel festegeti K. I. — Veszprém 1806.

Buzdító versek a felkelő magyar nemességhez. — Veszprém 1809.

ÓDÁI az az énekei és a békesség. (Pápa, kézirat)

PÁPAI SYBILLA (Versek, 90 szakasz lottójátékra alkalmazva, Pápa, kézirat, 1806.)

Fordításai: Metastasio: *Themistocles* (megbővítve saját költeményeivel és énekeivel); *Scipio álma* játéknéző helyre alkalmazott dráma. Mindkettő kéziratban.

Nem jellemzést, mindössze rövid keresztmetszetet adtunk egy szerény, de szellemi kincsekben gazdag szerzetes-író életéről és munkásságáról, aki kora irodalmi életének nagyon cselekvő részese volt. Így érthetőbbek lesznek számunkra a következőkben elmondandók!

★

Térjünk vissza most már Ányos versrészletére és próbáljuk behelyezni gondolatvilágunkat a 18. század utolsó évtizedeinek irodalmi, politikai és társadalmi eseményeibe. Látjuk, hogy mindhárom vonal

³ A pápai rk. főplébánia I. sz. halotti anyakönyve. 00118.

napi eseményeiben és a jövő felé való igyekeztében, jobbra való törekvéseiben, a nemzeti szellem ébresztésében, a koreszme, a felvilágosodás. Ez a hatóerő és a hajtóerő, mely a világi és egyházi téren egyaránt hathatósan érintette az emberek szellemi habitusát. Így érthető, hogy a nemzet legjobbjai meghatározhatták és kitűzhatték a nemzet létérdekét szolgáló „munkatervet”. Úgy látták, hogy a nemzet fennmaradásának szilárd alapját akkor vethetik meg, ha olyan eszközöket ragadnak meg és működtetnek, melyek a magyar nyelv kiművelését, fejlesztését, fennmaradását legelsőrendben hathatósan előmozdítják. *Ezek az eszközök : az iskola, a játékszín és a tudós társaság !*

Kreskay Imre mindhárom eszköz alkalmazásában az élenjárók között volt.

A vers szavai: „egy Magyar Játék néző helyt nyitottál”, megerősítik azt a tényt, amit színháztörténetünk eddig is megállapított, hogy Pest-Budán magyar színészet és magyar színház a XVIII. század hetvenes éveiben nem volt.⁴ Azonban tudjuk azt is, hogy éppen ezekben az években már volt mozgalom a magyar színjátszás megteremtésére. Ifj. Ráday Pál szervezte a Magyar Játsszók Társaságát, melynek Batsányi János is tagja volt, és ez a műkedvelő társaság elő is adta *A hitető Mahomed, avagy a fanaticizmus* c. Voltaire-drámát 1785-ben, Zechenter Antal fordításában.⁵ Kreskay törekvése tehát nem találkozott idegenkedéssel semmiesetre sem! A törekvést helyeselték és pártolták, mert a „nyitottál” múlt idejű használata azt mutatja, hogy mielőtt Ányos e levelét megírta, ez a „Játék néző hely” már megnyílt, tehát volt már előadás benne, vagy folytak(?) előadások benne. S ezért kellett nyitni, mert mind ez ideig nem volt ilyen a fokozatosan központtá fejlődő Pesten.

Honnan és hogyan szereztek meg az *Elektrát*?

Erre két lehetőséget látunk. Az egyik az, hogy megvolt eredetiben a Kreskay Imre igazgatása alatt álló pesti pálos monostor könyvtárában. Itt került a kezébe és keltette fel érdeklődését. Nem maradhatott hatás nélkül rá maga a mű, de Bornemisza előszava sem s abban a célkitűzés:

„... Minden józan ítéletű ember előtt tudott dolog, hogy már néhány éve el kezdtek írni magyar nyelven és ezt a nyelvet nekünk Cicero és minden műveltebb nép példájára napról-napra fontosodó okból teljes erőnkben művelnünk kell.”

Íme az *Elektra* magyar nyelven való megszólalásának indítéka, eszmei mondanivalója, pontos fogalmazásban: hűség a nyelvhez, s ezen keresztül a hazához és a néphez. S minden bizonnyal ez volt

⁴ *Magyar Színháztörténet*. Bp. 1962.

⁵ *A Magyar Irodalom Története 1772-től 1839-ig*, III. p. 74. 126.

Kreskay és társai számára is az előadásra ösztönző motívum. Az alapvetően fontos ok, hogy a „Magyar Játék néző hely” megnyitására magyar „adaptációt” szólaltassanak meg. — S aztán már csak szervezni kellett színházat és játszó társaságot, akik vállalkoztak az előadásra. A pálos monostoroknak nagy és értékes könyvtárányuk volt. A drámairodalom nagy gyűjteményei is megtalálhatók voltak ott, hiszen a pálos iskolák nagy ügybuzgalommal rendezték az iskoladrámákat.⁶ Mi itt hadd hivatkozzunk a pápai pálos gimnázium könyvtárára, mert azt ismerjük. Ebben megvolt a *Tragoedia Italica* négy kiadásban; a *Comedia Italica Crespontis* II. III. IV. kötete; s a *Theatrum Mundi Gallici* párisi 1558-as kiadása. — A pesti monostor könyvtára nagyobb, gazdagabb volt a pápainál!

A másik lehetőség az, hogy Bessenyei György adta kölcsön a saját példányát, melyből *A holmi*ban közölt két részletet. Ott azt is írta: „a munka, nyomtatásban meg van nállam.”⁷ E szavak arra utalnak, hogy tulajdonában volt a könyv. Viszont azt is tudjuk, hogy Kreskay és Bessenyei jóbarátok voltak. Miután Kreskay 1777-ben Pestre került, ott gyakorta találkoztak is. Bessenyei, mint a magyar református egyház bécsi ágense gyakran járt gr. Belezsnaynak, a magyar református egyház akkori főgondnokának pesti házában s ennek birtokaira átutazóban jelentéstételre, s Belezsnayné irodalmi szalonját is tartott fenn francia mintára. Belezsnay pesti házában tartották meg, a „Tudós Hazafiúi Társaság” alakuló ülését is 1779-ben. Bessenyeit azonban már 1777 óta foglalkoztatta a dolog. S már ekkor beavatta Kreskay Imrét tervébe.⁸ Ezen az alakuló megbeszélésen résztvettek Bessenyei György, Ányos Pál, Fejér Antal ügyvéd, Glosius Sámuel orvosdoktor, Horányi Elek piarista tanár, Kreskay Imre, Rátz Sámuel, az ekkor már Budán levő egyetem tanára. Anyagilag támogatta volna a tervet Belezsnay tábornok is, s Orczy Lőrinc is ígérte támogatását. Pest ebben az időben kezdett már a szellemi világ központja lenni, s a Budára költöztetett egyetem is sok tudománnyal foglalkozó embert vonzott a városba. Gondolhatunk arra is, hogy esetleg ideiglenesen a pálos monostor lett volna otthona az akadémiának. Annyira szoros volt az akkor még kálvinista Bessenyei és a pálos atyák, közelebbről Kreskay Imrével való barátsága, hogy egyik a cenzúra által betiltott — kéziratát is, *A magyar nemzetnek szokásairól, erkölcseiről . . . törvényeiről*, a pesti pálos kolostornak adományozta.⁹

Mindezeket figyelembevéve, a gyakori pesti látogatások, találkozások, megbeszélések, a baráti kapcsolatok, az irodalmi életben

⁶ NÁDASDY LAJOS: *A pálos iskoladrámák és iskolai színjátszás Pápán*. — Kézirat. 1975.

⁷ BESSENYEI GYÖRGY: *A holmi*. Béts, 1779. 106—111

⁸ CSÁSZÁR ELEMÉR: *Ányos Pál (1756—1784)*. 59. sköv.

⁹ *Magyar Irod. Tört. III. Bessenyei György*. p. 22. sköv.

való együttműködés, könnyen hozhatta magával egy „Magyar Játék néző” felállításának tervét és ezen, ebben a Bessenyei tulajdonában levő és értékét felismert *Elektrának* az előadását. A „Játék néző hely” megnyitásával is és abban a magyar nyelvű dráma előadásával is, közös szívügyüket szolgálták, a magyar nyelv és a magyar haza építésének, fejlesztésének egyetemes, múlhatatlanul fontos érdekét. Ebben felül tudtak emelkedni felekezeti korlátokon is. Kreskay visszaemlékezve az akadémia szervezés és a tervezgetések idejére, Eötvösből keltezve, 1790. augusztus 6-án írja levelében Batsányinak: „Vedd észre, hogy a Toleranztíát már akkor mi gyakorlottuk: találkozáván közöttünk Pap, Világi, Lutheránus, kalvinista.”

Semmi esetre sem inehetünk el azonban egy elgondolkoztató tény mellett. Nevezetesen azon adat megvizsgálása mellett, mely szerint Kapronczai Ádám is hírt adott az *Elektra* létezéséről. Idézzük Heinrich Gusztávot, aki ezt írja az *Elektrával* kapcsolatban:

„E munkából mint említők teljes példány nem maradt reánk. Először Kapronczai Ádám tesz róla említést 1778. július 17. Bécsben kelt és Benkő Józsefhez intézett levelében, mely azonban szintén elveszett, midőn Benkő József teljes (kéziratban levő) 'Epistolariuma' a nagyenyedi collegium könyvtárával együtt elégett.”¹⁰

Heinrich nagyot tévedett az *Elektra* megítélésében s itt is, hiszen Bessenyeinek teljes példánya volt belőle. Kapronczai levelének ismeretében valóban döntő adathoz juthattunk volna minden vonatkozásban, tán az előadást illetően is. A levél írásának dátuma — 1778. július 17. — azt sugallja, hogy habár Bécsben írta, onnan keltezte levelét, talán épen Pesten találkozott vele átutazóban, netán egy előadás alkalmával! Vagy ha nem látta is, hallott valamit pesti átutazása idején, barátoktól, rokonoktól, ismerősöktől a Pesten megnyílt „Játék néző helyről” s abban az előadásokról?! Nyilván nem volt érdektelen és kis dolog akkor egy ilyen megmozdulás. Szárnyra kellett, hogy kapja a hír, szóbeszéd tárgya kellett hogy legyen. — De van egy harmadik lehetőség is. Az, hogy Bessenyeivel találkozott Bécsben és az beszélt neki a drámáról, vagy éppen kezébe is adta. Mindenesetre nem érdektelen az, hogy éppen Benkő Józsefnek írt a drámáról, a könyvről esetleg, hiszen Erdélyben egyik legnevesebb és legértékesebb magángyűjteménye *Közéapján* Benkőnek volt, kultúrtörténetileg értékes művekből, hungaricákból is. S Benkő gyűjteménye nemzeti jellegű is volt. A magyar irodalom alkotásai voltak az elsődlegesek, s a latin nyelvű anyag másodlagos.¹¹

Ányos hivatkozásai: „Midőn álbarátság fátyolát letolja” és „Szomorú esetét festi Hazájának, Mint Metasztazio kedvelt Rómájának”,

¹⁰ HEINRICH GUSZTÁV: *Bornemissza Péter Elektrájáról*. EPHK. 1878.

¹¹ BERLÁSZ JENŐ: *Könyvtári kultúránk a XVIII. században. — Irodalom és felvilágosodás*. Tanulmányok. Bp. 1974. p. 283 sköv.

– a dráma eseményeinek, lefolyásuknak és a bűnhődésnek, lényegre mutató összefoglalása, költői ötvözete. Ányos is és Kreskay is ismerte Metastasio drámái alkotásait, s így a párhuzam mindkettejük számára hús-vér valóság volt.

Összefoglalva az elmondottakat: lesznek, akiknek számára merészek tűnik, Bornemisza *Elektrájának* 1778-ik évi pesti előadásáról, Ányos Pálnak Kreskay Imréhez intézett levele alapján fentebb írt közlésünk és okadatolásunk, de akik velünk együtt tudnak élni, gondolkozni, lélegzeni a korrall és annak szellemével, azoknak számára nem is lesz olyan lehetetlen, elfogadhatatlan e megállapításunk.

NÁDASDY LAJOS

TOLDI MIKLÓS A RÉGI MAGYAR SZÍNPADON

Dolgozatunk célja az Arany János előtti színpadi Toldi-hagyomány vizsgálata, három ránk maradt darab, Dugonics András, Pergő Celesztin és Szigligeti Ede alkotásainak tükrében. Természetesen külön hely illeti meg az Arany János felé mutató törekvéseket, illetve azokat a motívumokat, amelyekről véleményt mondott vagy amelyet maga is felhasznált. Ha elemzéseinkből némileg művelődés- és ízléstörténeti áttekintés is kerekedik, annak köszönhető, hogy a Toldi-monda az 1794 és az 1840 közötti három feldolgozásban mindig az uralkodó színjátéktípus legnépszerűbb vonásait kölcsönözte nyersanyagához.

Dugonics András *Toldi Miklós* c., „szomorú történet három szakaszokban” megjelölésű munkája¹ hasonlatos a szerző többi, színpadra és olvasásra szánt darabjához: nyomtatásban is megjelenik, párbeszédés tördelésű, amelyek között rövide fogott elbeszélő és leíró részek pótolják az olvasónak az epikai előadásmódot (a színpadon ezek bő szerzői instrukciónak tűnhetnek), a hitelesség illúzióját pedig a szöveghez fűzött lapalji jegyzetek hivatottak megteremteni. Reháné Moór Annának, a Pesten működött első magyar színtársulat vezető színésznőjének, aki színpadra vitte a szöveget, nem volt sok dolga. Kevesebb színhelyre tömöríthette a cselekményt és elhagyta a leíró-elbeszélő bekezdéseket. (Súgókönyv vagy cenzúrapéldány a színpadi átdolgozásról nem maradt fenn.)

¹ In: *Jeles történetek*, I. könyv, Pest 1794. 3–170.; Új kiadása *Toldi Miklós* címen: Bp. 1894. (HENRICH GUSZTÁV bevezető tanulmányával)

Dugonics forrását Heinrich Gusztáv találta meg egy C. Christmann nevezetű mannheimi orvos 1782-ben megjelent *Der Statthalter von Corfu* c., háromfelvonásos szomorújátékában. Ugyanőt nevezi meg szerzőnek Mérey Sándor 1796-os színdarablistája a Kelemen-társulat könyvtáráról, ahol a „Nemzeti Ruhába öltöztetettek” közé sorolja.² A darabot 1786-ban Pozsonyban, 1794-ben (a magyar bemutatót három hónappal megelőzve) Pest-Budán németül is játszották.³ Az átültetés valóban magyarítás; a 18. század elején, a Velencei Köztársasághoz tartozó Korfu szigetén játszódó cselekmény így kerül Mátyás szabácsi diadalát követően (1476) Szegedre, Dugonics szülővárosába. A király Toldit, a fekete sereg ezredesét nevezte ki a város parancsnokának, amely a drámában vég helyé lép elő, hitelesítendő Toldi megrágalmazásának ügyét: az intrika szerint kiszolgáltatja a végek helyzetképét a töröknek. Ehhez a Toldi-monda olyan változatának említésére van szükség, amely a nagyerejű hőst a 15. században élőnek tudja: ezért szegődik Dugonics Ráday Pál hívéül Toldi nógrádi voltát illetően — eszerint valóban Mátyás uralkodása alatt vitézkedett.⁴ Tévedés ne essék szólván, Dugonics kitűnően ismerte a monda minden változatát, mint az előszavából is kiderült, ahol együtt említi Ilosvai Selymes Pétert, Bél Mátyást, Ráday Pált, majd leszögezi: „Toldi életének folyamattya, és fiatal korában végbe vitt dolgai a jegyzetekben vannak . . .”⁵ A drámaszövegben néhány helyen felismerhetően jelen vannak — mintegy hitelesítő szereppel — a mondai hős vonásai. Szillér, az álnok városbíró, Toldi Trézsi elutasított kérője így okoskodik (I. szakasz, XV. rész.): „Trézsit ugyan erőszakkal alig vihetem el, mert Toldi Miklós elég erős ember.” Vindplat, a városbíró száz írnoka és cselszövőtársa ugyanezt mondja a II. szakasz. III. részében: „Kinizsi Pál se bírna vele, nem hogy egy bíró.” Az árulás vádjával ártatlanul bebörtönzött Toldi a tömlőcben (III. szakasz II. rész) így beszél a fekete sereg tizedeséhez: „Soha Toldit nem láttad, hogy a szemközt jövő haláltúl megrettent volna. Soha jobban nem féltém, mint a budai kriptában.” — világos utalással az Ilosvainál megénekelte kriptarablási jelenetre, amit Dugonics 16. számú jegyzetében ismertet is. A *Magyar példa beszédek és jeles közmondások* (Szeged 1820.) anyagában, mind az „erősökre”, mind a „cselekedeti hasonlóságra”, mind a „tulajdoni

² HEINRICH GUSZTÁV: *Dugonics Toldi-drámája* EPhK 1890. (pótkötet) 505–25. és BAYER JÓZSEF: *A magyar drámairodalom története*, Bp. 1897. II. 422.

³ LUGOSI DÖME: *Az első magyar játszószíni társaság játékkrendje 1790–1801*, ItK 1934. 177.

⁴ Erre legújabban I. BELITZKY JÁNOS: *Nógrádi eredetű-e a Toldi-monda?*, Palócföld, 1967/1. 86. 95.

⁵ Friss kiadása a jegyzeteknek: *Arany János Összes Művei* XV. Levelezés (1828–1851), Bp. 1975. 720–5. (SÁFRÁN GYÖRGYI jegyzeteivel)

hasonlatosságokra” mondásaiban van Toldira vonatkozó szólás és szóláshasonlat.⁶ Ezek közül nemcsak az erőre utaló kitételek kerültek a drámaszövegbe, hanem a Toldi lováról szóló is; az említett tizedes hozza hírrül a rossz óment, hogy „nagyságodnak Pirók lova az istállóból kiszabadulván, a szemétdombon tengődik.” (III. szakasz, XII. rész).

E szétszórt utalások a Toldi-mondára azonban mit sem változtatnak a lényegen. Toldi idős emberként, egy Sturm und Drang-vonásokat és szentimentális motívumokat ötvöző dráma szenvedő alanya lett; alig néhány változtatással a német eredetihez képest, de ezek sem az ő személyét érintik.⁷ A mondai hős megfáradt, már csak jó atya szeretne lenni: „Oh be nagy gyönyörűség a házi gyönyörűség! — Mi a híres név? — mi a kincs? — mi a Tisztség? — Semmi se, ha az atyai gyönyörűséggel öszve-tétetik.” (I. szakasz III. rész) Ennek értelmében kéri nyugdíjaztatását Mátyástól. A darabban egymást érik az érzékeny jelenetek: Toldi utolsó szegedi reggelén a kertben hosszan imdákozik, a polgárok szószólója meghatott szavakkal búcsúzik tőle. A III. szakaszban, az intrika időleges felülkerekedése idején pedig a méltósággal viselt sorscsapások sorozata váltja ki a néző könnyezését. Börtönbe vetik, ahonnan hívei ugyan kiszabadítják és egy híd alá dugják (!), újból a bíró kezére kerülve pellengérré állítják, s már-már lefejezik, amikor a fekete sereg közbelépése menti meg életét — ám el kell még szenvednie leánya halálhírért, aki megtévelyelve, a vár-bástyáról a Tiszába ugrott. A dráma az égre tekintő Toldi szavaival fejeződik be: „Istenem! Teremtőm! Te adtad nekem ezen megböcsülhetetlen kincset — Te — is vetted — el én töllem! — Legyen áldott a Magyarok Istenének szent neve.”

Heinrich Gusztáv „furcsa véletlen”-nek nevezte Dugonics tárgyválasztását és német mintjának kézbevetését, a törökök fenyegető történeti háttérében látva meg a közös pontot Christmann érzékeny-játékával. Az ok mélyebben fekszik. Dugonics darabja rendkívül jellemző az 1790-es évek pesti játékszíni műsorása, tágabb értelemben vett mintáit is innen meríti. Az a végső változtatás, hogy a női főszereplő nem gyógyul ki időleges örültségéből, hanem belehal annak következményeibe, az irodalmias igény jele; a tragédia irányába akarja elmozdítani a témát, részeként annak a korabeli felfogásnak, amely egyenlőségjelet tesz a tragikus és a szomorú közé, műfaji alcímként megőrizve a tragédiát, amelynek hatása azonban a szentimentális vonások és játékelemek felerősödésével már nem a katarzisz összetett élménye, hanem az érzelmi azonosulás kiváltása, a megrikatás. 1792, a rendszeresebben folyó pest-budai színelőadások kezdete

⁶ Idézi SÁFRÁN GYÖRGYI: AJÓM XV. 725.

⁷ Az egybevetést az eredetivel HEINRICH GUSZTÁV végezte el: i. h.

óta a *Toldi Miklóshoz* hasonló konfliktus is számos változatban került elő a hatalmi témájú érzékenyjátékok sorozatában.⁸ Bennük az ártatlanul megrágalmazott, „virtuosos” tisztségviselő időleges szenvedései után, amelyet az intrika készít számára, megdicsőülten, érzelmeiben és meggyőződésében erősödötten folytatja életét. Dugonics, aki másutt is (*Bátori Mária, Az arany perecek*) ilyen drámák magyarítására vállalkozik, minden bizonnyal ezért keresett és talált mintát Christmann szövegében.

Itt jegyezzük meg még, hogy a magyar szépirodalom formálódó értékrendje és terminológiája megengedi Dugonicsnak, hogy műve előszavában ezeket írja: „Meg-magyarosítottam tehát egy Korfúii történetet, és igazán, magyar rámára szabván, tulajdonomná, és Eredeti Játékká tettem.”

A Toldi-érezkenyjáték tökéletes műsorba illeszkedését mutatja a hajdani szereposztás is: a címszerepet Sehy Ferenc játszotta, akinek a Martinovics-mozgalom besúgójaként szerzett hírhedtsége sem nyomhatja el kétségtelen színészi képességeit. De a többiek — a Toldi Trézsit alakító és a dramatizálásnál önmagára gondoló Rehákné, a Vindplatot játszó Kelemen László, az ifjú hősök jelmezében jeleskedő Láng Ádám — is ugyanazt a szerepkört vállalják, mint az említett hatalmi témájú érzékenyjátékokban.

A Toldi-monda és a német érzékenyjáték összeférhetlensége, a virtus kétféle, katonai és polgárérenyű felfogásának harca Dugonics legkevésbé sikerült magyarítását eredményezte. Országosan ez nagyon is szembeszökő, hiszen az 1794-es, 1795-ös, 1810-es, 1812-es és 1814-es pesti egy-egy előadásán kívül seholsem találkozunk vele. A többnyelvű kettős városban Toldi-hagyomány csak egyféle élt, a Budán kifüggesztett és neki tulajdonított fegyvereké, amit az élelmes író 17. sz. jegyzetében szemtanúként említ is. Minthogy a dráma szövegében Toldi crejéről szó esik, ez a színhagyomány nem lehetett gátja a befogadásnak. Kolozsvárott, az 1790-es évek másik színházi központjában már maga a módszer visszatetszést keltett, a konzervatívabb ízlésállapotú arisztokraták irányította közvélemény ott csak a vígjátékban fogadta el a magyarítást, de még az országosan leg-sikeresebb Dugonics-adaptáció, a *Bátori Mária* helyett is az eredeti Iñez Castro-történetét játszották. Feltűnő viszont, hogy az újjászerveződé Kelemen-társulat állomáshelyein (Nagyvárad, Debrecen, Szeged, Gyöngyös, Losonc) még a játékszíni könyvtárakból is eltűnik a nyomtatott, tehát könnyen beszerezhető drámaszöveg. A térképre pillantva az ellentmondás megoldódik: az alföldi, illetve a nógrádi Toldi-monda hagyomány-körzeteiről van szó!

⁸ KRATTER: *A szerencsétlen alkancellár* (bemutató: 1793. márc. 6.) — GEBLER: *Ozmondok* (bem. 1793. márc. 16.), és *A minister* (bem. 1793. jún. 28.) stb. műveire gondolunk.

A következő színpadi feldolgozás azonos módszerrel, magyarítással készült, de már más színjátéktípus mintája szerint. Alois Gleich 1806-os vitézi játékát, az *Albert, der Bär* címűt Pergő Celesztin vándorszínész és színigazgató helyezte át ismét Mátyás korába, 1473-ba; Toldi újra a fekete seregben szolgál, annak vezére.⁹ A 12. században játszódó német lovagdrámát, amely Guelpho gróf lázadását adja elő Svábföld hercege ellen, először Katona József fordította magyarra, *Medve Albert, vagy a veinszbergi asszonyok* címen. A szöveg elveszett, 1812. augusztus 14-i pesti műkedvelői és 1813. február 7-i hivatásos előadásának színlapja azonban ránk maradt. Róluk annyi leolvasható, hogy Katona nem magyarított, hanem fordított és valamennyi szereplőt megtartotta. Hogy miért esett Gleich darabjára a választása, az a Katona-életmű ismeretében könnyen érthető. Itt is egy öreg, megkeseredett, uralkodója ellen lázadó tisztségviselő áll a cselekmény középpontjában (Guelpho), mint később de la Châtre az *Aubign Clementiában*, sőt némileg élnek e vonások Ziskában és Bánkban is Biberach majdani megformálója ezúttal három kóbor lovag szerepésülteti át magyarra. A *Lucza székében*, amelyet keletkezésében legfeljebb félév választ el a *Medve Alberttől*, szintén kettős cselekményszál lesz: a vérgőzös és érzékenyjátéki vonásokat is őrző eseményeket népies-életképes jelenetek humorral ellenpontozzák. Gleich darabjában a lovagi tárgyváltásztás a Goethe *Götz von Berlichingenjével* elindult sorba tartozik, a weinsbergi polgárok vígjátéki tabló pedig (iszákosságukkal, hősködésükkel, korlátoltságukkal) Kotzebue *Die Kleinstädter* c., szintén iskolát teremtő darabját követik. Toldi előképe, a nagyerejű Medve Albert cím-, de nem főszereplő.

1835. április 4-én jelzi először a Kassáról fennmaradt színlap, hogy bemutatják Pergő Celesztin *Toldi Miklós vagy a kőszegi hős asszonyok* c. „vígsággal vegyes nemzeti hőstörténetet”, három felvonásban.¹⁰ Mindenekelőtt a magyarítás megkésített időpontja vonja magára a figyelmet. Pergő Celesztin, a vitézi játékok kiöregedő, színfalhasogatóan indulatos hőse akkor nyúlt Gleich darabjához, amikor az már országosan lefutott. Jelenlegi adataink szerint a *Medve Albertet* 1832. december 15-én játszotta utoljára a dunántúli színtársulat.¹¹ Munkája, bár a vállalkozás anakronisztikus (Victor Hugo programadó *Hernaniját* két és fél hónappal korábban mutatták be Budán), nem nélkülözi a gyakorlatot, a színpadi jártasságot és ügyes-

⁹ A darab nem jelent meg nyomtatásban. Röviden ismertette (eredetijével összevetve) HEINRICH GUSZTÁV, DUGONICS *Toldi Miklósának* előszavában. Bp. 1894. 40–58. Az általa használt, BAYER JÓZSEF tulajdonában volt példány ma: OSZK Színháztörténeti Tár, MM 4666. Ez 1865-ös lejegyzésű lévén, mi reformkori sűgőkönyv-változatát használtuk: MM 4665.

¹⁰ További címváltozatai: *A lisztes vitézek*, *A nők legdrágább kincse*

¹¹ KÖNYVES MÁTÉ: *Játékszíni korszak*, Buda-Pest 1834.

séget. A színhelyek Mátyás 1473-as, Kőszeg alatti táborát és az ostromlott várost mutatják. A szereplők a vitézi játék hősei és heroinái, akiket két-három vonással már ábrázolni lehet a színpadon. Mátyás belső konfliktusa a lázadók és a város elpusztulása meg a kegyelem gyakorlása között feszül; Rozgonyi Margit, a lázadó erdélyi vajda felesége vállalja a harcot, de a kilátástalan küzdelem helyett végül okos ötlettel vet véget a vérontásnak és töri meg egyúttal férje, Újlaki Miklós ellenállását. Mindkét tábor közös azonban a magyar vitézség töretlen erényében. Az ellenfelek tisztelik-becsülik egymást, tisztességtelen eszközt (mérényletet, árulást) nem vesznek igénybe, sőt figyelmeztetik erre egymást! A cselszövő (akár Dugonics szász Vindplatja) szintén idegen: Gleich három ritteréből összevonva egyetlen, velejéig romlott intrikus lesz, aki — ez a vitézi játékok legsúlyosabb vétke! — ráadásul gyáva is. Előbb Pechini Nikolo a neve és olasz, utóbb Ernest Pechinger stíriai lovagra javítják a sűgőkönyvben és a színlapokon egyaránt.

A Medve Albertből magyarított Toldi két Gleich-figurát egyesít, így erején kívül belső konfliktus is jellemzi. Az erdélyi származásának mondott vitéz közvetett jellemzésében érdekesen keverednek az Ilosvaira visszavezetett tettek (rettegett eréjű; ő maga említi, hogy ökölrel ütött le ökröt) a német középkor hiedelmeivel: eladta lelkét az ördögnek, gyerekeket eszik. A tíz mérföldre parittyázott malomkő felemlítése egyaránt utalhat a Budán mutogatott fegyverekre és Ilosvaira. (Dugonics mindkettőt közölte, 7. és 17. számú jegyzeteiben.) Az I. felvonás 2. jelenetében Toldi még nőgyűlölőként hozza Mátyás elé Újlaki rokonát, Gara Etelkát; nem sokkal később azonban emiatt már mentetőzik: „Én Harczoknak embere, szelíd érzetidhez olybá képzelem magam, mint egy vízzuhanást egy csendes zenéhez . . .” Az önmagát faragatlannak nevező Toldi akkor is ilyen szóvirágokkal, a vitézi játék fellengzős nyelven fejezi ki magát, amikor a II. felvonás 6. jelenetében, egy monológ soraiban önmagát győzi meg a Mátyáshoz kapcsoló hűség előbbrevalóságáról a szerelemnél. A darab záróötletét, a vándoraneidotává önállósult és állítólagosan megtörtént esetet, mely szerint a weinsbergi asszonyok mint legdrágább kincsüket, férjüket mentették meg az ostromlott várból, Pergő Celesztin továbbfejlesztette. Toldi megkapja Gara Etelka kezét a végső tablóban, de vígjátéki „büntetés” éri a kőszegi polgárok kettejét. Szaniszló Boldizsár, a gyámleányára aspiráló kocsmáros és a gyáva Flórián pék lisztesládában érkeznek meg a táborba. A magyarító kedvét a munkára az is éleszthette, hogy az anekdota ismert volt nálunk: Pázmány Péter, Mikés Kelemen, Faludi Ferenc, Andrád Sámuel örökítették meg.¹²

¹² GYÖRGY LAJOS: *A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai*, Bp. 1934. 250. anekdota.

A darabot, amelynek Toldija közelebb áll a mondai hőshöz, mint Dugonicsé, vidéken igen sokáig játszották. Kassai, 1862. dec. 27-i plakátját láttuk az OSzK Színháztörténeti Tárában és Bayer József példánya — mint jegyzetben említettük — 1865-ös lejegyzésű. Nem így Budán, ahol a Várszínházban Pergő Cleesztin 1835. november 8-án lépett benne fel vendégként, Újlaki Miklóst alakítva. (Mátyást Egressy Gábor, Toldit Szentpétery Zsigmond, Szaniszlót Megyeri Károly, Rozgonyi Margitot Laborfalvy Róza, a gyámleány Lencsit Lendvayné Hivatal Anikó játszotta.) A kritika, amely ekkoriban kezdte rendszeresen szemlézni és bírálni — a romantikus eredetiség igényével — a német lovagdrámáktól, vitézi játékoktól, érzékeny-játékoktól korszerűtlen vándorszínészeti műsort, kapott az alkalmon. A Honművész 1835. november 15-i számában K. jel alatt maga a szerkesztő, Mátray-Róthkrepf Gábor fogott tollat:

„E mutatvány czíme sokat s valamely tisztes honi tárgynak csinos kidolgozását igérvén szép számú nézők gyűltek egybe. Azonban várakozásuk igen megcsalott, midőn abban ama régi vitézi játékot, melyet 'Medve Albert' czím alatt magyarból is rég időtől fogva ismerünk, találtuk, s mellynek a weisbergi asszonyok hűségének regényes története szolgál alapul. Czelesztin úr e darabot magyarosítván, a történeti igazság ellen magyar országra és pedig Mátyás király idejére nem éppen szerencsésen szorítá.”

A recenzió egy másik bekezdése pontosan rögzíti az elaggó vitézi játék megkövetelte játéktílust és előadásmódot is, Pergő Celestin Újlakiját méltatva:

„nem levén alkalma benne a reá nézve kedvező indulatos előadást lenni; érzékenyebb részeit pedig remegő gyenge szavával és egyhangú beszédével hatóvá nem **stebette.**”

A sebtében betanult címszerep sem váltott ki elismerést:

„Szentpéteri úrnak (Toldi) alrendű szerepében sokkal kevesebb tenni valója volt, hogysen a czím ígérétének eleget tehetett volna; de szerepének egy kétszer akadozó késekedő elmondása is némi hiányt éreztetett.”

A másik divatlap, a Rajzolatok meglegedett annyival, hogy november 21-i számában, amikor a zajló Dunán való átkelés nehézségeit ecsetelte a Várszínház gyérülő közönségéről szólva, megjegyyezze

„... a Duna széles, oly világos mentség, mellyet csak a nem láthat által, ki nem tudja a Duna átdobálása mennyi erőködésébe került Toldi Miklósnak, annak az izmos vitéz magyarnak, kinek lova abban az időben szemétre jutott, s ki ebben az időben maga is alkalmasint vitézileg oda jutna.”

A *Toldi Miklós* budai előadásán minden bizonnyal fellépett a statisztériában a fiatal Szigligeti Ede segédszínész. Öt évre rá, 1840-ben ő nyerte el *Rózsa* c. vígjátékával a Magyar Tudós Társaság azévi száz aranyos drámajutalmát. Az 1840. november 30-i, nemzeti színházi bemutató után — mint számos alkalommal Szigligeti premierjeit követően — plágium-vita lángolt fel a sajtóban, utóbb a drámatör-

téneti szakirodalomban is.¹³ A hatások végletekig tágított köre helyett (Weber Artúr tette ezt Falstaffig növelt kitekintésében) ma már inkább azt kell vizsgálnunk, mint minden Szigligeti-plágiumügyben, hogy a színész-író a színházi konvenciórendszer mely elemeiből építkezett, illetve melyeket igyekezett tudatosan túlhaladni. Mindezt tette a romantikus-liberális eredetiségfogalom körén belül, melyet az Akadémia pályadíja fémszélű számunkra. A Schedius Lajosból, Fáy András tiszteleti tagból, Bajza Józsefből, Czuczor Gergelyből és Vörösmarty Mihályból álló bírálbizottság színi hatást ígérőnek nevezte a vígjátékot s Vörösmarty — akinek bíráló véleménye fennmaradt — ezt elsősorban a jellemformálás gazdagságától, a jó szerkesztéstől és a pergő dialógusoktól várta.¹⁴ A Honművész a bemutatót követően a minták között Moreto nagyszerű vígjátékát, a *Donna Dianát* és Holbein vitézi játékát, *A kronsteini harcjátékot* említette; Szigligeti mindkettőben színészként is fellépett a Pesti Magyar Színházban. A hatások egyike sem Toldit érintette. A *Donna Dianából* elsősorban a címszereplő Kórogi Rózsa élettársát megválasztó, sőt a szerelmes férfit próbára tevő aktivitását élte tovább szerzőnk, ugyanott szó volt a nő kezéért történő bajvívásról is. *A kronsteini harcjáték* esetében pedig az átvett-kölcsönzött motívumok nemcsak új összefüggésbe kerültek, hanem a műfajváltás következtében eredeti konvenciórendszerük ellen munkáltak. Így Holbein özvegy Elsbeth grófnéja a rákényszerített végrendelet értelmében adja kezét a vitézi torna győztesének, félreértés és véletlen szükséges ahhoz, hogy — más nevében és fegyverzetében — Starkenbergi Konrád, Kronstein jogos örököse és Elsbeth titkos imádottja elnyerhesse birtokát és az özvegy kezét. Kórogi Rózsa, Szigligeti hősnője mulatozás közben az idegen és kérkedő Bábel lovagot megleckéztetendő, fogadásból ötlei ki, hogy a rittert párbajra kényszeríti — az elhatározásban, amely a szerelmi cselvígjáték dramaturgiai szabályai és a „jól megírt” francia vígjáték nyelvi-dialógusbeli szokványa szerint történik, nincs szerepe Toldinak.

A mondai hős alakjában Szigligeti széles ismeretanyagot ötvöz egyé. Ilosvait bizonytalannal ismerte: a szakáll-motívum kibontása és a budai özvegyel történt, színpadra nem írható eset helyébe lépő, más, de szintén özvegyel való érzelmi-szerelmi kaland utal erre. A nőgyűlölet motívuma Pergő Celesztin magyarázatának első jele-

¹³ WEBER ARTÚR: *Szigligeti Rózsájának forrásai*, EPhK 1910. 548–9. Csak az 1847-es ZERFFI GUSZTÁV-támadásról ír, amikor a *Mátyás fia* ürügyén tett a hírhedt „didaskália”-író oldalvágásokat a közepesnek minősített vígjátékra, és az azt díjjal jutalmazó Magyar Tudós Társaságra.

¹⁴ *A Magyar Tudós Társaság évkönyvei (1830–40)*, V. kötet, Buda, 1842. 75–6. és VISZOTA GYULA: *Vörösmarty nagyjutalmi és drámai jelentései*, Akadémiai Értesítő 1914. 122–3. BAJZA ugyanezt emeli ki *** jegyű bírálatában: Athenaeum 1841. febr. 21.

neteiben is megvolt Toldi figurájában. De akadt a nagyerejű, a nők társaságában menthetetlenül ügyefogyott, s így vígjátékvá váló hősnek egyéb hazai színpadi előképe is: Kinizsi Pál, Gaál József *Mátyás király Ludason* c., 1836-os történeti vígjátékában. Szigligeti nemcsak tudta és vallotta, hogy az a párhuzamos cselekményszerkesztés, az ún. tükördramaturgia, amelyet Gleich vitézi játékában már tapasztaltunk, Toldi alakja körül is hatásos eszköz a színpadon, hiszen népies vonulata alkalmas a főcselekmény idézőjelezésére, sőt parodizálására is — de elfogadta a liberális indíttatású kritikának azt az idevágó és ismétlődő javaslatát is, hogy a különböző társadalmi osztályok és rétegek együtt-szerepeltetése szolgáljon az ismert játékszíni fogás új, érdekegyesítő indítékául. Rózsa és Ország szerelmi bajvívása szavakban (elmenve olykor a szójátékok határáig) és Bábel megleckéztetésének ötlete — ez az I. felvonás főúri magánkörnyezetben zajló cselekménye, amely Mátyás korában játszódik ugyan (hogy Ország jó bajvívó, azt Kisfaludy Károlytól tudjuk),¹⁵ de a korrajzos háttérnek nincs szerepe, amit a szándékoltan modern nyelvhasználat is aláhúzott.¹⁶ Toldi kapcsolása e cselekményhez nagy rutinról árulkodik. Már az I. felvonás 5. jelenetében kiderül, hogy az öreg Csupor mesélni szokott a hős tetteiről; a sastoll, a cseh lovag és az ország címerének esete egyaránt utal a reformkori Toldi-versek (Kisfaludy Károly, Vörösmarty Mihály) és Ilosvai ismeretére; egyben pompás kormeghatározása az öregedő vitéznek. A 8. és a 10. jelenetben Bábel Toldi legyőzésével kérkedik és tőle tudja meg Rózsa vendégei, hogy a fogadóban szállt meg. Az igen ügyes előkészítés után a fogadó szobájának hagyományosabb színhelyén találkoznak először Toldival, akinek erőfitogtató bizonyítékai (tallér kettétörése, fájó kézfogás) meglehetősen gyenge ötletek és ugyanígy erőltetettnek hat a szóláshasonlat megjátszása szeméten tengődő lováról és annak pusztulásáról több jeleneten át. (II. felvonás, 2. 5. 8. jelenet). Szigligeti leleménye viszont a már Ilosvainál az élemedettebb kor jelképének szánt és Vörösmartynál (*Az ősz bajnok*) szó szerint idézett szakáll-motívum kiterjesztése, amelynek levágatása Rózsa feltétele lesz a házasságra, miután Toldi — félrevezettetve és párbajra készítve Bábeltől — legyőzte az özvegytől szeretett Országot. Toldi monológja (III. felvonás 4. jelenet) jó példa arra, hogy szerzőnk nemcsak a komikum erősebb, nevetetőbb fokát tudja vagy a pillanatnyi hatásra építő nyelvi fordulatokat művelni kedvvel, hanem a humorral ábrázolás elnéző mosolyát is kiváltja olvasójából-nézőjéből:

„De mit mond a világ? — A világ! — Ez a bökkenő! Azt mondja Toldi Miklós, hogy szakálladat levágtad, mert nőd parancsolá! Csak azt nem tudánk, hogy ő kívánta;

¹⁴ A *Budai harcjáték* c., 1828-as verséből.

¹⁶ A Honművész kritikája „póriásságnak” bélyegzi a szándékolt anakronizmusokat.

de egész társaság előtt nyilván kívánta . . . Csúfolni fognak, s talán még a gyermekek is utánam kiáltják: Toldi! a szél hordta el szakálladat, vagy nőd tépte ki? – Villámháború, azt ne mondja senki Toldiról! – Asszony vagy szakáll! – – Csak azt nem mondta volna: talán szeretlek! . . . Talán? – s talán nem! s én szakállamat ezen talánért áldozzam fel? – Új bökkendő ez! Hátha csak játszik velem? – A szakáll marad! – Tisztelem ő asszonyságát, de bábja nem leszek! – A szakáll, még egyszer mondom, marad!

Szigligeti másik leleménye a hűséges öreg kísérő, Nagy Endre népies figurájának átformálása *A kronsteini harcjáték* Stürmerjéből. Ő csaknem teljes szövegében szólásokban beszél, urához patriarchális, bensőséges jóviszony fűzi – Arany öreg Bencéjének előképe. Toldi a vígjáték zárójelenetében főhőssé emelkedik: szakállát félresimítva egy búcsúcsókot kap Rózsától, anyja után az életében az elsőt, a vendégek pedig megélezzik az élő hősmondát. Erről ismét Arany jut eszünkbe, a *Toldi* befejezése: „Nem is lőn asszonnyal tartós barátság, / Azután sem lépett soha házasságra.” (XII. ének, 19. versszak.)

Összegezve úgy véljük: Szigligeti a színpadon látott, játszott vitézi játékok (*Toldi Miklós, A kronsteini harcjáték*) egyes elemeiből is építkezve, a magyar mondai és irodalmi hagyományra támaszkodva, világirodalmi vígjáték-mintát (*Donna Diana*) követve tudatosan alkotta meg az idejétmúlt vitézi játékok fonákját. Témaválasztása és tehetséges megoldásai tökéletesen egybevágtak az elavult német műsört eredeti drámákkal kiszorítani akaró Athenaeum-triász elképzeléseivel – így a *Rózsának* nemcsak pályadíja és az ellene intézett 1847-es sajtótámadás érhető, de jelentős szerep jutott a vígjátéknak Szigligeti akadémiai levelező taggá választásában is: ugyanazon nagygyűlésen, 1840. szeptember 5-én. Az is kétségtelen, hogy a reformkori irodalmi folyamat egészében Arany János befogadására egyengeti az utat.

A vígjáték hatását nagyban növelte színrevitelének gondossága, főként a jelmezek pompája és a szereposztás.¹⁷ Rózsa szerepével Lendvayné és Laborfalvy Róza is sikert aratott, míg „a komoly, vasgyúró, kevésszavú Toldi, lassú, nehézkes mozdulatokkal és beszéddel” remek megszemélyesítőre lelt Bartha Jánosban, a Nemzeti Színház kiváló fizikai adottságú, de a régi vitézi játéki iskola egységesebb ábrázolásához sokban ragaszkodó színészében, akit modorosságai miatt a romantikus drámákban ismételten elmarasztaltak, itt azonban szinte hibái is érényé váltak. Babel lovagot (Bajza szavával: a „szemtelen, hazug, gyáva, de élénk bodzabél-emberké”-t) a kortárs francia vígjáték bonviván-szerepein gyakorlott László József vitte sikerre.^{17b} A Honművész a bemutató közönségeről is adott valamelyes

¹⁷ (A gyakorlott, rutinos színpadi szerző az adott színészgárdára méretezte szerepeit.)

^{17b} Az idézetek BAJZA kritikájából valók: i. h.

képet, s ebből kiderül, hogy az arisztokratákkal és a polgári publikummal szemben inkább a nemesi tisztségviselők, értelmiségiek és a karzat diák-kispolgári-plebejus népe tekintette meg a bemutatót: „A páholyok és a zártszékek ugyan nem annyira, de a földszinti szabadter és karzat tömve voltak hallgatókkal, kik minden felvonás után élénk zajosan tapsolák elő a szerzőt . . .” A *Rózsa* a forradalomig tizen négy előadást ért meg Pesten, vidéken is sokfelé bemutatták, Kolozsvárott például két héttel nemzeti színházi premierje után.

★

Tárgyunk lezárása természetesen az Arany János-vonatkozások felvonultatása, a kritikai kiadás kötetének figyelembevételével. Szigligeti 1846-ban összegezte drámaírói elveit, a Kisfaludy Társaságban mondott székfoglalójában s ezeket némileg megbővítve adta ki újra 1857-ben.¹⁸ A történeti témaválasztásnál a hazai tárgyak előnyét fejtegeti, a követendő munkamódszerről pedig leszögezi:

„A köztudomású tényeket és adatokat megtartja, a már történetileg ismert személyek jellemfővonalait nem fogja meghazudtolni, hanem azokat a történeti fővonalak rajza közt úgy fogja színezní, hogy azok egyedekké domborodjanak ki.”

A módszert valóban követte – mint láttuk – a *Rózsa*ban és az 1843-ban bemutatott, 1844-ben kiadott *Kinizsi*ben. Arany tétélesen a *Rózsról* nem nyilatkozott, ismerete csak közvetetten, a *Toldi szerelme* keletkezéstörténetében mutatható ki. Az első adalék az a levélbeli motívum, amely 1847-ben került papírra. Augusztus 30-án Szilágyi István becsmérli Aranynak levelében a *Kinizsi* c. vígjátékot – s hogy a költőt a téma foglalkoztatta, bizonyíték rá Petőfinek küldött szeptember 7-i levele, amelyben Julcsa lánya faggatózásait említve Szendrey Júliáról, megjegyzi: „Ide kell aztán költészet, mint a Szigligeti 'historiai' darabjaihoz”.¹⁹

Arany János más szemlélettel közeledett Toldi alakjához és ennek megfelelően módszere is eltér Szigligeti idézett receptjétől

„Ügy vagyok én a régi mondákkal, mint a pap a jeligével, szeretek, a hol csak lehet, rájuk támaszkodni s több hitelt, nyomatékot vélek általok művemnek adhatni.”

– írja Toldy Ferencnek, 1851 áprilisában. Csakhogy amíg a triológia első részéhez Ilosvai valóban nyújtott elégséges mondai anyagot számára, addig az 1848 körül kigondolt és 1850-ben első megfogalmazásban töredékesen leírt *Dalids időkhöz*, a hármas mű középrészéhez ilyen szintű forrás már nem állt rendelkezésére. Ezért kiterjesztette érdeklődési körét a monda minden feldolgozására, így a szép-

¹⁸ *A színiköltészetéről*, Nemzeti Színházi nyugdíjintézetű naptár 1858-ra, Pest 1857. 58–70.

¹⁹ *AJÓM* XV: 131. 142.

irodalmiakra is, s rákényszerült a Szigligeti-módszerhez való közeledésre. „Felfogom a kort a históriából, úgy, a mint birom, s a többit csinálom fejből.” – vallja meg Szilágyi Istvánnak, anyagot kérő leveleinek egyikében. Kertbeny Károly Lipcséből érkezett válaszában bukkan fel először a magyarított Christmann-érzékenyjáték: „Ugye ám Dugonics is írt egy Toldy-t?” (1851. jan. 1.) Nem sokkal később Toldy Ferenc is felemlíti Dugonicsot, 1851. ápr. 16-án kelt levelében:

„A Toldi-mondából, melyet Rádai Pál (a múlt század elején) még a nép szájában ismert, már csak az van fen, mit Ilosvai és Dugonics őrzöttek meg s némely Toldira vonatkozó közmondások. Mind ezekből semmi sincs, mit k(egye)d vagy ne ismerne, vagy használhatna. Ha mindazonáltal Dugonics nem volna a k(egye)d kezénél, szívesen leíratom.”

– s valóban; májusban Kovács Jánossal, Tisza Domokos nevelőjével el is küldte Gesztre.²⁰ A szövegösszefüggésből egyértelműen kitűnik, hogy nem a dráma, hanem a hozzáfűzött jegyzetekben közölt mondaváltozat érdekelte Aranyt. Dugonics főszövegének hatása egyetlen halvány reflexión mérhető: a költő a témavázlatban „*Pejkó, Pirkó*” kettős elnevezéssel illeti Toldi lovát, az első kidolgozás kéziratában (1850) *Délceg* a paripa, míg az I. ének nyomtatott mutatványként történt megjelenésekor (a Vahot Imre szerkesztette *Losonci Phoenix*ben, 1851). a *Pirkó* név marad meg, amely Dugonicsnál *Pirók* alakváltozatban szerepel, de kizárólag a főszövegben.²¹

A *Dalids idők* korai munkafázisában Szigligeti alaposabb ismeretének sincs még nyoma. Az első kidolgozásban a király álruhás országjárása és Holubár felléptetése a Rozgonyi Piroska kezéért vívott lovagi tornán inkább Kisfaludy Károlyt idézi (*Budai harejáték*) és erősebben Mátyás korát, mint Szigligetit és a 14. századot. 1854-ben azonban, amikor Arany a *Toldi* második kiadása és Kemény Zsigmond róla írott méltatása nyomán újult erővel lát neki a második kidolgozásnak, s ebben a források hiánya akadályozza leginkább, kezébe kerülhetett Szigligeti vígjátéka is. A *Dalids idők* új változatának II. énekében, az 5. versszakban bukkan elő a szakáll-motívum, de nem az Ilosvainál látott és a *Toldi estéjében* feldolgozott apród-jelenet formájában, hanem egy elmaradt esküvő indítékaként. Ugyancsak nem szerepelt az első kidolgozásban Tar Lőrinc alakja és a helyette való vívás motívuma, amit az 1854-es kidolgozásban Toldi vetett fel Tarnak, s meg is szegett, jobbkézzel győzván a balog vitéz páncéljában, aminek következeképpen el is jegyzi Piroskát. (A végső változatból ez már hiányzik.) Ez utóbbi szintén Szigligeti-hatás, nála Ország legyőzése után ragaszkodik időlegesen Toldi az özvegy kezéhez.

²⁰ Az idézett helyek, a hivatkozás sorrendjében: AJÖM XV. 365. 327. 319. 354. 729.

²¹ Vö. AJÖM V., sajtó alá rendezte VOINOVICH GÁZA, Bp. 1953. 435. 440.

Az 1863 után újra munkába vett változatban (most már *Toldi szerelme* címen) Szigligetire legfeljebb a *Pejkó* lónév utal halványan. Az 1867 után megírt énekek közül a VI.-ban vélhetünk még elmosódott reformkori színpadi hatást: Piroska tetszhalálának és a sírbolt-jelenetnek megformálásában, amely önmagában kerek játékszíni esemény. A motívum az 1848 előtti műsorban meglehetősen közkeletű.²² Az eddig ismert példákból hadd utaljunk itt a *Romeó és Júlia* kriptajelenetére (a tragédiából Arany éppen 1863-ban fordított részleteket), valamint új adalékként Katona József *Lucza széke* c. darabjának hasonló megoldására. De olyan mintát is valószínűsíthetünk, mint Dumas *Howard Katalin* c. romantikus történeti drámája, amelyben a cselekménynek fontos, kétszeri motívuma tetszhalálba álomittallal menekülés: nemcsak a címszereplő él vele, de férje is, VIII. Henrik angol király haragja elől menekülendő. Hogyan kapcsolódhat mindez a *Toldi szerelméhez*? Arany János 1836. április 9-én és 20-án Debrecenben kétszer lépett színpadra az egyik udvaronc szerepében. Az öregedő költőben pedig ugyancsak élénken élnek ifjúkori színészkalandjának emlékei. Bizonyítékunk rá az 1873-ban befejezett *Bolond Istók* II. éneke.

KERÉNYI FERENC

EGY ISMERETLEN KÖLTŐNK: KOVÁCS NORBERT

Jelen írásom tárgyát, célját, szándékát semminő fontoskodó prózai bevezetés oly jól el nem mondhatná, mint Heltai Jenőnk *Poétasors* című ismeretes kis remeke. Hadd álljon tehát ez itt minden egyéb bevezetés helyett:

Egy mélabús, bohó poéta
 – Kissé különc volt meg blazírt, –
 Nagy szorgalommal, szép betűkkel
 Nehány száz verset összeírt.

Nyakába vette a világot,
 Hóna alá a kötetet,
 S elindult kiadót keresni,
 De hajh! hiába keresett.

²² A kritikai kiadásban említett mintákat (AJÖM V. 563.), BOLYAI FARKAS *Párisi per* c. szomorújátékának és DUGONICS *Csereijének* hatását nem tagadjuk: ezeket ARANY 1856-ban kikölcsönözte a nagykőrösi gimnázium könyvtárából, tehát kétségkívül forrásul szolgálhattak.

Ekkor kiadta mint „sajátját”,
 Velinpapíron, díszesen;
 A kritika agyondicsérte,
 De — meg nem vette senkisémet.

Egy antikvárium zugában,
 Ahol nem érte semmi vész,
 Belepte lassankint a könyvet
 Egy zöld meccénás: a penész!

Év évre jött, év év után tünt,
 Meghalt a költő: éh miatt; —
 Az ódondászt is eltemették,
 De a kötet vers — megmaradt.

Egy műbarát, úri gavallér,
 Kit útja egykor arra vitt,
 Meglátta és dívatba hozta
 A holt poétát s dalait.

Újból kiadták a kötetjét,
 Arcképe forgalomba jött,
 Ott ragyogott a kirakatban
 Az ünnepelt beauték között.

A hamvait újból kiásták
 És eltemették díszesen
 S megvette mindenki a könyvét,
 De — nem olvasta senkisémet . . .

Nagyon is felcsigáztam volna az olvasó érdeklődését? Ideje akkor arra intenem, hogy egy eleddig ismeretlen Ady, vagy akár csak — mondjuk — Tóth Árpád felfedezésének tényét ne várja tőlem. Akit én halála után harminc esztendővel bemutatok a magyar olvasóközönségnek, az szerényebb méretű költő. A Nyugat nemzedékének második-vonalbeli költőivel — aminők Dutka Ákos, Kemény Simon, Nagy Zoltán és többen — azonban jól kiállja a versenyt. Korra nézve egyébként valamivel idősebb ezeknél — körülbelül Ignotus kortársa. Bizonyos tekintetben szellemi rokona is ennek a csak írói nevében „Ismeretlen”, valójában a magyar irodalomnak egy egész korszakát jelző kortársának: mindketten igen nagy műveltségű, elemző-bíráló elmék voltak és költői műveikben a hagyományos és az akkori új között mintegy átmenetet képező formanyelvet használtak.

Kovács Norbert, Tasner Antalnak (1808 — 1861), Széchenyi István érdemes magántitkárának volt unokája. Származásának körülményeit azonban részben homály fedi. 1874-ben született Bécsben az után, hogy apja, Tasner Dénes az 1873-iki bécsi börzekrachon elvesztette volt örökölt családi vagyonát. Az apa talán részben e csapás, és a belőle fakadt megélhetési gondok hatására nemsokára megtévelyodott és rövid betegség után meghalt. A költő anyja, született Kovács Mária élete végéig özvegy Tasner Dénesnének nevezte magát, a költő fiatalon

elhalt huga pedig Tasner Jolánnak; míg a költő maga már gimnazista korában — amikor tehát maga még nem magyarosíthatta nevét — a Kovács Norbert nevet, tehát anyja vezetéknevét viselte. Ebből másra aligha következtethetünk, mint arra, hogy költőnk házasságon kívüli kapcsolatból született; apja azután házasságra lépett Kovács Máriával, úgy hogy Tasner Jolán már törvényes szülött (talán utószülött?) volt, de az apa megtévelyodván már nem rendelkezett a fiú törvényesítéséhez szükséges jogi cselekvőképességgel.

Ákárhogy is történt azonban mindez, bizonyos az, hogy Kovács Norbert Tasner Dénes fia s így Tasner Antal unokája volt. Államtudori oklevelet szerzett és államszámviteli vizgát is tett. Magántanulmánnyal jelentős matematikai és csillagászati ismeretekre tett szert. . . Egy évig a pesti vármegyeházán dolgozott, majd két-három évig újságíróskodott — egyebek között a Hétnél — 1901-ben pedig a Statisztikai Hivatal szolgálatába lépett, ahonnan végül miniszteri osztályfőnöki rangban ment nyugalomba. Élete végéig agglegény maradt; utolsó éveiben fogadott leánya — szintén Kovács Mária — viselte gondját. 1946-ban halt meg, s a rákoskeresztúri temetőben helyezték nyugalomra, noha egész életében budai lakos volt.

Statisztikusként kiváló szakembernek számított Kovács Norbert; nagyszámú munkával gazdagította a statisztika irodalmát és nyugdíjas korában is az Országos Statisztikai Tanács tagja volt. Másrészt pedig egyike volt a legkiválóbb magyar sakkfeladvány-költőknek. E minőségében mondhatni világhírű volt, és magyar valamint külföldi kiadású feladvány-gyűjtemények számos ilyenmű remekét őrzik. Élete legjelentősebb teljesítményét ő maga azonban költészetében látta. Ebben talán tévedett, mert a magyar nemzet világhíre szempontjából többet jelent egy nemzetközileg elismert sakkfeladvány-költő, és nemzeti haszon szempontjából többet egy kiváló statisztikus, mint eggyel több kisjelentőségű lírikus. De költőként is van akkora mint sokan mások, akik bejutottak az irodalomtörténetekbe és irodalmi lexikonokba — hogy ehelyütt többet ne is említsek mint a szintén statisztikus Vargha Gyulát — illik tehát, hogy érszbeni mellőzése megszűnjék.

Kovács Norbert saját kiadásában, részben baráti előfizetésekre alapozva két verseskötetet jelentetett meg életében: az elsőt 1901-ben *Troubadour Dalok*, a másodikat 1941-ben *Talán* címen. Első kötetében csiszolt formákban az akkori divatos epigon-költők — Ábrányi Emil, Bartók Lajos és mások — hangján szól, de már megnyilatkozik itt-ott saját, önálló egyénisége is. Ez teljesen kibontakozottan áll előttünk második kötetében. Formailag itt korábbi darabjait csillogó virtuozitás jellemzi, a későbbieket viszont a külső dísz öreges, rezignált elhanyagolása — pontosan ugyanaz ami Babits Mihály költészetének korábbi és későbbi szakaszát. Babitsot szerette és becsülte egyébként

leginkább kortársai között Kovács Norbert. Adyt bámulta, de nem szerette igazán. És mégis Ady nem kevésbé hatott nyelvezetére, képhasználatára. Hadd mutassam be ezt a hatást egyetlen idézetten, a *Fagyos szentemnek* című vers első szakaszán:

Voltál, tehát vagy! Magdolnás sóhajimához
hiába hajt a bilincses Élet, a gyáva Fogdmeget.
Útközben, ha futsz előlem a képzelt, sohai Mához,
térdepeltető Tegnapunk remegő áhitata fog meg.

Halála harmincadik évfordulójának évében annyit kétségtelenül megérdemelne Kovács Norbert, hogy a magyar irodalmi világ tudomást vegyen róla; nevét, legszűkebb életrajzi adatait és költői életművének rövid jellemzését a kézikönyvekbe bevegye. És addig is, amíg költeményeinek megfelelően válogatott gyűjteménye új kiadásra nem kerülhet, hadd álljon itt úttörő kis írásom mellékleteként három verse. Elseje ezeknek a *Troubadour Dalok*, a többi a *Talán* című kötetből való. Első darabunkban meglepő, hogy a húszéves ifjú két évvel a millenium megünneplése előtt, a ferencjózsefi – Babits által oly találóan lótuszevőnek nevezett – aranykorban mily éles szemmel látta meg az új században később kirobbanó társadalmi-politikai mozgalmakat. Második darabunk Kovács Norbert babitsos virtuózkodó hajlamának jellemző terméke. Harmadik darabunk a statisztikai tudomány művelése kapcsán a valószínűségi számítás rejtelmeibe elmélyedt elme reflexióit tükrözi megkapó eredetiséggel.

A század vége közeleg

1894

A vén idő csak pontosan jár,
Pedig hát régi gépezet . . .
Egy hosszú percnél vége van már,
És most egy új felé vezet.
Néhány fővényszem hátra bár még,
Ó emberek, figyeljétek!
– Nővő a fény, fogyó az árnyék –
A század vége közeleg!

Elérkezett egy új határra
A korszellem, e gyorsvonat,
Most gőzzel jár, de nemsokára
Majd villámszárnyakon halad.
Figyeljétek e csöngetésre
S ne késsetek le, nemzetek!
– Nő már az eszmék új vetése –
A század vége közeleg!

Elég a dözsölés, a mámor;
Elég a nagy búcsúztató:
A jókedv már sehogyse' lángol,
A gondtalanság nem való.
Szorongásukban zajt csinálnak,
Miként a csöndben a gyerek:
– De ez se' gát a szélzúgásnak –
A század vége közeleg!

Kiált az ember össze-vissza,
Rekedten, dölyfösen, vadul;
A serleget fenékiig issza
Félelme elfojtásaul.
De hasztalan minden tivornya,
Önámító, silány cselek.
– Tizenkettőt ver a toronyba' –
A század vége közeleg!

Végigborsószik egyre jobban
 Az óriási test, a nép.
 A belső láng itt-ott kilobban
 A láz előfutárjakép.
 Így tűzokádó hegytoroknál
 A láva lassan gyűlve meg,
 Még mielőtt kitör, morog már . . .
 A század vége közeleg!

Sötét az ég, kevés a fény még,
 Az is csak halvány és lopott.
 De már a láthatár-szegély ég,
 Jelezvén a kelő napot.
 Sötétség-kedvelők, ti undok
 Éjmadarak, rettegetek!
 – A fényözönben megvakultok –
 A század vége közeleg!

A mult századvég szikrafénye
 Vakító villámlás vala,
 Mely belövelt a rémes éjbe,
 S mit elnyelt felhők tábora.
 Most jó csupán valódi hajnal,
 Hatalmas, nagyszerű, remek . . .
 S öröktűzű naptámadattal
 A század vége közeleg!

Júniuskodás

Rég nem énekeltem áprilistról,
 rég nem voltam első lomblesen.
 Illat árad éles-édesen
 s a magasban a pacsirta is szól.

Rózsaszírom hullását lesem.
 Ver a napfény a fenyéren izzón,
 álomárnyék gyűrűzik a kis tón
 s lelkemnek nincs nyugta, éje sem.

Emléktüske, vágybogács a kinzóm.
 Mámor-ábrándcsöbörből esem
 fáj-vödörbe. Csupa csáp és íz től,

csiklandó fz, csókos csáp; hiszen
 lárva-szenten, bogár-tündérfickón
 Révül, kábul, szédül az szem! . . .
 (1920 és 30 között?)

Talán

Talán! Bolond szó, mégis boldogító.
 Sovány betűkből áldott fogalom.
 Való bajok képzelt varázs-szere.
 Rögtön kellő életmentő hajócska,
 amelynek vitorláját most szövik,
 és evezőjét most faragja csak
 Jövő-legény, ki épp most születik.

Talán! Beteg szó, beteg gyógyítója.
 Föl nem kelt csillag, mely már látható,
 mert fölveti léleksugártörés.
 Gondolatbimbót fakasztó meleg,
 mit holnap nap légfűtése ad majd.
 Képzeltszirmok meseillata,
 miről majd holnapután álmodunk.
 Talán! Kis gyáva szó, de bátorító.
 Kétkedők végső, titkos fohásza.
 Életpiszokban fuldokló magunkhoz
 hitelvegőből szakadt buborék.

Talán! Mérges szó, csöppnyi éltető.
 Tartalmas úr. Tapinthatatlan talizmán.
 Fövénybe rajzolt kép. Párafogás.
 Jelenföldben múltgyökéren fakadt,
 jövőbe nyíló törpe vágóvirág.
 Sejtéssé emelt halavány kívánság.
 A lemondás kihimzett szemfedője
 és tetszhalottnak hazudott tetem.

Talán! Halk szó, hanem visszhangot ébreszt.
 Emlégyümölcsök elszórt magvai
 nyomán támadó erdő veri vissza,
 s elsírt könyárból majdan várva-várt
 öröm naphője szívja föl a felhőt,
 mely már most dörgi hozzánk biztatását.
 Szívünkben bánatseprővel kotort
 érzésforgács és akaratszánk hull
 a boldogság széttűzött asztaláról,
 s a talán-szikra, mely majd fölropúl
 e meggyulladó máglya lángfészkekből,
 a valóság hideg földjén kigyöngyült
 harmatcsöppekben csillog már előre.

Talán! Szürkécske szó, de pirosító.
 Vékony tudásunk átlátszó falán át
 halálfehér jövőnk üveglapjára
 halványmosolyú színeket lopó.
 Szívárvány-ács, sugárszövet-szabó,
 tükkörben cirógatott szerető.
 Átölelt árnyék. Létté csókolt semmi.

(1940 körül.)

Oslo, 1976

KEMÉNY FERENC

DOKUMENTUM

THOMAS MANN FELJEGYZÉSEI ELSŐ BUDAPESTI FÖLÖLVASÁSÁRÓL

A Thomas Mann-jubileum, születésének centenáriuma, számos nagyértékű kiadvánnyal gazdagította ismereteinket a század talán legnagyobb epikusáról. E kiadványok közül is kiemelkedik Peter de Mendelssohn nagyszabású életrajzírói vállalkozásának első kötete, amely a jubileumi évben jelent meg és csaknem 1200 oldalon mutatja be az író életének 1875 és 1918 közti szakaszát. Kiadója a Frankfurt am Main-i S. Fischer Verlag; tehát — legalábbis nevében — ugyanaz a kiadócég, amelynél az író első könyve, az 1898-as évszámot viselő *Friedemann úr a törpe* című novellagyűjtemény óta valamennyi Thomas Mann-mű napvilágot látott. Az életrajz címe: *Der Zauberer. Das Leben des deutschen Schriftstellers Thomas Mann.*

Bőven merített az életrajzíró a még kiadatlan Mann-kéziratokból: följegyzésekből és levelekből. Ennek köszönhető, hogy most először láttak nyomdafestéket az írónak 1913. decemberi első budapesti fölolvása eseményeiről papírra vetett jegyzetei a kötet 949–950. lapján. A zürichi Eidgenössische Technische Hochschule Thomas Mann-Archivumának, a hagyaték őrzőjének állományából közreadott három lapnyi terjedelmű följegyzést az író valószínűleg abból a célból készítette, hogy a vezérszavai alapján hazatértét követően naplójában megörökíthesse négy és fél napos bécsi és budapesti útjának eseményeit. 1933-at megelőző időből származó naplóit, miután nagy ügyel-bajjal visszaszerezte őket a náci kezéből, elégette az emigrációban élő író. Első itt-tartózkodásával kapcsolatos följegyzései tehát „slágvort”-jellegük mellett is becsesek, mivel a kevés számú személyes dokumentum közül a legbeszédesebben szólnak apró élményeiről és ismeretségeiről. — Az első budapesti fölolvás előzményeit és lefolyását Győri Judit könyvének — *Thomas Mann Magyarországon. (Fölolvasóestjeinek története és sajtóvisszhangja)*. Bp. 1968. (Modern filológiai füzetek 4.) — első fejezete (*Először Magyarországon 7–27.*) tárgyalja. Adatait az alább közreadott dokumentum több ponton kiegészíti, illetve alátámasztja.

A sebtében odavetett emlékeztető följegyzésekben a magyar nevek gyakran pontatlanok. Persze az is megeshetett, hogy a közlő betűzte ki hibásan őket. (Az alábbi fordítás a magyar neveknél nem követi

a német szöveg íráshibáit.) Rövid kommentárjaiban de Mendelssohn meglepően tájékozottnak mutatkozik a magyar szereplőket illetően. Ezt jólesően nyugtázhhatja a hazai olvasó. Mindössze két hibát találni a magyarázatokban. A Thomas Mann által Fischerként emlegetett Halasi Fischer Ödönt, a felolvasóestet kezdeményező újságíró-nagykereskedőt az életrajz írója összetéveszti Samuel Fischerrel, a nagyhírű berlini kiadóval, és fölteszi róla, hogy üzleti úton volt a magyar fővárosban. Ignotusnak pedig fia, Pál keresztnévét adja. — A följegyzések elejéről elhagyjuk a december 4-ére, a bécsi tartózkodásra vonatkozóakat.

Dec. 5. Másnap ebéd Wassermann-nal a Sakk-klubban. Utazás Budapestre. Érkezés 6 órakor, Fischer jött értem. Elegáns konflis. Fényűző szálloda. A szerezsen. Appartement. Átöltözés. Gyalog az orfeumba. Utcakép. Párizsias Andrassy út. Vacsora a varietében.

Dec. 6. Másnap a Parlamentben. Találkozás Herczeg [Ferenccel]. Ülés. Apponyi, kereskedelmi miniszter. Ignotus. Herczeg és a művészek. Dr. Jankovich. Fogadás. (Építészet. Politika. Reichstag.) Lakkcipő. Ebéd a szállóban Kosztolányival. Pihenő. Séta. (Üzletház.) Átöltözés. Autón a Zeneakadémiára. Felolvasás. (Elegáns közönség.) A ruhásszekrény. Utána páholyban az orgonakoncerten, autogramvadászok várnak. Vacsora Bíróékcal, Kosztolányival stb. a szállóban. A kis K[osztolányi]né rózsái.

December 7. Reggeli a Gerbeaud-ban. Kocsival Budára. Kilátás a Mátyás-templomtól. Belül: különös gótika. Török zászlók. A templom mecset volt a törökök alatt. A vár. Rippl-Rónaihoz. Műterem. A lánya. Képek, rajzok. Dedikációk. A zongorista. Pálinkák. Kosztolányiék. Ebéd a szállodában. Pihenő. Átöltözés. Séta Fischerrel. Operában. Boccaccio. Falstaff [?] Művészklub. Rippl-Rónai, Kosztolányiék. A zongorista, Fischer és mások. Vacsora, majd lemegyünk és zene a társalgóban. Útrakelés. Kávéház. A bűvész. Elkísérnek a szállodába.

Dec. 8. 4 órakor ágyba. Hatkor kelés és az Orient-expresszhez. Fiatal magyar útitárs, aki szivarral kínált és elmesélte, hogy Párizsba utazik. Szívélyes búcsú Münchenben.

A háborúban elpusztult, Duna-parti „Hungária” (a mai Apáczai Csere János és Szende Pál utcák határolta telken) volt az a „fényűző szálloda”, ahol Mann lakott. (V. ö. Győri Judit: I. m. 19. l.; valamint *Világ* 1913. dec. 7. 15. l.) — Nyilván itt figyelte föl megérkezésekor az író, akiinek érdeklődése az egzotikus és különös figurák iránt közismert, a „szerecsen”-re. — Abból, hogy az odavezető gyalogséta során az Andrásy utat (a mai Népköztársaság útját) látta, arra lehet következtetni, hogy a Szerecsen (ma Paulay Ede) utcai „Kristálypalota” (a Thália Színház helyén), illetve a Révai utcai „Folies Caprices” (ma Vidám Színpad) közül az egyik volt a meglátogatott orfeum.

A parlamenti látogatásról ugyancsak a Világ ímént idézett névtelen cikke (valószínűleg Kosztolányi vagy Bíró Lajos írása) számol be. Mann tanúja volt az ülésen Apponyi Albert és Harkányi János kereskedelmi miniszter szópárbjának, s ezt az élményét több miut tíz év elmúltával is fölleveníti a Pesti Hírlap szerkesztőjéhez írt levelében: „... a Parlamentben meghallgattam Apponyi gróf ellenzéki beszédét, amelyből egy szót sem értettem ugyan, de mégsem untatott.” (Thomas Mann: *Levelek 1889–1933*. Bp. 1965. 237.). Apponyi huszonnegy aradi vasutas ügyében interpellált, akiket azért bocsátottak el az állami szolgálatból, mert a legutóbbi választáson nem a miniszterelnökre, hanem az ellenzék jelöltjére szavaztak. — A Világ tudósításából: „A parlament ülése után dr. Jankovich Béla kultuszminiszter Herczeg Ferenc kalauzolása mellett audiencián fogadta őt és hosszasan elbeszélgetett vele a német és magyar politikai viszonyokról és a magyar művészetről.” — Az „audiencia” során a „Reichstag” megjelölésű téma — később maga Thomas Mann emlegeti — az úgynevezett „Zabern-ügy” vitájára vonatkozik a német birodalmi gyűlésben. A német közigazgatás alatt álló, Vogézek-beli Zabern (Saverne) 1913 októberének végén a franciaajkú lakosság és a német helyőrség összetűzésének színtere volt. Az ügy a Reichstag napirendjére került, politikai válság lett belőle, amelynek során a császár a hadsereg javára zárta le a vitás kérdést. Nagy feltűnést keltett a militaristák győzelme az ellenzéki pártok fölött, és ennek nyomán a német–francia viszony további éleződése. A december 4-éről szóló följegyzések tanúsága szerint Mann bécsi ismerőseivel folytatott beszélgetéseinek is egyik témája volt ez az aggasztó esemény. — A lakkcipő vásárlására Thomas Mann negyedik budapesti látogatása alkalmával Kosztolányi Dezső emlékszik vissza részletesen: „Huszonkét esztendővel ezelőtt ismerkedtem meg vele. Akkor pont huszonkét évvel fiatalabb volt ő is, e sorok írója is. A régi Váci utcán sétálgattunk, s a régi, békebeli verőfény csillogott a járdán. Wedekindről beszélgettünk. 'Lángeszű marha' — mondotta. De eszébe jutott, hogy estére előad, s poggyászában nem hozott magával lakkcipőt. Bemennünk egy boltba lakkcipőt vásárolni. Hosszan, elmerülő figyelemmel

válogatott a dús anyagban. A segéd nyitogatta a papírdobozokat, s ő a selyempapírt félrehajtva, szemügyre vette a cipőipar remkeit, elismerő főbőlintással. Fölpróbált egyet, járkált az eléje teregetett gyökérszőnyegen, le-lesandított a vadonatúj cipőre, nézegette magát a tükörben is, valami alig észrevehető, öngúnyoló mosollyal. Nem volt gyermekes. Egyáltalán nem hasonlított azokhoz az éme-lyítő költőkhöz, akik öntetszelegve hangsúlyozzák a bennük lakozó kisdedi ösztönöket. Ilyesmitől megóvta őt éles értelme, éles humor-érzéke. Választott egy cipőt. 'Azt hiszem, ez jó' — mondotta. Aztán tovább bandukoltunk az utcákon. Munkarendjéről, műhelyitkairól vallott. Egyszerre meghallotta új cipője nyikorgását, letekintett rá, néhányat még lépett, büszkén, önérzetesen, s nevetve ezt mondotta: 'Azt hiszem, ez kitűnő, ez pompás.' (Pesti Hírlap 1935. febr. 1. In: *Ércnél maradandóbb*. Bp. 1975. 342. l.) — A Zeneakadémia kister- mében került sor a fölolvásásra. Műsorán két részlet szerepelt az *Egy szélhámos vallomásaiból* valamint két rövid novella: *A ruhás- szekrény* és *A csodagyerek*. — A vacsorán résztvevő Bíróék: Bíró Lajos és felesége Vészi Jolán.

A Gerbeud a mai Vörösmarty cukrászda a Vörösmarty téren. — A december 7-i (vasárnapi) programról ez a híradás található a Világ dec. 9-i számának 9. oldalán: „Thomas Mann, a kitűnő német író a vasárnapot még Budapesten töltötte. Délelőtt Rippl-Rónai Józsefet kereste fel budai műtermében, délután a városban sétált, amely annyira felkeltette az érdeklődését, hogy — megígérte — valamelyik német lapban cikket ír róla. Este az Operában a Boccaccio-t nézte végig, majd a 'Művészház'-ban Rippl-Rónai vendége volt. Késő éjjeli órákig tisztelői körében időzött a klubban, ahol Keéri-Szántó Imre zongoraművész kedves és intim hangversenyt rögtönzött a számára.” — Rippl-Rónai budai műterme a Gellérthegy oldalában, a Kelenhegyi út 12–14 sz. alatt volt. A művész leánya, az akkor mintegy 10 éves Anella Paris, Rippl-Rónai francia feleségének, Lazarine-nek volt unokahuga, akit, árvaságra jutván, 1910-ben vett magához a gyermektelen házaspár. Az író érdeklődését nyilván felkeltette a francia kislány. — Sajnos, nincs nyoma annak, hogy Mann német lapban beszámolt volna Budapesten szerzett benyomásairól. — A „Falstaff” elnevezés után már a német szövegben is szögletes zárójelbe tett kérdőjel áll. Vagy az író jegyzett fel tévesen valamit, vagy az olvasat bizonytalan. — A Világ híradásának tanúsága szerint a művészklubon a „Művészház” értendő. Ez tulajdonképpen egy kiállítások rendezésére alakult egyesület volt, amelyet a neves és haladószellemű újságíró és értékes képzőművészeti tanulmányok szerzője, Rózsa Miklós hívott életre 1909-ben. Mintegy kétezer tagot számlált az egyesület, melynek helyisége 1913-ban a Rózsa (ma Rózsa Ferenc) és Szegfű utca sarkán levő gróf Zichy Jenő-

palota volt, ahol kiállításokat rendezett és klubot tartott fenn. — A kávéházi találkozásról a bűvésszel Kosztolányiné is megemlékezik férje életrajzában (*Kosztolányi Dezső*. Bp. 1938. 304.). Fentebb idézett, 1935-ös cikkében pedig Kosztolányi ír róla, bár az időpontra nézve téved, mert ez a találkozás Thomas Mannak nem az 1923. évi harmadik, hanem az 1913-i első látogatásakor történt, és nem a felolvasást követően, hanem egy nappal később valamelyik kávéházban, nem a művészkörben. „Visszaemlékezik [mármint Thomas Mann] eddigi budapesti látogatásaira. Arra is, amelyet tizenegy év előtt tett. Akkor az estélye után egy művészkörben feketéztünk. Mindenkit felsorol, aki ott volt, ha nem is név, de arc szerint. 'Volt ott még valaki — szól —, egy kövér, nagy hasú kártyabűvész.' Csakugyan, az a portugál szemfényvesztő szórakoztatta kártyamutatványaival, aki hajdanában a budapesti éjjeli kávéházakat járta. Mi már elfelejtettük őt, Thomas Mann még nem. Nemrégiben egy kis remekművet írt a varázslóról. Lehet, hogy az arcképe kialakulásához ez a budapesti portugál is hozzájárulhatott valamiben.” (*Ércnél maradandóbb*. Bp. 1975. 344.) — Utolsó mondatában Kosztolányi a *Mario és a varázslóra* cíloz. Föltételezése egyáltalán nem valószínűtlen. Személyes emlékként írta Hatvany Lajos, egy svájci együtltét megfigyeléseit elevenítve föl: „Habár még a jónak nevezett társaság illemszabályai ellen nem tettet soha, nem kellett egyéb, mint hogy a hotelban egy bűvész hirdesse mutatványait, s a szolid Mann szemében máris a kalandorok, szélhámusok és egyéb társadalmon kívüliek iránti izgatott vonzalma ült ki.” (*Öt évtized. Tanulmányok, cikkek*. Bp. 1961. 135.)

Peter de Mendelssohn ezekkel a szavakkal summázza életrajzi munkája hősének első budapesti tartózkodását: „A látogatás a maga egészében kezdete volt a Magyarországhoz fűződő életreszóló és különösen szoros kapcsolatnak, mely túlélte a következő évtizedek valamennyi politikai megrázkódtatását. Egyetlen más kelet-európai ország sem fordított Thomas Manntól olyan szorgalmasan és folyamatosan, mint Magyarország, egyetlen más városba sem utazott az író olyan szívesen felolvasni, mint Budapestre.” — Majd idéz a Jakob Wassermann-nak küldött levélből, amelyben Thomas Mann hazatérése után két nappal, december 11-én így foglalja össze magyarországi élményeit: „Pesten nagyszerűen ment a dolog: életemben így még nem ünnepeltek és hordtak a tenyerükön. Maga a kultuszminiszter is fogadott és a Reichstag kritikus ülésének méltóságteljes lefolyásáról mondott bókokat, amelyeket megfelelő méltósággal fogadtam.”

SCHWEITZER PÁL

EGY KEDVES KRÚDY-VALLOMÁS

Nemrégiben baráti szívességből egy lila tintával, nagyon apró betűs írással jegyzett, megtépett és elnyűtt kéziratos lap került az asztalomra, a könnyen felismerhető sorok Krúdy Gyula kezétől valók. A 185 × 139 mm-es, megviselt cédulán 35 sűrűn írt, alig javított sor található.

A harmadik személyben fogalmazott mondatokban maga Krúdy vall a *Bukfenc* című kisregényéről, amely könyvformában 1918 elején jelent meg a Kultúra Könyvkiadó Rt. Regénytárának Magyar Sorozata első köteteként. Szántó Lajos kedves borítójával és jelentéktelen illusztrációival.

A kéziratos lapon olvasható önjellemzés nyilvánvalóan a kiadó felkérésére született, hiszen a Kultúra-könyvek utolsó lapjain általában az ugyanitt megjelenendő egyéb kiadványokat ismertetik. A szöveg valamely itteni kiadású kötet hátsó lapjain feltehetően nyomtatásban is megtalálható, az újdonság csupán annyi, hogy mindez ezúttal bizonyíthatóan az írótól magától származik. Krúdy nem szűkölködött az üzleti jellegből fakadó, felsőfokú jelzőkben, de valószínűleg feltárja a regényke „életkörnyezetét”, szellemi és epikai forrásait.

Már befejezett műről írta Krúdy az alábbiakat, a *Bukfenc* először a Magyar Színházban jelent meg folytatásokban, 1917. október 15-e és november 11-e között, ezután lett a Kultúránál indított sorozat első kötete. Sikerét jelzi, hogy még 1918 végén napvilágot lát második kiadása is, a sorozat új köteteként. De ebben a második változatban a regényke új előhangot és a végén három új fejezetet kap, közben a történet ihlető életváltozata folytatódott tovább. Még ugyanebben az évben és ebben a sorban jelenik meg a *Napraforgó* Pólya Tibor által díszített kiadása is (a Virradatban folytatásosan megjelent regényt Krúdy a lapszerkesztőhöz, Szakács Sándorhoz írt, és a lapban közreadott levelében — „Mit írok a Virradatnak?” — mutatja be). Két kiadást ért meg a Kultúránál 1918-ban ez a regényke is.

Krúdy 1917-tel zárja első „nagy korszakát”. A *vörös postakocsi*, a *Szindbád*-novellák az *Aranykéz-utcai szép napok*, a *Francia kastély* és az *Őszi utazások* időszaka ér véget itt, az ekkor írt más elbeszélések zöme a *Tótágas* kötetbe (1919) kerül. Ezután az író a „sarkító irodalomtörténet” megfogalmazása szerint egy „átmeneti korszakba”, és a „pesti regényekkel” a „dekadencia lejtőjére” kerül. Az átmeneti művek (*Az útitárs*, *Az aranyidő*, az *N. N.* szinte-csak „feduzzasztott Szindbád-novelláknak tekinthetők”), a pestiekkal (*Bukfenc*, *Asszony-ságok díja*, *Nagy kópé*, *Hét Bagoly*, *Boldogult úrfikoromban*) kezdődik új témasora, az írói élményanyagot a két forradalom kora aztán jelentősen kiszélesíti, megváltoztatja a művek hangulatát és szellemét.

De ezekben az „átmeneti regényekben” bizony „már nem az első Szindbád-sorozat szelíd álomszerűsége, hanem nyomasztó, szörnyű álom” jelentkezik, és „ha van beteges remekmű, Krúdy pesti regényei ilyenek” — írja Perkátai László, és ismétlik a téma örökösei. És ezek szerint a *Bukfenc* a beteges remekművek közé tartozik.

De ha az alább következő önvallomás hatása alatt kissé eltűnődünk azon, mi történt az író életében a kritikus időszak alatt (az eseményekre a regény és a regény jellemzésére szolgáló kézirat félreérthetetlenül utal), akkor közelebb kerülhetünk ehhez a szellemi, hangulati és valóságos életműlőhöz, a „válsághoz”, amit a *Bukfenc* feltár és jellemez. Megismerhetjük a történetet életes indítékait.

Az író első házassága már régebben felborult, Krúdy maga szállodákban lakik. Leginkább a Royal-szállóban, ahol gyengéd szálak fűzik a tulajdonosnőhöz, Várady Gyulánéhoz is. A szeme előtt érik nővé itt az asszony első házasságából származó leánya, az írónál 21 évvel fiatalabb Várady (Rózsa) Zsuzsa; Krúdy és a gyereklány pajkos barátságában meglepő szerelem lombosodik. Mindkettejük számára meglepő, és mindkettejük előtt ismert a Vörösmarty — Laura analógia is.

A Déli Hírlap 1918-as évfolyamában közölt *Az útitárs* ajánlása („Zs-nak”) már nyíltan jelzi a regény indítékait, amelyek a korábbi *Bukfenc* esetében még csak kibogozhatók. *Az útitárs* Kisörsön, Váradyék balatoni nyaralótársaságában született, itt lett nyilvánvalóvá a Zsuzsához fűződő szerelem is. A lány anyjával óhatatlanul esedékes szakítást az író Margitszigetre költözése jelzi, és 1918 nyárutóján már Krúdy mellé költözik Zsuzsa is. Ami Adynál csak meglepő költői fogás (*Megölelném a lányod*), az Krúdynál bekövetkezett.

Zsuzsa a kínos válóper után csak 1919-ben lett hivatalosan is Krúdyné. A legkedvesebb feleség és a legkedvesebb gyerek (ő is Zsuzsa) édesanyja utóbb.

De Várady Zsuzsa az 1917 után írt Krúdy-művek ihletője és jó-részt modellje is. Így a *Bukfenc* Gyöngyvirágja, aki elérgette a célzást, mely szerint „fiatal nő csak öregebb férfiak mellett lelheti meg életboldogságát”, és elnyerhette „a legnemesebb szívet, az író szívét”. Akkor, amikor az író már „az ötvenedik esztendő ecetfa virágos, tágas égboltozatú mezsgyéjén ballagott”.

Krúdy impresszionizmusának ez a szerelem új forrása lett: a kislány virágos tavaszának és az író megkezdett őszenek bánatos összecsengései. A *Bukfenc* 12 fejezete az esztendő hónapjaira utal. Az esztendőre, amelyben „az ősz hosszú volt, mint egy fénylő, vörös női hajsza”, és amelynek végén Gyöngyvirág úgy érzi, hogy „születése óta ismeri és szereti Don Kihótét, az ifjúságot, a regényt . . .” Mindazt tehát, amit Zsuzsa számára Krúdy maga jelenthetett, az életben megvalósuló regény fejezetei. Amikor Gyöngyvirág „kezével

Don Kihóte karjába kapaszkodott, mint a gyermeki engedelmesség”, amikor már a „férfiú Gyöngyömnek nevezte a nőcskét, míg az Kisapámnak szólította a férjét”, és „könnyes, megelégedett arccal eltávoztak” a zajongó élet hőseitől, a valóságban a sziget telébe, majd a tavasz rügyező ágai alá.

De az utóbbi két idézet már a későbbben írt kiegészítő fejezetekből való, amelyek által „a mű hangulati egységét kerekébbé és meggyőzőbbé” formálta Krúdy (Kozocsa Sándor). A betejlesülés szelíd hangja ez inkább, amit az író csak utólag fűzhetett a történethez, hiszen utóbb élhette mindazt át, ami az ily módon teljesedő regénybe átszellemült.

Az alábbi kézirat turbékoló sorai nem is az olvasó érdeklődését hivatottak felkelteni a megjelenendő regényke iránt: minden mondat Zsuzsáért szól, őróla álmodik. A mű indítékainak önjellemző feltárása mellett ezért érdemli meg ez a kis papírlap, hogy szó szerint közöljük minden mondatát. Amelyekben *A merengőhöz*t fogalmazó költő férfias és végzetes félelme borzong fel ismét. Ezúttal egy impresszív regényköltő vallomásos cetlijén.

Bukfenc

Krúdy Gyula regénye.

Ára. . .

A *Bukfenc* az író legszenzációsabb regénye. Egy fiatal lány története, aki nagyanyja házában nő fel. Az öregasszonynak híres háza van a Kecskeméti-utcában, ahol Pest legelőkelőbb gavalérjai fordulnak meg. Elegáns urak, akik nem vetik meg a jókedvet és a könnyű vérű nőket. Dal, vidámság, rózsaszínű bűn és andalgó zene hangzik a házban, amíg a gyermek egy padlás-szobában nevelkedik. Megható módon írja le Krúdy Gyula könnybe mártott tolla a gyermek szenvedéseit, álmatlan éjszakáit, gondolatait. A maga nemében páratlan a vidámság tanyájának lefestése, ahol a pesti jókedvű és gyöngé erkölcsű asszonyok, leányok élnek lepke-óráikat. És mégis mindvégig nemes, tiszta erkölcsű a könyv minden lapja, mert az ártatlan ifjúság diadalmát, a szellem mindenhatóságát, az életnek ifjakkal szemben való igazságosságát bizonyítja. Krúdy maga is azt írja könyvéről, hogy az „ifjúság himnusza”.

És a regény további lapjain, amikor színiiskolába kerül *Gyöngyvirág*, a Bukfenc hősnője és megismerkedik a furcsa,

félig züllött férfiakkal és nőekkel, akik az életet farsangi bálnak képzelik és maskarában, hazug világításban látják önmagukat: a mámor csillogó könnyecsepe jelzi Gyöngyvirág útját. A bolondos álarcosok, a színészek és színésznők között Gyöngyvirág oly ártatlanul halad át, mint egy panorámás vásáron.

Regényirodalmunkban példátlan a regény harmadik része, amely Gyöngyvirág férjhez meneteletét tárgyalja. Az író gyönyörűen bizonyítja tantételét, hogy fiatal nő csak öregebb férfiak mellett lelheti meg életboldogságát.

Senki sem tudja letenni a Bukfencet, amíg végig nem olvasta. Modern és megható erkölcsű és igaz. A legkényesebb jelenetek háttérében is ott dobog a legnemesebb szív — az író szíve.

Krúdy Gyula legközelebbi új regénye ugyancsak nálunk jelenik meg. Címe: *Napraforgó*.

Úgy tűnik, élet és mű kettősségében lehetne tovább elemezni az „üzleti szöveg” minden mondatát. De ez talán már inkább a figyelmes olvasóra tartozik: játsszék tovább maga.

Közli és kommentálja: BODRI FERENC

KOSZTOLÁNYI DEZSŐ (?) KÉT ISMERETLEN BÍRÁLATA BABITS DANTE-FORDÍTÁSÁRÓL

Kosztolányi Dezső 1912 novemberében a *Világ* című napilap levélpapírján a következő levelet intézte Babits Mihályhoz: „Kedves jó barátom, kérek, küldesd el a címemre (I. Fehérvári út 15/a V. 12.) gyönyörű Dante könyvedet, mint bírálati példányt. Én nem mint sajtó példányt küldtem el a könyvem, de igazán boldoggá tennél, hogyha írál róla a Nyugatban. (Ha inyedre van a sujet). Olvasd el egy este, s legalább levélben közöld az impresszióid. Őlel régi híved Kosztolányi Dezső.” (*Babits—Juhász—Kosztolányi levelezése*; Bp., 1959. Akadémiai Kiadó; sajtó alá rendezte Belia György). Babits válaszevele — ha volt ilyen — nem maradt fent; Kosztolányinak *A pokol* fordításáról nem jelent meg névvel jegyzett bírálata, a legteljesebb Babits-bibliográfia (dr. Gottesmann Dóra munkája, Kardos Pál *Babits Mihály* című művének függelékében. Bp., 1972. Gondolat) sem tud róla.

Kosztolányi hírlapi írásainak összegyűjtésekor és sajtó alá rendezésekor A Hét 1912. december 29-i, illetve a Világ 1913. február 9-i számában *A pokol* Babits-féle fordítását ismertető, aláírás nélküli bírálatokat találtam (a Gottesmann-féle bibliográfia nem tartja számon őket). Valószínű, hogy mindkét kritika Kosztolányi Dezső írása. Ugyanis:

1. — Kosztolányi a Világ levélpapírján írt levelében „bírálati példány”-t kér Babitstól — tehát kritikát akar írni *A pokol* fordításáról, alighanem éppen a Világba; Kosztolányi ebben az időben A Hétnek és a Világnak egyaránt belső munkatársa, mindkettőben sűrűn jelennek meg teljes névvel vagy álnévvvel jegyzett, illetve aláírás nélküli írásai; a Világ viszonylag kevés irodalmi kritikát közöl, ezeknek egyrészt — jórészt — Kosztolányi írja.

2. — Kosztolányi már régóta behatóan foglalkozik Dante *Isteni színjátékával*, mint ezt éppen Babitshoz írt 1904-es és 1906-os levelei bizonyítják.

3. — Mindkét aláírás nélkül megjelent bírálatban olyan gondolatok találhatók, amelyek Kosztolányira vallanak, más írásaiban is fellelhetők, illetve valamilyen szempontból Kosztolányi szerzőségét valószínűsítik. Néhány példa:

a) a névtelen kritikus hangsúlyozza, hogy a fordítás „a fülnek készült” (A Hét), a muzsika „a műfordítás vezérmotívuma” (Világ); ez összecseng Kosztolányinak a *Modern Költők* első és második kiadásához (1913, 1921) írt előszavának alap gondolatával;

b) a kritikus elítélően nyilatkozik Szász Károly Dante-fordításáról; Kosztolányi hasonlóképpen ír a „rokonszenves református püspök” munkájáról Babitscsal foglalkozó, ekkoriban keletkezett tanulmányában (Élet, 1912. október 13; újraközölve: *Írók, festők, tudósok*; Bp., 1958. Szépirodalmi, sajtó alá rendezte Réz Pál);

c) „előttünk már meglehetősen halvány a guelfek és ghibellinek harca” — jegyzi meg a Világ kritikusa; a gondolat Kosztolányinak *A purgatórium* Babits-féle fordításáról írt bírálatában is előfordul (Új Magyar Szemle, 1920 szeptember; újraközölve az *Írók, festők, tudósokban*).

d) a Babits írói egyéniségére vonatkozó jelzők — kis eltérésekkel — megtalálhatók Kosztolányi korábbi és későbbi Babits-tanulmányaiiban;

e) mindkét névtelen kritika szerzője — mint a bírálatokból kiderül — közelről ismeri Babits Mihályt és költészetét;

f) „a magyar szöveg mellett az olaszt olvasom” — írja A Hét kritikusa; ebben az időben a folyóirat munkatársai között aligha akadt ilyen stíluskészséggel rendelkező bíráló, aki olaszul tudott.

4. — E külső és belső bizonyítékoknál is figyelemreméltóbb azonban — talán perdöntő — mindkét bírálat stílusa: A Hét és a

Világ kritikájában egyaránt felismerni Kosztolányi jellegzetes mondatlejtését, ritmusát, színes jelzőit, érzékletes igéit, a rövid, tömör, frapáns mondatok és a hosszabb, magyarázóbb mondatok váltakozását, franciás közbevetéseit, kedves szavait stb. („a fantázia könnyű siklása”, „tömjénben, illatban és színes miseruhákban kéjelgett”, „erőteljesen ordinaré”, „Babits . . . nem hivatásos műfordító, de hivatásos költő”, „titáni skála”, „betegesen-furcsa”, „a szadista és plasztikus Dante remekül dörög magyarul”, „a nyelv minden” stb., stb.). Bármilyen magas volt is ekkoriban a magyar kritika stiláris szintje, kevés bíráló akadt, aki ilyen erősen, művészi, gazdagon írt.

(Az idegen szavak viszonylag sűrű előfordulása nem érvel Kosztolányi szerzősége ellen: Kosztolányi ekkor még sem elméletben, sem gyakorlatban nem híve a nyelvtisztaságnak, purizmusnak).

A két bírálat tehát minden bizonnyal Kosztolányi Dezső munkája. Itt közlöm szövegüket:

A Pokol (Babits Mihály fordítása)

Dante isteni költeményét olvasom Babits Mihály fordításában. Az olvasás is nehéz munka. Nyelve szuggesztíven nehéz. Szikláról sziklára lépünk — sápadtan — ólmos lábakkal és döbönt szívvel, mint egy lázas álomban, a fantázia könnyelmű siklását — öntudatosan — megakadályozzák a tömör szavak és a skolasztikusan kacskaringós szerkezetek, amelyek a rengeteg tömböket s a kopár síkokat használó toszkánai architektúra erejével hatnak. Sokszor hangosan olvasom a terzinákat. Ekkor megértem, hol van ennek a munkának a súlya. Az egész a *fülnek* készült. A fordító a *bogliá*-t (zsák) *bugyor*-nak mondja, mert — írja — ebben „van valami pokol-szag.” Néha ránk zúdul egy csomó kemény explozív-hang, csikorgó és robbanó hangok özöne, infinitivusos mondatok, amelyeket az olvasónak szálanként kell szétbogoznia (türelmes ujjal), de a bogozás nagyszerű élvezet, e munka közben megérti, mit tartanak az olaszok oly nagyra Dantében, még akkor is, hogyha az illető sohasem szagolt a talián nyelvhez. Előttünk a középkor. Nemcsak az, amely tömjénben, illatban és színes miseruhában kéjelgett, de az is, amely átallott mosdani, brutális, piszkos és erőteljesen ordinaré volt. A magyar szöveg mellett az olaszt olva-

som. A VI. ének jeleneteit, amikor a bűnösök a ronda esőben fürdenek, a XXV. éneket, a hatlábú vérengző kígyó rémségeit, a pokoli bohózat vaskos tréfáit (amelyben aristophanesi humor van), a XXXIII. ének naturalista festéseit, amint Ugolino a fia fejét rágja és a véres száját megtörli a hulla hajában. Ezek a részek erő tekintetében egy szinten állanak az eredetivel. A szadista és plasztikus Dante remekül dörög magyarul. Csofálóatos, hogy egymásra találtak: Babits, az ideges művész, és Dante, a nyugodt zseni, akiben egy szikra neuraszténia sincs. Babits egy stilizált régi nyelvet készített, amilyenre csak az ő kísérteties kor- és stílus-érzéke képes. Úgy érezzük, hogy ötszáz év múlva is az ő Dante-fordítását kéri ki a magyar kisdíák az iskolai könyvtárból.

Pokol (Dante isteni színjátéka. Babits Mihály fordítása)

Érdekes, hogy a poéták miként találják meg saját egyéniségüket az idegenekben. Annak idején, hogy a Shakespeare-láz kigyúlt nálunk, a három legelső poétánk választott a drámák közül, Vörösmarty, Arany és Petőfi, s mind a három jellemzően megtalálta azt a hőst, akivel leginkább összehangzik. A hősi és romantikus Vörösmarty *Julius Caesar*-t fordította, a beteg, önkínzó, tépelődő, melankólikus Arany *Hamlet*-et és a kolerikus, izgága forradalmár, Petőfi, *Coriolan*-t. Babits Mihály választása is frappáns. Ő, aki gyönyörű verseit a rákos-palotai magányban, zajtalan lámpafényben rójja és ott távoli gazdag kultúrák kincseiben s a lelke exotikus színeiben gyönyörködik, a pompás középkori poétát, Dantét választotta, akiben mindazok a tulajdonságok megvannak, melyek költészetét érdekessé teszik. Munkájáról úgy kell beszámolnunk, mint az első komoly lépésről. Mert Szász Károly fordítása — valljuk be — teljesen élvezhetetlen. Ez a rokonszenves református püspök, aki ezerfelé volt elfoglalva, délelőtt az Akadémián és a templomban, délután a történelmi drámáival, az eredeti verseivel és tanulmányaival bíbelődött, sohase szakíthatott annyi időt magának, hogy pár évig koncentrálja a figyel-

mét és a talentumát egy pontra. Arra az intenzív érdeklődésre és szeretetre pedig egyáltalán képtelen volt, hogy Dantét méltón megszólaltassa. Olvastuk a fordítását, kegyeletből. Közben azonban mindig előttünk volt az olasz szöveg. Ebből értettük meg, hogy mit akar mondani a magyar. Jegyzetei, pedáns fejtegetései, magyarázó közbeszúrásai többet tettek ki, mint az isteni költemény szövege. Iskolás, nehézkes, tökéletlen volt a munkája. Ő, aki hivatásos műfordító volt, nem tudta megformálni a végleges magyar Dantét. Ezt Babits Mihály végezte el helyette, aki nem hivatásos műfordító, de hivatásos költő.

Muzsika: ez a műfordítása vezérmotívuma. Kezdve az első komoran zengő terzinától a súlyos és befejező énekig a fordító-költő nem esik ki a stílusból, mindvégig dantei marad. Ezt a könyvet nem szabad felületesen olvasnunk, belé kell temetkez-nünk egy hétre, egy hónapra. Akkor nyílnak ki — lassan — igazi értékei, Babits Mihály munkájának minden finomságai. A titáni skála minden hangját ismeri. Szelídnek, naivnak, középkorosan kacsaringósnak, vizionáriusnak, betegen-furcsának, fuvolázónak, haragosan-harciasnak, brutálisnak, ordinárénak lenni: mindezt tudja, birokra kel és versenyez — művészi bravúrral — az olasz költővel. Dalolni kényszeríti a magyar nyelvet, mint az olaszt. A nyelv minden. Babits Mihály ezt nagyon jól tudja. Előttünk már meglehetősen halvány a guelfek és ghibellinek harca, a hősök, a bűnösök is, akikről a költemény szól. Kevés asszociációnk van róluk. A városok pörlekedése szinte igénytelennek látszik. Mintha egy elsárgult vidéki újságot olvasnánk. Sokszor csak a nyelv tartja ébren az érdeklődést. Merész kapcsolások, nemesen ódon hangok, meglepő fordulatok ráznak fel, s felvillantják Dante mindent-látó és mindenthalló fantáziáját, és a mai lelkünk intenzív élmé-nyévé teszik. Csakis így oldhatta meg sikeresen a feladatát. Nekünk, akik ma élünk, egy színes és kavargó koncertet ren-dez. A hangszerekkel bőségesen él. Nemcsak a középkori kürtöket és harsonákat zengeti, de beilleszti az együttesbe a celestát, az orgonát, a mélyhegedűket, a xylophont, a tympa-

nont, hogy annál zengőbb és édesebb legyen az az összhangzat a fülünknek és a lelkünknek. Egy változatos, tökéletes, izgató nyelv-szimfónia: ez Babits Mihály munkája.

Közli: RÉZ PÁL

JUHÁSZ GYULA „HORÁCI SOR”-A JÓZSEF ATTILÁHOZ

Az általános iskolák 8. osztálya számára készült *Irodalmi Olvasókönyv*ben (tizenegyedik, részben átdolgozott kiadás!)¹ a József Attila életéről szóló fejezet (237.) Juhász Gyula egyik levelével kezdődik. Az ifjú József Attila bizalommal küldi el néhány versét a nagy szegedi költőnek. Juhász Gyula biztató levelet ír válaszul a makói diáknak.

„Sok gondom és bajom mellett nem feledem, és azon tűnődöm, hogyan kellene magát okosan és szépen fölfedezni. Hiszen igaz, maga még ráérne, de a maga sorsa miatt nem érhet rá, ugy-e? Higgye el, ha van ma hazai költő, aki magát szívből szereti és becsüli, elsősorban Juhász Gyula az. Bizzék, ne landjon, írjon tovább, tanuljon tovább, magának nem szabad és ha nem akarja, nem lehet elkallódnia! »Tartsatok ki, és őrizzék meg magatokat a jövőnek«. Ez a horáci sor legyen jeligéje és győzni fog! Öleli öreg barátja,

Juhász Gyula”

A tanulók számára készült magyarázó jegyzetben a következők olvashatók:

1. Horáci sor = Horatius (ejtsd horáciusz) a római birodalom nagy költője (i. e. 65–8.)

A Juhász Gyula-level teljes terjedelmében egyébként így hangzik.

„Kedves Attila Öcsém,
levele és új versei nagyon megkaptak és meghatottak. Sok gondom és bajom mellett nem feledem, és azon tűnődöm, hogyan kellene magát okosan és szépen fölfedezni. A Szegedben akartam először, de kilótték alólam e z t a lovat azóta. Végre is arra az elhatározásra jutottam, hogy szép, meleg

¹ *Irodalmi Olvasókönyv* az ált. iskolák 8. osztálya számára. Tankönyvkiadó, Bp. 1975

és hosszú fölfedező cikket írok Magáról és poéziséről, valószínűleg a Magyarországra, esetleg a Világra, talán más de olvasott pesti lapba, rövidesen. Hiszen igaz, maga még ráérne, de a sorsa miatt nem érhet rá, ugy-e? Higgye el, hogyha van ma hazai költő, aki magát szívből szereti és becsüli, elsősorban Juhász Gyula az. Bizzék, ne lankadjon, írjon tovább, tanuljon tovább, magának nem szabad, és ha akarja, nem lehet elkalodni! *Durate et vosmet rebus servate secundis!* Ez a horáci sor legyen jellegje és győzni fog! Öleli öreg barátja,

Juhász Gyula"

A *Juhász Gyula Emlékkönyv*ben a levélhez írott jegyzetekben (685. l.) a következők olvashatók:

„Juhász Gyula levele József Attilához
(Szeged, 1922. aug. 18. előtt)

Keltezés részben a tartalomról, József Attilának a kötetben közölt levele alapján. Nem tudunk arról, hogy Juhász megírta volna a tervezett „fölfedező cikket” József Attiláról az említett lapokban. — *Durate et vosmet rebus servate secundis* : Tartsatok ki, s készüljetekek föl jobb időkre (Horatius)."

A levelet immár másodsor is elolvasva gondolkodóba estem, vajon Juhász Gyula milyen horatiusi sorokra gondolhatott, mikor József Attilának a fenti szép idézetet adta útravalóul, ui. Horatius e sort nem írta le sohasem. Ez az idézet a „római birodalom” másik nagy költőjétől, Vergiliustól származik. E szavakkal biztatja az *Aeneis*ban a mű főhőse, Aeneas, társait a kitartásra.

„*Durate et vosmet rebus servate secundis*” (Verg. *Aen.* I. 207.)

Juhász Gyula levelében csak József Attilához szól, egyedül őt akarja biztatni, nem tűnik egész helytállónak olyan idézet, amelyben többes számú állítmány szerepel, *durate* = tartsatok ki! Juhász Gyula kiválóan ismerte a latin klasszikusokat, tévedését, ill. a levélben szereplő elírást könnyen meg lehet érteni és magyarázni. A levél nem tudományos munka, s nem igényli a tárgyi pontosságot. Ha valóban ezt a sort szánta József Attilának, akkor tévedésből írhatta „horáci” sornak vergiliusi sor helyett. Én azonban azt tételezem fel, Juhász Gyula valóban Horatiusra gondolt, mégpedig az *Ódák* II. könyve 3. versének kezdő versszakára!

„*Aequam memento rebus in arduis
Servare mentem, (non secus in bonis).*”

„Nehéz helyzetben őrizd meg lelki
nyugalmad: ezt ne feledd!”

(Ford.: Szabó György)

Az egyes számú állítmány „*memento*” = emlékezz, ne feledd, jobban illik biztatásul, személyesebb, közvetlenebb hangvétellő, mint a Horatiusnak tulajdonított vergiliusi sor. Véleményem szerint Juhász Gyula csakis Horatiusra gondolhatott, mint írja is, hogy „*horáci sor* legyen jeligéje . . .”, de tollára a vergiliusi sor került. Nem is csoda, hiszen a gondolati hasonlóságon kívül azonos szavak is előfordulnak a két versrészletben.

„*Durate et vosmet rebus servate secundis*”

(Verg. *Aen.* I. 207.)

„*Aequam memento rebus in arduis*

Servare mentem, (non secus in bonis)”

(Hor. *Ódák* II. k. 3.)

Valóban melyik idézetet akarta választani Juhász Gyula, azt mi teljes biztossággal soha nem tudjuk eldönteni, de azt igen, hogy a levélben előforduló sor nem Horatiustól való. A tankönyvben idézett Juhász Gyula-levélben szereplő fent említett sor írójául lábjegyzetben mégis *Vergiliust* kell megjelölni. Ezzel tartozunk az igazságnak. Elvégre „*errare humanum est*”, tévedni emberi dolog. Juhász Gyula pedig ember volt, nem is akármilyen, vállalná tévedését és korrigálná is azt. Jó néhány helyen utánanézttem az említett Juhász Gyula-levélnek,² de az idézett „horáci sor” helyes korrigálását nem találtam meg. Egy helyen bukkantam a következő „javításra”, ahol már a latin szöveg is, a szerző is hibásan szerepel. *Durate vosmet et servate . . .* „Ovidius, de ő (J. Gy.) Horatiusénak hitte”.³ Az idézett vergiliusi sorból immáron ovidiusi sor lett. Ezekután még inkább nyomatékkel kell felhívni a figyelmet nagy költőnk kicsi tévedésére. Juhász Gyula levelcinek kritikai kiadásában okvetlenül korrigálni kell a „horáci sor”-t „vergiliusi sor”-ra. Ezenkívül a tanulókat sem szabad félrevezetnünk sem a nagy, non secus kisebb dolgokban sem.

RIMÓCZINÉ HAMAR MÁRTA

² *Literatura*. III. évf. 1928. 8. sz. 258–261. NÉMETH ANDOR: *Írók furcsa élete*. József Attila. KISPÉTER A.: *Juhász Gyula*. Művelt Nép Kiadó, Bp. 1956. 222. — *Juhász Gyula 1883–1937*. Magvető. Bp. 1962. Szerk. PAKU I. 365. — *Juhász Gyula ÖM.* 6. Bp. Akadémiai 1969. Szerk. PÉTER L. 702. — JÓZSEF JOLÁN: *A város peremén*. Bp. 1975. Móra 134.

³ *Juhász Gyula ÖM.* 6. Bp. Akadémiai. 1969. Szerk. PÉTER L. 551.

SZERB ANTAL EGYETEMI MAGÁNTANÁRI ELŐADÁSAINAK TERVEZETE

I. 1937 márciusában Szerb Antal pályájának egyik fontos fejezete zárult le. Ekkor, hosszas huzavona, közel két és fél évig tartó áldatlan harc után Szily Kálmán, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium államtitkára aláírta a szegedi egyetem habilitációs fölterjesztését, s ezzel, végre, Szerb hivatalosan is a Ferenc József Tudományegyetem magántanára lett. (A képesítés tárgyköre: Magyar összehasonlító irodalomtörténet, különös tekintettel a XVIII. század második és a XIX. század első felének francia és angol vonatkozásaira.)¹ E hosszadalmas habilitáció során, sajnos, fölvetődött a kor jó néhány irodalom- és tudománypolitikai problémája (viszonylag éles formában), s maga a képesítés körül folyt harc is nyomot hagyott Szerb Antal pályáján; úgy tűnik, a huzavona egy időre teljesen elvette kedvét az esszéírástól,² a habilitációnak pedig épp az ellenkezőjét kellett volna eredményeznie. E tények ellenére, sajnos, ez a magántanári képesítés mindmáig földolgozatlan; sem irodalomtörténeti, sem tudománytörténeti vonatkozásai nem tisztáztak még. Erre egyelőre én sem vállalkozhatom. Az események részletes és pontos reprodukálása (és elemzése) helyett most csupán a képesítés egyetlen dokumentumát teszem közzé; ez a habilitáció eseményeinek tárgyalásába nem „férne bele”, kiadatlanul hagyni azonban nagy kár volna.

E szóban forgó dokumentum — Szerb Antal egyetemi magántanári előadásainak négy félcévre szóló terve — a magántanári képesítés során született; születésének körülménye érződik is rajta. Az „*Előadásterv*” — ez a dokumentum Szerb által adott címe — tipikus habilitációs termék; kötelező feladat (kényszerű) teljesítése. Rövid, tömör, olykor már-már túlságosan is szűkszavú. Gépeléséből is látható, hogy egyetlen ülésben készült; a mondanivaló igazodott a terjedelemhez (s nem fordítva), s Szerb inkább rövidebbre fogta mondandóját (és sűrűbb sorokban gépelt), de nem kezdett új lapba.³ Előadásterv

¹ SZERB ANTAL habilitációjának történetét még nem dolgozta föl az irodalomtörténetírás. Magát a „szimpla” tényt is csak egy almanach dokumentálja: Szegedi Egyetemi Almanach, 1921 – 1970. Szerk.: LISZTES LÁSZLÓ és ZALLÁR ANDOR. Szeged, 1971. 107. — A habilitáció anyagát a Csongrád megyei Levéltár őrzi.

² Vö. SZERB A. GÁL ISTVÁNHOZ írott levelével: „Kérlek, hidd el, nem rajtam múlik, hogy oly nehezen tudom szerkesztő barátaim megtisztelő sürgetését kielégíteni, hanem a körülményeken, amelyek arra kényszerítenek, hogy hosszabb és pénzkereső munkákkal foglalkozzam. Igaz, hogy nem is nagyon szeretek cikket írni, és a tanulmányok korszaka úgy látszik már elmúlt a számomra. (GÁL I.: *Bartóktól Radnótiig*. Bp. Magvető, 1973. 281.) E levél 1937 április 7-én kelt, — alig egy hónappal a magántanári cím elnyerése után!

³ Az „*Előadásterv*” egy kettébehajtott nagyalakú papírlap négy oldalára van gépelve; kisebb autográf javítást is tartalmaz.

vének megszövegezése és tagolása is egyaránt a habilitáció, ill. az egyetemi oktatás igényeit és rendjét követi. Félévekben, (viszonylag önálló) előadásokban gondolkodott; egy-egy (kettős) óra anyagát csak néhány szóval, névvel, rövid utalásokkal jelezte. Ennyi azonban teljesen elegendő volt a témában járatos véleményező professzoroknak (Sík Sándor, Zolnai Béla); a vázlat egészéből megértették (és elfogadták) Szerb Antal koncepcióját.

Az „előadásterv” keletkezésének föltételezhető, de nagyon pontos idejét is magántanári képzés szokásos hivatali „menetrendje” adja meg. Bár vázlatára Szerb Antal nem írt dátumot, aligha tévedhetünk nagyot, ha a vázlat elkészítésének időpontját 1934 szeptember elejére tesszük. Szerb magántanári „folyamodványa” ugyanis 1934. szeptember 14-én kelt, az összes ide vonatkozó — keltezett — okmány szeptember eleji, az „*Előadásterv*” pedig velük együtt született. (Szerbnek is, mint minden magántanárságért folyamodónak, önéletrajza, személyi okmányai, írásainak bibliográfiája és legfontosabb könyvpublikációi mellé tervezett előadásainak vázlatát is csatolnia kellett; ez a képzés *megkezdésének* egyik föltétele volt.)

2. Az „előadástervet” a Csongrád megyei Levéltár (Szeged) őrzi, a „Szerb Antal mtanári képzése ügye” című iratcsomóban.⁴ Betűhív szövege a következő:

E l ő a d á s t e r v

I. félév.

A magyar nemzeti múlt felfedezése.

Heti két órában.

1. Történelmi és történelmietlen látású korok. Újabb kísérletek egy a-historikus látásmód helyreállítására. Romantika és történelem lényegösszefüggése.

2. A magyar múlt szemlélete a régiségben. A humanista nemzetverseny és dicsőség-kultusz hatása a magyar nemzet önszemléletére. Zrínyi Mátyás királyának elemzése ebből a szempontból. Humanista írók. Erdély szerepe. Cserei és Apor.

3. A XVIII. század mélyebb gyökereket ver a nemzeti múltban. Jezsuita-drámák: viszonyuk általában a történelem-

⁴ A M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem Bölcsész-., Nyelv- és Történettudományi Karának iratai, 141/1934 – 35.

hez; irodalmi mintáik; a magyar jezsuita-drámák heroikus és barokk műltszemlélete. A jezsuita eposzok. A nagy jezsuita történetírók. Bél Mátyás és köre.

4. A preromantika. Történelemlátásának lélektani gyökerei: az általános „vissza-vágyódás”. Az angol „gothic novel”, Leland és Walpole. A francia történelmi kosztüm-dráma a XVIII. században. Goethe és a Sturm-und-Drang, a mozgalom elmélyedése. Bécsi és magyarországi német színházak közvetítő hatása.

5. Dugonics András, a magyar történelmi romantika megalapítója. Összetettsége: Barokk és Sturm-und-Drang. Dugonics és a finn rokonok: a „septemtrionalismus” korhangulata, Montesquieu. Edda-dalok és Osszián. A jezsuita hagyományok továbbélése. Nálunk jezsuita-stílus és preromantika általában egymásba folynak, pl. Ányos Pál.

6. A Kazinczy-kör. A Felvilágosodás történelmietlensége. Bessenyei történelmi drámái. Történetsszemlélet Kazinczy leveleiben. Berzsenyi történelmi ódái. A „régí dicsőség”-hangulat elemzése; a mulandóság (Matthison etc.); humanista hagyományok; magyar faji adottságok. Széchenyi nyilatkozatai a magyar eredendő múltba fordulásról. Nemesi hagyományok. Berzsenyi romantikus magatartása ebben is független a külföldtől: kongeniális vele. Kölcsey: a plutarchosi gesztus. Mohács; Nemzeti Hagományok. Herder bevonulása a magyar gondolkozásba.

7. Herder és a magyar önszemlélet. A kritikátlan ősi dicsőség másfelől: Horvát István és Kisfaludy Sándor. Kisfaludy Károly első drámái, a „hazapuffogatás” kora. Hasonló jelenségek a németeknél valamivel előbb: a bárdköltészet. A szomszéd középeurópai népeknél valamivel később. Gondolatok a középeurópai irodalomtörténet strukturális törvényeiről.

8. Az angol történelmi romantika. Walter Scott. A késő osszianizmus. Byron és a történelem. Victor Hugo és a dekoratív történelemlátás. Hatásuk a magyar romantikus nemzedékre: Kisfaludy Károly; Vörösmarty; Jósika.

9. A Historische Schule. A romantika lassankint közeledik

a történelmi valósághoz. Arany János történelmi realizmusa. Az őstörténetben a magyar sors örök törvényeit keresi. Hasonló mozzanatok Kemény Zsigmondnál. A történelemben rejlő örök mozzanat a magyar irodalomban.

10. A századközép liberális történetészemlélete: Michelet, Gervinus. „Zsarnokok és rabszolgák”. Petőfinek és követőinek történetlátása. A történelmi materializmus első nyomai a magyar irodalomban. Madách harca ellene. Törekvése egy új spiritualizmus felé. Madách, mint Nietzsche előfutára.

II. Félév.

A magyar eposzok kialakulása.

Heti két óra.

1. Az eposz elmélete. „Naiv” és mű-eposz. Francia és olasz renaissance-poétikák megállapításai az eposzról. E tanok továbbélése a jezsuita iskolákban. Miért nem élt Zrínyi műve a köztudatban? Miért inkább Gyöngyösi?

2. A honfoglalás, mint kötelező eposztéma. Vergilius a századokon át. Attila a magyar irodalmi tudatban. Jezsuita eposzok. Felfedezik Árpádot (Schwandtner kiadja Anonymust.) Kísérletek egy Árpádiász írására. Ráday, Csokonai, Virág stb.

3. Vörösmarty és Vergilius. (Stílus-elemzéssel.)

4. A magyar mithologia kérdése. Cornides, Horváth János, Dugonics találmányai. Aranyosrákosi Székely. Az Ármány szó eredete. Vörösmarty mithologiája. Sors és szabadakarat harca a Zalán Futásában.

5. A bárdköltészet Németországban és máshol. Angol gyökök. Klopstock és tanítványa, az osztrák Denis. Magyar bárdok. Bacsányi és Kazinczy. Vörösmarty és a bárd-költészet.

6. Az Osszián-probléma. Osszián elemzése. Hatása Francia- és Németországban. A magyar Osszián-fordítások. A Zalán Futása előhangja. Hábador. Vörösmarty belső rokonsága ezzel a stílussal. Ossziáni elemek a Zalán Futásában.

7. Más elemek a Zalán Futásában: Tasso; Zrínyi; stb. Vörösmarty mithoszteremtő képzelete. Hasonló jelenségek az európai irodalomban.

8. A byroni eposz. Hatása Vörösmarty kisebb eposzaira; Arany János Katalinája.

9. Arany János eposzainak európai kapcsolatai. Walter Scott. Hebbel. Miért nem írt Arany János regényt? Arany János eposzainak elszigeteltsége a korban.

III. félév.

A zseni-elmélet a magyar irodalomban.

Heti két óra.

1. A romantikus művészet-elmélet Olaszországban született meg. Krisztina svéd királynő udvara. Giambattista Vico. Az angolok szólalnak fel először a népballadák mellett. (Addison, Steele) Az elmélet kidolgozása Németországban. Rousseau hatása. A pietizmus, a Durchbruch der Gnade hatása. Haman és Herder.

2. Herder Magyarországon. A zseni-elmélet első nyomai. Batsányi. Kisfaludy Sándor előszava a Himfy-dalokhoz stb.

3. Kölcsey és Berzsenyi harca. Berzsenyi elméleti írásai. Berzsenyi ilyen tárgyú költeményei. Katona József tanulmánya a cenzúra ellen. A Strum und Drang hatása.

4. Vörösmarty: a zseni-elmélet diadalra jut. Toldy Ferenc állásfoglalása. A Schlegelek és Heine. A zseni-elmélet a kritikában.

5. Petőfi: a zseni-elmélet a tetőfokon. „A természet vadvirága.” Petőfi harca a kritikusok ellen. Követőinek nevetéses túlzásai.

6. Arany János a zseni-elmélet ellen. A poéta doctus öngigazolásai. Arany János elméleti írásainak a vizsgálata.

7. A zseni-elmélet továbbélése a Nyugat-mozgalomban. Ady képe önmagáról és az Ady-körül harca. A ma mindinkább tért hódító újklasszikus felfogás.

IV. félév.

A mulandóság a magyar irodalomban.

Heti két óra.

1. A magyar kódexek halál-tengelye. Az Érdy-kodex elemzése ebből a szempontból. A haláltáncok. A mulandóság a protestáns énekköltészetben.

2. Halál és halhatatlan hírnév a renaissanceban. A fennmaradó név szerepe Balassánál és Zrínyinél. Petrarca és más külföldi mintaképek. A könyvnyomtatás szerepe abban, hogy az író művét halhatatlannak tartja.

3. A romantika újra felfedezi a mulandóságot. Lélektani gyökerek. A szentimentalizmus fogalmának elemzése. A kor nagy metafizikai bizonytalansága.

4. A halál-költészet az európai irodalomban: Young; Hervey; Osszián; Klopstock; Chénier; stb.

5. A sírversek divatja. A göttingiaiak. Nálunk. A sírversek motívumkincse. Vörösmarty elmélyíti a formát.

6. A kísértetek divatja. Jóindulatú preromantikus kísértetek; nálunk először Ányosnál. Egyre félelmesebb kísértetek. Vörösmarty víziói.

7. A mulandóság megtalálja a végérvényes művészi formát — Berzsenyi. Berzsenyi klasszikus mintaképei. Az egész világot a mulandóság jegyében éli át. Összehasonlítása nyugati költőkkel; művészi elsőbbsége.

8. Vörösmarty: halál, önmagának ásott sír, világgá züllés stb. Egy meghasonlott ember küzdelmei halálfélelemmel és halálvággyal.

9. A halál és a századvég. Ady Endre: Csönd-herceg, Hidegkirály stb. A halál magyar mithológiája.

3. Szerb Antalnak ez az „előadásterve” egymagában is önálló értelmezést és elemzést igényel. Az egy-egy névbe, kifejezésbe sűrített utalásokat „ki kell bontani”, a gondolatmeneteket rekonstruálni kell. Most, ehelyett csak annyit jegyeznek meg: ez a vázlat Szerb Antal *komparatistikai* érdeklődésének] és tájékozottságának jellegzetes dokumentuma. Időben is, szemléletben is a *Magyar iro-*

dalomtörténet (1934) és *A világirodalom története* (1941) között helyezkedik el; központi törekvése — a magyar irodalom történetének az angol, francia, német (stb.) irodalommal együtt történő tárgyalása — mindkettővel rokonítja, különösen az előbbivel. Az előadások tematikája természetesen a Zolnai Bélával folytatott „konzultációk” során alakulhatott ki; ő ajánlhatta e témát habilitációs tárgykör gyanánt is.⁵ Az adott szövegezés azonban így is, ennek ellenére is Szerb Antal szemléletétől, koncepciójából folyik; az előadások szempontjai: Szerb Antal szempontjai. Jól látszik ez a képesítés tárgyköréből való — részleges — tematikai elszakadásból (vö. az „*Előadásterv*” 3. és 4. félévi részleteivel); de ezt mutatja a pozitívizmus és a szellemtörténet bizonyos elemeinek sajátos „keverése”, összeötvözése is.

LENGYEL ANDRÁS

WEÖRES SÁNDOR PÉCSI ÉVTIZEDE

(ÉLETRAJZI VÁZLAT)

„Tetteid medre: életed.”
(*Egy soros versek*)

Weöres Sándor húsz éves korában, 1933-ban került Pécsre, az egyetemre, s egy évtizedet töltött itt el. 1943 őszén távozik végleg a városból — Budapestre. Közben többször voltak megszakítások, hiszen Weöres gyakran utazott a „Csöngé—Pécs—Budapest háromszög”¹ között, s keleti utazása is erre az időre esik. A tíz év alatt megjelent hat könyve közül négy pécsi kiadásban látta meg a napvilágot.

Pécs ebben az időben jellegzetes magyar katolikus kisváros. Az Erzsébet Tudományegyetem Pozsonyból rövid budapesti működés után 1923-ban kerül Pécsre, tehát 1933-ban éppen az egyetem pécsi működésének tizedik évfordulóját kívánják megünnepelni.

⁵ Nem ez az alkalom rá, hogy ZOLNAI BÉLÁnak e habilitációban vitt szerepét tisztázzuk, részletesen leírjuk. Azt azonban itt is le kell szögezni — a levéltári anyag egésze bizonyítja —, hogy SZERB ANTAL képesítésének „kiverekedése” elsősorban ZOLNAI érdeme. Nélküle SZERB soha nem lett volna a szegedi egyetem magántanára; igaz, támogatásával is csak nehezen.

¹ VÁRKONYI NÁNDOR: *Weöres Sándor pécsi évei*. Életünk 1964/I. 113.

Az egyetem szellemi kristályosító erején kívül az 1931-ben alakult Janus Pannonius Társaság szervezi a kulturális életet. Weöres 1933-ban joghallgatónak iratkozik be az egyetemre, de félév múlva átmegy filozófia-földrajz szakra.²

A városban rokoni kapcsolatai is vannak: Blaskovich Iván alispán a költő nagybátyja.

Az erős katolikus befolyás ellenére éppen 1933-ban bányászok és egyetemi hallgatók kommunista peréről tudósít a helyi sajtó,³ az egyetemi tanács ülésének jegyzőkönyvei pedig preventív intézkedések megfontolásáról adnak hírt.

Az egyetemen széles látókörű, kiváló szaktudósok éppúgy működnek, mint az átlagosnál nem jelentősebb oktatók. 1933. szeptember 27-én így ír Babitsnak: „Kedves Mester! Pécsről írok ezúttal. Egyetemista vagyok, történelem-földrajz szakos bölcsész. Felségesen érzem itt magamat – igaz, hogy még csak egy hete vagyok itt és ennyi idő alatt még én se tudok megenni egy várost. Legnagyobb meglepetésemre professzoraim egy cseppet se salabakter-emberek; minden előadásuk érdekes és élvezetes . . .”⁴

Az egyetem kisugárzó szellemét jól bizonyítja, hogy éppen a harmincas években a jelentős tehetségek sora rajtol Pécsről, akik nemcsak ismerik egymást, de baráti jó kapcsolatok is fűzik őket egymáshoz (Tatay Sándor, Takáts Gyula, Csorba Győző). A Janus Pannonius Társaság is először az egyetem tanárait nyeri meg az ügynek. Főtitkárát, Lovász Pált haláláig meleg baráti szálak fűzik a költőhöz.

Az egyetem légkörét meghatározza az, hogy erős szellemtörténeti kör működik itt, amelynek „spiritus rectora”⁵ Thienemann Tivadar, az 1922-ben meginduló Minerva c. szellemtörténeti folyóirat szerkesztője, a hasonló nevű társaság alapító tagja és titkára. Thienemann a Német Intézetet vezeti Pécssett egészen 1934-ig, amikor is Budapestre, a Pázmány Péter Tudományegyetemre nevezik ki nyilvános rendes tanárrá. Örökébe az intézet élén Koszó János lép, aki korábban az Eötvös Kollégium tanára. Az intézet szerkesztésében megjelenő folyóirat hagyománya nem szakad meg, 1937-től Koszó János szerkesztésében egy úgyszintén szellemtörténeti beállítottságú folyóirat, a Műhely (Ergasterion) jelenik meg.

² Az adatok ellentmondóak: VÁRKONYI idézett tanulmánya így tudja, viszont egy alább következő, BABITSnak írott levele már másként jelöli. BÁRDOSI NÉMETH JÁNOS birtokában van egy 1934. május 3-án keltezett levelezőlap, amelynek címzésén még „joghallgató”-ként említi önmagát a költő.

³ Dunántúl, 1933. október 8.

⁴ Közli GÁL ISTVÁN: *Weöres Sándor levelei Babitshoz és Kosztolányihoz*. Életünk, 1973/3 207.

⁵ VÁRKONYI NÁNDOR: *Egyetem két háború közt*. Jelenkor, 1967/10 881.

De az egyetemnek másik folyóirata is van: 1935-től Koltay-Kastner Jenőnek, az Olasz Intézet vezetőjének javaslatára és szerkesztésében megindul a Pannonia című folyóirat. Célja a Pannonia-kutatás, s a szerkesztő már alapító javaslatában példaként a Debreceni Szemlére és a Széphalomra (Szeged) hivatkozik. A folyóirat szerkesztésébe évenként más és más tanárok kapcsolódnak be, közöttük Halasy-Nagy József, a filozófia professzora, akihez Weöres *A vers születése* c. bölcsészkori disszertációját is írja. Emberi kapcsolatuk nem lép túl a szokásos tanár—hallgató viszonyon, ugyanis a professzor ekkor meglehetősen sok egyéni természetű gonddal küzd. Kerényi Károly, az Ókortudományi Intézet vezetője 1934 óta tanít Pécsen.

A Pannonia a Weörest feltételezhetően befolyásoló szellemi termékek gyűjtőmedencéje. Gyakran publikál itt a Budapesten élő Hamvas Béla, akit a költő ekkor még személyesen nem ismer.

Éppen Weöres Pécsre kerülésének évében kénytelen megválni az egyetemen könyvtári önkéntes gyakornoki állásától Kardos Tibor, akihez haláláig úgyszintén meleg baráti szálak fűzik a költőt.

Még két lényeges kapcsolat születik az egyetemen. A harmincas évek második felétől kedve magántanárként művészettörténeti és művészetfilozófiai előadásokat tart Fülep Lajos, aki a város közeléből, a meghitt kis völgyben elterülő Zengővárkonyból jár be előadásaira. Fülep Lajos, aki a Tanácsköztársaság után önkéntes emigrációba vonult, 1927-ben költözik ide Bajáról, református lelkészi hivatalt vállalva. Weöres rendszeres látogatója az egyetemen előadásainak, Zengővárkonyba pedig Martyn Ferenc, a festő viszi el. Martyn Ferencnek, saját vallomása szerint, jó ajánlólevél volt Fülephez az, hogy Rippl-Rónai házában nőtt fel. S nem kevésbé európai műveltsége, látóköre. E baráti találkozások alkalmával Fülep és Martyn gyakran beszélgettek franciául.⁶

Fülep egész tevékenységét meghatározta az ethosz: a szaktudományok fölé emelkedő magatartás, amely a nagy teljességre törekvők, Dante, Giotto iránti érdeklődését is táplálta.⁷ Fülep nagyon nehéz természetű ember volt – ehhez bizonyára betegsége is hozzájárult. Éles kritikai szelleme kímélet nélkül lesújtott, s már az is elismerés volt, ha egyáltalán valakit nem vett célba. Weöres ezek közé tartozott.

Fülep a görög, ligetekben társalgó filozófusok utóda volt. Igazi tanításai nem jelentős művekben, hanem az ilyen beszélgetések során hangzottak el, többnyire a parókia kertjében és a lugasban sétálva. Martyn és Weöres egybehangzó emlékezése szerint ezekből a beszél-

⁶ MARTYN FERENC szóbeli közlése

⁷ PERNECZKY GÉZA: *Egy magyar művészetfilozófus, Filozófiai Szemle* 1970/3–4 621.

getésekből a költő a legtöbbet a magyar nyelvre vonatkozóan kapta.⁸ Fülel a sallangoktól mentes magyar nyelv tiszteletére és művelésére serkentette Weörest.

A másik, a költő egész életére ható kapcsolat Várkonyi Nándorhoz fűzi. Németh László Pécs „szent emberének” nevezi Várkonyit, aki 1934-ben költözött a városba, s azóta szinte minden irodalom-szervező megmozdulásnak tevékeny részese volt. Várkonyi kezdetben fizetéstelen könyvtári gyakornok az egyetemi könyvtárban, s ez a hely egyben találkozóhelye a fiatal tehetségeknek, irodalmároknak. Weöres is itt keresi fel még elsős korában Várkonyit, aki később könyvtári segédtszti, majd 1935-ben, miután összehasonlító irodalomtörténetből próbaelődást tart, magántanári kinevezést kap.

Az elsős hallgató már lapalapítással foglalkozik. Az Öttorony címet viselő folyóirathoz Babitstól kértek és kaptak nyitó cikket. De az 1934. január 1-re tervezett megjelenésből, elsősorban anyagi természetű okok miatt nem lett semmi.

1934-ben saját kiadásában megjelenik *Hideg van c.* kötete. Várkonyi Nándor jegyezte föl, hogy a költő a nyomdász számláját egy kövér disznóval egyenlítette ki. Weöres lakása ekkor az Ágoston u. 5 szám alatt (ma Ady Endre u. 5.) volt, egy gazdag hentesmesternél, aki feltehetően kisegítette albérlőjét. Az év őszét és a késő telet Szombathelyen, kórházban tölti, súlyos neurotikus tünetek miatt bróminjekció kúrát kap.⁹

1935-ben *A kő és az ember c.* kötete már a Nyugat kiadásában jelenik meg. Júliusban Norvégiába utazik. Az utazásról így számol be a Csöngérről 1935. augusztus 15-én keltezett, Babitsnak írott levelében: „... norvégiai gyönyörű utam befejeződött; írtam róla két verset, ezeket itt küldöm hat más verssel együtt. Kétségtelenül eddig ez az út volt a legnagyobb élményem életemben . . .”¹⁰

1936-ban egy pécsi irodalmi vállalkozó könyvsorozatot indított.¹¹ Amikor erről Weörest Várkonyi értesíti Csöngén, arról érdeklődik, nem lehetne-e e vállalkozás keretében felújítani a korábbi sikertelen folyóirat kísérletét.

Az év jelentős eseménye a decemberben kezdődő keleti utazása, amelynek költségeit a Baumgarten-díjból fedezi. 1937 márciusában érkezik vissza. Bombayben, Singapore-ban, Colomboban, Sanghaiban, Penangban, Manilában fordult meg. Hazatérése után nyomban hozzáfog a *Gilgames* átköltéséhez.

Az 1938–39-es év *A teremtés dicsérete c.* verseskötete és doktori

⁸ WEÖRES SÁNDOR szóbeli közlése

⁹ KISS TAMÁS: *Weöres Sándor*. Alföld 1973/7. 9.

¹⁰ Közli GÁL ISTVÁN: i. m. 209. o.

¹¹ VÁRKONYI NÁNDOR, *Életünk* 1964/I. 116.

disszertációja, *A vers születése* elkészítésével és kiadásával telik el. A verseskötet kiadásával kapcsolatos gondjairól hűen tanúskodik Lovász Pállal folytatott levelezése.¹²

„Csöngé, 1938. okt. 24.

Kedves Pali Bátyám,

igaz hálával és nagy örömmel köszönöm, hogy könyvem ügye sikeresen elintéződött. Holtig hálás vagyok érte Neked és Fischer alispánnak, és a Janus Pannonius Társaságnak, első kiadómnak. Melegítő érzés, hogy éppen a saját szűkebb pátriám irodalmi társasága az első kiadóm. Amennyire rajtam áll, igyekezni fogok, hogy igazoljam bizalmatokat; és remélem, lesz még alkalmam a viszontszolgálatra. Félig-meddig-pécsi származásomnál fogva is közétek tartozom és mindenképpen a hívetek vagyok; de ezt tán mondanom is fölösleges, annyira magától értetődő. — Ha kötetem megérne több kiadást, azoknak a jövedelméről is (ha ugyan lesz jövedelem) lemondok a Társaság javára.”

„Csöngé, 1938. XI. 20.

... értesítést kaptam Holler Banditól, hogy vészfelhők tornyosulnak a verskötetem felett. Írta, hogy újabb terv szerint a könyv nem öt-, csak négy-íves lenne. . .

... Ami engem illet: egyhangúan éldegélek és a doktori disszertációmon dolgozom. . .”

Ám a kiadás mégsem feneklik meg, a további levelek már erről tanúskodnak:

„Csöngé, 1938. dec. 10.

... És még egyszer is nagyon köszönöm, hogy rávetted a Janus Pannonius Társaságot a könyvem kiadására; nagy áldozat ez Tőletek, hiszen a versek iránti érdeklődés minimális a mai világban.”

¹² A levelezést, még életében LOVÁSZ PÁL bocsátotta a rendelkezésemre. A kipontozott helyeknél a levelek személyes vonatkozású részeket tartalmaznak. LOVÁSZ PÁL 1975-ben bekövetkezett halála után a levelezés — tudomásom szerint — a pécsi Janus Pannonius Múzeum állományába került. A leveleknek ez az első közlésük.

A korabeli kiadási viszonyok érdekes dokumentuma a nyomda árajánlata:

„Pécs, 1938. nov. 16-án
dr. Lovász Pál úrnak
OTI. igazgató

Pécsett

Nagybecsű felhívására alábbiakban van szerencsénk Weöres Sándor: A teremtés dicsérete című verseskönyvének nyomdai előállítására vonatkozó legelőnyösebb árajánlatunkat tisztelettel közölni:

500 példány szedése, nyomása, hajtogatása és fűzése, 22 ciceros garmond ritka szedéssel, famentes pehelykönnyű papíron nyomtatva ívenként (16 oldalanként) kék nyomással 70.— pengő.”

A Dunántúl c. napilap 1938. dec. 25-i számában adott interjújában ettől a kötetétől várja, „hogya nem is véglegesen, de tisztul a helyem.” Ugyanitt említi, hogy újra Kínába készül — ám ebből az utazásból csak évtizedek múlva lesz valóság.

Az ezt követően Lovász Pálhoz küldött levelek már jóleső örömmel a tiszteletpéldányosok, illetve a kötet megjelenését levélben üdvözlők névsorát ismertetik. 1939. április 28-án kelt kevelében jelzi, hogy kb. egy hét múlva már kész doktori disszertációval jelentkezik Pécssett a professzorainál.

„Csöngé, 1939. jún. 16.

Most én néhány napra Pestre megyek; jún. 22-ikén felolvasok a rádióban. — 25-ikén újra Csöngén leszek. . .

Legközelebb alighanem szeptemberben jutok Pécsre, immár doktorálni végre-valahára. Doktori disszertációm a Dunántúl nyomdában szedés alatt áll.”

„Csöngé, 1939. okt. 31.

Ami engem illet: tanulgatok a novemberben esedékes végső szigorlatomra. Teljesen magambavonulva éldegélek, de verseket mégse tudok írni: a sok tananyag elveszi minden verselőhangulatomat. . .”

„Csöngé, 1939. dec. 29.

(Talán nem illúzió 1940-re boldog újévet kívánni, ámbar előreláthatólag ez az esztendő a világtörténelemnek igen cikornyás szakasza lesz. Kíváncsi vagyok, hogyan fogjuk meg-
úszni). . .

Remélem, a „Siriát oszlopai” kiadásának sorsa már egyenesben van azóta. . . Talán Gorka professzor eredménnyel működött. Mióta Pécsről eljöttem, semmit sem hallottam a mű sor-
sáról. Nándort a napokban megsürgetem, hogy küldje el nekem néhány napra a »Siriát oszlopai«-t; mindenkitől azt hallottam, hogy remekmű és nekem még nem is mutattátok.”

A Halasy-Nagy József professzorhoz írott munka, *A vers születése* végül is a Pannonia c. folyóirat különszámaként 1939-ben napvilágot lát.

1940-ben újabb barátságot köt. Ekkor érkezik haza hosszabb franciaországi tartózkodás után a már említett festő, Martyn Ferenc. A közös barát, Bajcsa András (eredeti nevén Holler András) felesége, „Hanna” ismerteti össze őket. Martynék akkoriban a Pálosok temploma mellett egy kis villában laknak, ahol a pécsi művészvilág gyakran megfordul. Weöres is sokszor jár ide. A festő és a költő visszaemlékezése szerint a legtöbb szó a szerkesztésről esett köztük. Martyn a modern festészet formavilágát hozta magával. Weöres nála ismerkedik meg az új festészeti iskolákkal. De a leglényegesebbet a szerkesztéssel kapcsolatban mondja el Weöresnek a festőbarát, nevezetesen azt, hogy a versben is „valahol el kell kezdődnie a piros fonálnak”, amitől a versnek íve, röppályája lesz. Ez a „vörös fonal” visz harmóniát illetve diszharmóniát a műbe. Martyn Ferenc egyébként akkoriban Szedő Dénes Ramon Lull könyvéhez készített illusztrációkat.

A beszélgetéseket hosszú séták követik, Martyn gyakran hazakíséri a havas, éjszakai utcákon a költőt, aki ekkor a Mecsek utca 7-ben lakott.

1940-ben Weöres időlegesen Budapesten is él. Erre a Pásztor Bélával közösen írt *Holdaskönyv* utószavában céloz.

1941-ben Weöres a Városi Könyvtár (ma a Geisler Eta utcai Megyei Könyvtár) vezetője lesz. A pécsi irodalom szempontjából ez az év azért jelentős, mert tízéves működés után a Janus Pannonius Társaság önálló folyóirat alapításába kezdhet, amely Sorsunk címmel meg is jelenik.

1941-ben a Sorsunk különnyomataként megjelenik Weöres *Theomachia* című drámai költeménye.

A már említett személyeken kívül a pécsi tartózkodás alatt még számos tartós és futó barátság szövődött. Csak felsorolásszerűen a nevek, akikkel a költő itt ismerkedett meg: Bajcsa András, aki Verhaaren fordításával hívta fel magára a figyelmet; Kocsis László, a papköltő, a később mártírhalált halt Barátos Endre, Zsikó Gyula, az újságíró és költő; Bárd Miklós, Kopányi György, András Endre, Harcos Ottó, Rácz István — akik közül néhányan ma is tevékeny résztvevői az irodalmi életnek. A zenészek közül Maros Rudolfal és Takács Jenővel köt barátságot.

1943 a búcsú éve — ősszel végleg elhagyja Pécsset, *Bolond Istókja* már Budapesten jelenik meg.

MARAFKÓ LÁSZLÓ

FILOLÓGIA

MADÁRNÁL SEBESEBBEN

– ADALÉK PETŐFI-FILOLÓGIÁNKHOZ –

„... A Petőfi bölcsőjénél egészen bizonyos, hogy legalább annyi szláv dallam hangzott el, amennyi magyar, ... ha ma elemezzük a Petőfi-rejtélyt, egyre több vonást ismerünk fel, amelyek a magyar lehetőségektől messze vannak, azt merem mondani *felette* vannak. ...”

Móricz Zsigmond (1939)

Petőfi-filológiánk mindmáig adós a költő édesanyja és dajkái által őrzött és továbbadott szlovák folklór, a korai – és iskoláskori, hiszen 1831-ben és 1833-ban is időztek itt Petrovicsék – kiskőrösi környezet hatásának vizsgálatával Petőfi életművében.¹ Holott életrajzírói sohasem titkolták szlovák származását, sem álmagyarkodás, sem tudatlanság nem készíthette erre őket. Illyés Gyula összefoglaló Petőfi-életrajza² is egyértelműen tanúsítja a szülőhely lakóinak és Hruz Máriának anyanyelvi hovatartozását: „Egy kis alföldi faluban, Kiskőrösön egy parasztházban, amely semmiben sem különbözött az ország ezer meg ezer parasztházától, egy kicsi feketehajú asszony fölkiált, vajúdik. Szlovákul jajong. Napközben rendesen magyarul beszél, de az ima és a sírás gyermekkorá szavait szakítja föl benne. ...” – s később: „A lutheránus templomban, ahol a kisedet megkeresztelik – sietve, még születése napján, mert oly gyöngécskének látszik, hogy a bába egy napnyi életet sem jósol neki – szlovákul zümmög a zoltár. Jórészt ezen az édes, hegyipatakcsörgésű nyelven adják tovább a jámbor asszonyságok is a híreket az újszülöttről – szerencsére hétről hétre erősödik.”

Filológiánk mulasztásának okát is inkább az ilyen szempontból számbajöhető anyag felgyűjtetlenségében, illetve a gyűjtött anyag

¹ Lásd: IZES MIHÁLY: *Kiskőrös irodalma*, Kiskőrös az irodalomban - Tanulmány és szemelvények – Kézirat, 1976. p. 7–8. és X. (Letét a kiskőrösi Petőfi Sándor Könyvtár helytörténeti anyagában, megjelenik a Petőfi Sándor Társaság – Kiskőrös – kiadványai sorozatban).

² ILLYÉS GYULA: *Petőfi Sándor*. Szépirodalmi, Bp. 1974. p. 10., 13–14.

kiadatlanságában³ kell keresnünk, semmint valamiféle ál-nemzeti elfogultságban, hiszen a Hruz és Petrovics családok eredetét és nyelvhasználatát a Petőfi-kutatás — elsősorban Mezősi Károlyt⁴ kell külön is említenünk — végül is föltárta már. Alábbi adalékunk tehát a hiány jelzésével a kutatás, és az azt megalapozó gyűjtés és rendszerezés meggyorsítására, fokozására szeretne ösztönözni ugyanúgy, mint a kisszámú hasonló korábbi közlés.⁵

Petőfi Sándor *Elvándorol a madár . . .* című, 1846 márciusában Szalkszentmártonban keletkezett költeményének néhány sora⁶ szinte

³ a) Mindössze négy kiadványt sikerült felkutatnom, ebből kettőt tanulmányozhatam. *A Mit énekelnek a Borsod — Abauj — Zemplén megye-i szlovákok?* címűhöz, valamint a békés megyei gyűjtés anyagát tartalmazó kötethez nem sikerült hozzájutnom.

b) *A Rozmárín zeleny (Szlovák folklóre Esztergom környékéről)*, Gyűjt. és szerk.: DR. KÁLMÁNFI BÉLA Magyarországi Szlovákok Demokratikus Szövetsége kiadása, Bp. 1973.) 45. lapján olvasható a *Zahucsali hori* (Gyűjtés helye: Sárísáp, ideje: 1962, adatközlő: GYARMATI PÁL, 69 éves), madár-motívum nélküli változata.

c) *A 100 magyarországi nemzetiségi népdal* (Népművelési Minisztérium Nemzetiségi Osztálya kiadása, Bp. 1955. 16.) — kottával —, és 78. lapján ugyancsak a kiskörösítől eltérő változatban közli; ebben a madár-motívum helyén a vízben is visszacsillanó, vissza-látszó („obratni”) kövek, vissza nem hozható ifjúság metafora szerepel. (Gyűjtés helye: Pitvaros; az adatközlőt, a gyűjtés évét a kiadvány nem jelzi.)

d) A variálódás vizsgálata jelen adalék közzétételekor nem feladatunk; a kiskörösi változat madár-motívumának egyedülisége — amit a további gyűjtés igazolhat vagy cáfolhat — a népdal nagy földrajzi elterjedtsége mellett a néprajzi tudományosság számára is két lehetséges magyarázatot tartalmaz:

I: A variációk különbözősége a Kiskörösré — 1718-ban! —, és Pitvarosra, Sárísápra betelepült szlovákok eredeti lakóhelye, illetve az áttelepülés ideje szerinti változatok rögzülései; így a szlovákiai szlovák folklóre vizsgálata adhat felvilágosítást kialakulásukról.

II.: A variációk Szlovákiából átszárnozott közös alapszövegből Magyarországon alakultak ki az áttelepülést követő környezet magyar és más nemzetiségű folklórijának hatására, és a folklóralkotások variálódásának egyetemességéről szolgálnak adalékkal.

⁴ MEZŐSI KÁROLY: Petőfi anyja In: *Itt születtem én ezen a tájon . . .* Kkinét, 1973. p. 77–89.

⁵ Ezek:

a) DIENES ANDRÁS közlése, DIENES A.: *A fiatal Petőfi* Bp. 1968. p. 38. és jegyzete: p. 266. (Hivatkozás ANDOR SEBERINY *Maria Hruz* című, a Národne Noviny 1873. — 4. évf. — II–13. számában megjelent írására). ANDOR SEBERINY — SEBERÉNYI LAJOSNAK, PETŐFI selmeci iskolatársának és barátjának, a selmeci Magyar Társaság elnökének öccse — emlékezése szerint édesanyja, KRÍZ KATALIN PETŐFI édesanyjától — aki „nótás lány volt” — tanulta a *Lučenie, lučenie, však je to teška vec . . .* kezdetű dalt.

b) IRÁNYI ISTVÁN KISS JÓZSEF: *Petőfi aszódai és selmeci iskolatársának daloskönyve* (ItK. 1973. I. sz. p. 99–108.), mely NEUMANN KÁROLY dalgyűjteménye alapján a PETŐFIT Aszódon és Selmecen körülvevő — nagyrészt népi — magyar, szlovák és német dalkincset ismerteti.

Mindkét közlés 19. századi források alapján állítja ugyanazt, amit a Kiskörösön 1975-ben gyűjtött tót népdal szövege is bizonyít, s aminek jelentőségét hangsúlyozzuk szerény adalékunkkal.

⁶ *Petőfi Sándor Összes Költeményei*. Szépirodalmi, Bp. 1974. 444–5.

szó szerinti egyezést mutat egy 1975-ben Kiskőrösön gyűjtött tót népdal szövegével,⁷ mely a gyűjtő közlése (és a 3. számú jegyzetben jelzett kiadványok) szerint valamennyi szlovák nyelvszigeten ismert Magyarországon, bár vidékenként eltérő változatokban.

A tót népdal és a vers egyaránt az *elmúlt élet, illetve — ifjúkor = elszálló madár* metafora hasonlító és hasonlítottja közötti azonosságot és különbözőséget használja fel. A magyar népköltésben ismeretlen a madár-kép ilyenfajta jelentésű újraköltése,⁸ és annak lehetőségét is el kell vetnünk, hogy a Petőfi-vers folklorizálódott volna a magyarországi szlovákság körében, hiszen a népdaltól idegen versformában íródott.

Herman Ottó kiadatlan, 1964-ben Sebestyén Gyula hagyatékában Schelken Pálma által megtalált tanulmányának, az *Arany, Tompa, Petőfi és a népköltés madárvilága*⁹ címűnek egy mondatával közelíthetjük meg a valóságot leginkább, mely szerint: „... Petőfi valóban a nép szellemét vitte a madár képében is a Parnasszus magaslatára.” S a népbe — Petőfinél — a szlovákság éppúgy beletartozik, mint a magyarok, székelyek, szerbek és egyéb nemzetiségek. De Herman Ottó tanulmánya figyelmeztet bennünket arra is, amit később — ugyancsak helyesen — Sőtér István hangsúlyozott így:¹⁰ „Petőfi-nek épp a népköltészeti termése: túlhaladás a romantikán.” Ennek tanúi lehetünk az említett Petőfi-vers és az annak előzményeül föltételezett kiskőrösi tót (szlovák) népdal összevetésekor; mikor is a szlovák folklórból átvett „reális” (ez Herman Ottó jelzője) metafora megőrzésével egyidőben a népköltési forma meghaladását is érzékelhetjük, egy — az ösköltészetre visszautaló gondolatrítmusú — szabadvers kialakulását.

A madárnál

Mi száll tova még sebesebben? . . . az élet!

De, mint a madár, ez nem tér többé vissza.

⁷ Marosi Teréz gyűjtése. Énekelte: OCSKAI PÁL, 73 éves; Kiskőrös – Erdőtelek (Zahora) az adatközlő 3/b jegyzetünkben jelzett változatban is ismeri! A madár-motívumot tartalmazó változat teljes szövegét és fordítását a 11. lábjegyzetben közöljük.

⁸ A magyar népköltés a kultúrózó madár képében a hűtlen szeretőt, esetleg az elpusztult vagy raboskodó szeretőt jeleníti meg; máskor a madarat mintj üzenet — levél — vivőt említi. „A visszatérő madár — vissza nem térő idő” — különböztető metaforát nem használja.

⁹ A *népköltés madarai* című fejezete elhangzott a Magyar Rádióban: Kossuth-adó, 1975. október 16-án, 22³⁰–22⁴⁰ között.

¹⁰ SÖTÉR ISTVÁN: *Petőfi és a világlíra. Petőfi tüze*. Kossuth–Zrínyi, Bp. 1972. 313.

— kérdezi-feleli a Petőfi-vers, mintha csak a népdalt ismételné:¹¹

*Azsda sza to tacsza
Estye aj navratyi,
Ale moja mladoszty
Ta sza nyenavratyi.*

*Talán az a madár
Egyszer majd visszatér,
De fiatal korom
Vissza sohasem tér.*

Közlésünk általánosan érvényes vagy véletlen egyezőségű voltát, túlmenően az eddigi szórványos vizsgálódások eredményein (lásd az 5. számú jegyzetet), csak a további gyűjtés, rendszerezés, összehasonlító kutatás döntheti el. Ennek hiánya viszont Petőfi-filológiánk olyan mulasztása, mely — nem veszélve az adatközlők időt voltából adódó veszélyekről, a hagyományozódás Petőfi — korabeli népdalokat őrző rétegének változásáról — mindenekppen akadályozza az életmű teljesebb megismerését, s azt, amit Illyés Gyula Petőfi születésének 150. évfordulóján mondott beszédének¹² egy részletével így összegezhettünk:

„A nemzetek és nemzetiségek közti béke — fájdalmasan időszerű ma is, akár akkor amidőn ő ebbe vetette legfőbb reményét. Legyen bátorságunk változatlanul ebben hinnünk, ezért küzdenünk.”

ÍZES MIHÁLY

¹¹ A népdal tót — szlovák — szövegét a magyar kiejtés szerinti átírásban, a magyar nyelvű fordítást DR. SZARKA ISTVÁN átültetésében közöljük.

Eredeti	Nyersfordítás	Műfordítás
(Marosi Teréz gy.)	(Ízes Mihály)	(Dr. Szarka István)
Zahucsali hori,	Susogtak a hegyek,	Zúgják mind a hegyek,
Zahucsali leszi,	Susogtak a fák,	Zúgja a nagy vadon,
Kgyezse sza pogyeli	Hova lettek	Hova, merre tűnt el
Moje mladje csaszí.	Fiatal óráim.	Én fiatal korom.
Csaszí, moje csaszí,	Órák, óráim,	Én fiatal korom
Ver sza mi pogyeli,	Eltűntek bizony,	Elszállt nagymessze már,
Tami uletyeli	Elrepültek ők	Elszállt, elrepült, mint
Sz tacsenszi do poli.	Madárkakkal a mezőre.	A mezei madár
Azsda sza to tacsza	Talán az a madár	Talán az a madár
Estye aj navratyi,	Mégis, hej, visszatér,	Egyszer majd visszatér,
Ale moja mladoszty	De ifjúságom	Én fiatal korom
Ta sza nyenavratyi.	Nem tér vissza	Vissza sohasem tér.

Itt mondok köszönetet MAROSI TERÉZNEK önzetlen segítségéért és DR. SZARKA ISTVÁNNAK a műfordítás elkészítéséért. — I. M.

¹² ILLYÉS GYULA: Emlékbeszéd Petőfi Sándorról. FISCHER SÁNDOR: *Retorika*. Kossuth, Bp. 1975. p. 305.

AMI EGY HÍRADÁSBÓL KIMARADT

Az alábbiakban Csapodi Csaba és Csapodiné Gárdonyi Klára *Külföldre került magyarországi kódexek nyomában* címen az Irodalomtörténet 1976/I. számában (103–110) megjelent beszámolójához fűzök néhány megjegyzést.

Bár a szerző-házaspár UNESCO-ösztöndíjas spanyolországi újtjáról szóló közlemény tájékoztató jellegű, megállapításai néhány ponton kiegészítésre, helyreigazításra szorulnak. Észrevételeim természetesen csak az I. sevillai Janus Pannonius-kódexhez kapcsolódnak, mivel – a szerencsés véletlen folytán – annak ismertetésében én is közreműködhettem.

Annakidején az I. Sevillai kódex irányította a Csapodi házaspár figyelmét a további kutatásokra: „Főleg azonban az a feltételezés vezetett, hogy ha Sevillába elkerült egy Janus-kódex, hátha más magyar anyag is van ugyanott” (i. m. 107–8). A beszámolóban a kódex felfedezésére, tartalmára vonatkozó részletei azonban mégis elnagyoltak, pontatlanok.

1. Az I. Sevillai-kódex felfedezése

a) Csapodi ezt írja: „A spanyolországi kutatások legjelentősebb eredményét a sevillai káptalani könyvtár tartogatta. Hogy ebben a Magyarországtól olyan valószínűtlen messzeségben lévő városban is érdemes magyar vonatkozású anyagot keresni, arra egy véletlen találat vezetett rá. Néhány éve egy osztrák professzor egészen más természetű kutatásai során bukkant egy Janus Pannonius-kódexre a könyvtárban abban a részében, amelyet Kolombusz Kristóf fia, Fernando Colon ajándékozott a sevillai káptalannak. Az ő adata, illetve a meghozatott mikrofilm alapján vált így ismeretessé a magyar kutatók számára ez az értékes kötet” (i. h. 107).

Az I. Sevillai-kódexet Josef Hamn professzor, a bécsi egyetem Szláv Filológiai Intézetének vezetője fedezte fel 1968-ban. (Nevének említése nem növelte volna meg egy mégoly rövid közlemény terjedelmét.) Hamn professzor, aki az Osztrák és Horvát Tudományos

Akadémiák tagja, a középkori délszláv irodalom neves tudósa; évtizedek óta kutat a szétszóródott korai horvát és szerb irodalmi emlékek után. Módszeres és rendszeres búvárkodásai során került el a spanyolországi könyvtárakba is. Kutatásai tehát nem tekinthetők „egészen más természetűeknek”; hiszen a középkori magyar és délszláv kultúra emlékei sok tekintetben hasonló sorsra jutottak a török hadjáratok, majd a hódoltság idején. Janus neve és költészete ismeretes a délszláv irodalom tanulmányozói körében is (vö. ehhez: Dávid András: *Janus Pannonius a délszlávoknál. Janus Pannonius tanulmányok*. Bp. 1975, 509–16; irodalommal). Talán mindez apró adalékkul szolgálhat az összehasonlító irodalomtörténet számára is.

b) Én valóban egészen más természetű kutatásokat végeztem akkor, amikor értesültem a Sevillában őrzött Janus-kódexről. A bécsi egyetem nyelvjárástani tanszékén a készülő Bajor–Osztrák Tájszótár cédulakatalógusát tanulmányoztam 1969 őszén, amikor találkoztam Hamm professzorral. Rövid beszélgetésünk során említette, hogy az előző évben Sevillában egy Janus Pannonius műveit tartalmazó kódexre bukkant, s érdeklődött, vajon Pécsen találna-e adalékokat, vagy Janusra vonatkozó anyagot. A hallottakról tájékoztattam az akkor Bécsben korvinákat tanulmányozó Csapodi Csabát. Ő azonban hihetetlennek, valószínűtlennek tartotta azt, hogy Sevillában Janus-kódex legyen. Úgy vélte, tévedésről van szó, hiszen a hazai kutatás Spanyolországot mindaddig nem tartotta számon Janus-művek őrző-helyeként. Hamm professzorral csak annyit közöltem, hogy a magyar kutatók nem tudnak a sevillai Janus-kódexről. Ő ezek után részletesen tájékoztattott a becses leletről, feljegyezte számomra a kódex könyvtári jelzetét. Ennek alapján rendelhettem meg a mikrofilmet az Orsz. Széchényi Könyvtár útján az Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti tanszékeinek könyvtára számára. Kézhez vételére egy év múlva kerülhetett sor. Vizsgálataimról először egy újságcikkben (*Magyar Nemzet*, 1971. dec. 24.), majd a *Filológiai Közlönyben* (1971, 1–2, 123–30) számoltam be. — Velem egyidőben kezdett foglalkozni a kódex anyagával — ugyancsak Hamm professzor tájékoztatása alapján — a Los Angeles-i egyetemen Marianne D. Birnbaum is (vö.: *Janus Pannonius tanulmányok*, 317–22). Sajnos, arról nem tudok, milyen további eredményeket ért el.

Beszámolhattam az 1972-es pécsi Janus Pannonius-ülésszakon is; itt a mikrofilmet is bemutattam. A vetítés után Csapodi Csaba újabb kételyét hangoztatta: szerinte a kódexben (a 106b lapon) előforduló évszám nem 1448-nak olvasandó, ahogy én értelmeztem, hanem 1668-nak (esetleg: 1648-nak), a hatos és a négyes számjegyek hasonló írásképe miatt. (Ebből — feltehetően — az a további kétely is kicsendül, vajon maga a kódex korabelinek, azaz 15. századnak tekinthető-e.)

Annál öröndetesebb, hogy Csapodi Csaba aggályai utóbb mégis eloszlottak; hiszen végülis sor kerülhetett a spanyolországi tanulmányútra és a második sevillai kódex felfedezésére.

2. A mikrofilm szerepe a kutatásban

A beszámolóban olvasható: „Sevillába tehát már csak azért is érdemes volt elmenni, mert az autopszia alapján való kutatás mindig eredményesebb, mint amit pusztán mikrofilm alapján lehet elvégezni” (i. h. 107). — Ebből — a nem szerencsésen fogalmazott mondatból — a mikrofilmre alapozott kutatások értékének bizonyos lebecsülése érződik. Holott csak arról lehet szó, hogy a mikrofilm — és a belőle készült nagyítások —, a szokásos kutatási feltételek és lehetőségek között, főként a tartalmi, szövegkritikai vizsgálatok végzésére alkalmasak. Már ismertetéseimben jeleztem, hogy a mikrofilm alapján nem kaphattunk felvilágosítást a kódex anyagáról (legföljebb a rongálódások jellegéből következtethettünk volna), az esetleges vízjelekről, színezésről stb. Azonban a mikrofilm nagy előnye, hogy bármikor tanulmányozható, a kutatónak nem kell a könyvtárak olykor korlátozott nyitvatartási rendjéhez igazodnia; egy-egy részletről több nagyítás is készíthető stb. — Mint tudjuk, Horváth János professzor is a mikrofilm és a nagyítások alapján végezte kutatásait, és tette közzé az I. Sevillai-kódex anyagából az eddig ismeretlen 11 verset és a Pszeudo-Démoszthenész Epithapiosz szövegét a fordításokkal együtt (Itk 1974 [75], 594—627). És Csapodi is vallja: „Korai lenne még határozott, biztos megállapításokat tenni [ti. a II. kódexről], erre majd akkor kerülhet sor, ha megérkezik a mikrofilm és így el lehet végezni azt a hosszadalmas tartalmi és szövegvizsgálatot, amire a helyszínen nem lehetett mód” (i. h. 108).

Mint ismeretes, az I. kódex valószínű tulajdonosát Horváth János találta meg Thuz Osvát zágrábi püspök személyében a mű 106b lapjáról már általam is közölt püspöksüveges címer alapján (ALingui. 1972, 97). Csapodi e megállapítást — mint eredményt — átveszi, és Thuz püspökhöz kapcsolja az általa felfedezett kódexet is. Sajnos, az nem derül ki, hogy a tartalmi összefüggések, az azonos leőhely vagy egyéb ok vezette-e erre.

3. Tartalmi vonatkozások

Csapodi a következőkben egybeveti a két kódexet: „Tartalmilag pedig nagyrészt kiegészítik egymást, amennyiben csak kis részben tartalmaznak azonos anyagot. Míg a korábban talált Janus-kódexben a szerzőnek főleg prózai munkái vannak, a most fölbukkantban elégiái és levelei” (i. h. 108—9).

Közleményeimbem (FK. 1971/1–2, 123–30; ALingui. 1972, 97–106; *Janus Pannonius tanulmányok*. 445–55) ismertettem az I. Sevillai-kódex tartalmát. Már ezekből, főként pedig Horváth János részletes vizsgálataiból kiderült az, hogy ebben a kódexben a szerzőnek terjedelmes itáliai vonatkozású versei, komor hangulatú elégiái (7), továbbá 23 epigrammája szerepel. A költői művek közül 11 eddig ismeretlen volt (vö.: Horváth János, i. m. 597–608; 609–13; 618–21). A prózai alkotások száma hat; van benne továbbá egy Alcini [Alcimi] versus címmel jelölt anorganikus versgyűjtemény is (ezeket ugyancsak Horváth János azonosította). A felsoroltak alapján tehát nem mondható az, hogy: „... a kódexben a szerzőnek főleg prózai munkái vannak.”

4. Az I. kódex jellege

Csapodi az egybevetéskor azt tételezi fel, hogy Janus „... műveinek, köztük leveleinek teljes gyűjteményét akarta elkészíttetni és ez a munkálat élete utolsó szakaszában folyt” (i. h. 108). Azaz: a két kódex a „teljes gyűjteménye” részének fogható fel.

Már szerény ismertetéseimben felhívtam a figyelmet arra, hogy az I. kódex sajátos válogatás eredménye: tartalmi rendje más, mint a többi, eddig ismert Janus Pannonius-kódexé. A Teleki-féle kiadás J. P. Epigr. Liber II.-ből tizenhét epigrammát találunk benne, az Epigr. Liber I.-ből mindössze hatot (vö. *J. P. tanulmányok*, 454). Részletesen vizsgálja ezt a kérdést is Horváth János, megállapítva: „a kódex egy-két cím nélküli epigrammán kívül Janusnak egyetlen olyan versét sem tartalmazza, amely Mátyás király hírnevét szolgálta volna” (i. m. 595). — Az I. kódex tehát Janus *célszerűen válogatott* alkotásait foglalja magában és nem tekinthető „művei teljes gyűjteménye” részének, ahogy ezt Csapodi véli (i. h. 108).

Úgy gondolom, a filológiai hűség kedvéért, de a későbbi kutatások érdekében is szükség volt e néhány kiegészítő észrevételre, helyreigazításra.

HORVÁTH MÁRIA

AMI EGY HOZZÁSZÓLÁSBAN FÖLÖSLEGES

1. Rövid úti-beszámolómk, amelyben mindössze két oldal jutott Seville, természetesen nem terjeszkedhetett ki Hamm professzor tevékenységének méltatására, sem pedig Horváth Mária bécsi kutatásainak ismertetésére, cikkeinek felsorolására. Ez nem is volt föladatunk. Legföljebb annyit lehet megjegyezni, hogy ha Hamm professzor valóban nem csak más természetű kutatásai közt, véletlenül bukkant a Janus-kódexre, hogy lehet, hogy nem talált rá ugyanannak a könyvtárnak ugyanabban a katalógusában a másik Janus-kódexre is, amit mi megtaláltunk?

2. Azt gondoljuk, a mikrofilmek használhatóságáról senkit sem kell megjegyezni. Magunk is tucatjával rendeljük és forgatjuk külföldi kódexek mikrofilmjeit.

3. Hogy 5 évvel ezelőtt, egy előadás alatt sebtiben lepörgetett, elég rosszul olvasható mikrofilmben látható évszámhoz milyen megjegyzést fűztem, arra pontosan már nem emlékszem. De hogy 1668-at nem mondhattam, az bizonyos. Hiszen még egy teljesen kezdő vagy dilettáns sem vonná kétségbe, hogy a kódex írása 15. századi. A kódex eredetiben való tanulmányozása alapján azonban pontosan megállapítottuk, hogy Horváth Mária tévesen olvasta az évszámot 1448-nak. A valóságban 1458. Horváth Mária tévedésének az az oka, hogy ő nem volt tisztában azzal, hogy a 15. században egyes számjegyeket, így az 5-öst a maitól teljesen eltérő alakban írtak.

4. Thuz püspök címerét Horváth Jánostól függetlenül magunk is fölismertük. Nem kellett más ehhez, mint fölütni Hoffmann Edit közismert, alapvető munkájának a *Régi magyar bibliofileknek címer-táblázatát*.

5. A Sevilla I. kódex sok tekintetben egészen más megvilágítást kapott a Sevilla II. előkerülésével. Gondoljuk, ezen az alapon Horváth János is módosította volna nézeteit, amelyeket Horváth Mária közöl. A magunk részéről, most már hosszú idő óta foglalkozván a sevillei kódexek egymáshoz és a Janus-szöveghagyományhoz való viszonyával, teljesen megerősödünk abban a nézetünkben, hogy a két kódex közt szoros összefüggés van, s a Sevilla I. nem önálló, céltudatos válogatás eredménye. Lehet, hogy Horváth Mária maga is erre a meggyőződésre jutott volna, ha megvizsgálja a Sevilla II. mikrofilmjét, amely évek óta minden kutatónak szabadon rendelkezésére áll az Akadémiai Könyvtár mikrofilmtárában. — Dehát ez persze már a tudományos vita kérdése, s nincs helye részletesebb tárgyalásának egy a szélesebb körök tájékoztatásául szánt rövid beszámolóban.

CSAPODI CSABA
CSAPODINÉ GÁRDONYI KLÁRA

SZEMLE

SZEMÉLYES ÜGY

SZEMLÉR FERENC KÖNYVE

(Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1975)

„Mindig szoros tartózkodással beszéltem magamról” – írja Szemlér ennek a könyvnek 102. lapján. Tartózkodva, az igaz, mégis mindig vagy majdnem mindig önmagáról beszélt műveiben. Erre akkor jöttem rá, amikor *Augusztustól augusztusig* című trilógiáját – ezt, a kritikusok által túlságosan szigorúan megítélt, már-már alábecsült művet – több mint egy évtizede elolvastam: lehetetlen volt nem észrevennem benne a személyes vallomást, az önéletrajzi elemeket. Az *Udvarhelyi Odüsszeiában* még inkább éreztem ezt, de még *A mirigy esztendejében*, ebben a remekbe sikerült történelmi regényében is – sőt ebben leginkább: mert sorsa és lelkiállapota mutatkozik meg benne, áttételesen persze, de kitapinthatóan, érzékelhetően, árulkodón; elő is készítvén mintegy ezt a könyvét, folytatván is saját korábbi emlékezéseit és vallomásait, az erdélyi emlékirók hagyományait is.

Könyvének első ciklusában – címe egyben a könyv címe is – költői-írói pályájának indulásáról, néhány állomásáról, műveinek keletkezési körülményeiről, alkotási módjáról, műveinek sorsáról és fogadtatásáról számol be – valóban tartózkodóan, szűkszavúan, de nagyon szuggesztívan.

Műveinek legfőbb ihletője és tárgya a saját közösségi és benső élete; az a vágy és szándék él benne, hogy fölkutassa környezetét, annak a közösségnek szellemiségét, magatartásformáit, melybe beleszületett, melyben él és munkálkodik. Könyvében erről vall: erről a kutatásról; arról, hogyan vált a személyes élmény művé, milyen áttételek, elképzelések által vált a konkrét valóság alkotássá, teremtéssé. Most, hogy visszatenkint gyermekkorára, a székelyudvarhelyi, hajdani Kossuth utcára, édesapjának feledhetetlen alakjára, az iskolára, barátaira, tanítóira és tanáira – nemcsak ez a gyermekkori varázslat, ez a tündérország képzik föl előtte, hanem tudván tudja is, hogy ez a táj, ez az emberi környezet jelen van minden művében: „Ha más nem veszi is észre, én csalahatlanul fölfedezem ragyogó fénytöréseit és visszaverődéseit valahány tettemben, minden kimondott szavamban, leírt vagy nyomtatott mondatomban. Ez a szín, ez a festőanyag az én szülőföldem.” Ahogyan Babits regényeiben, némelyik novellájá-

ban, de még verseiben is, jelen van a hely, ahol élt – Szekszárd, Pécs, Baja, Fogaras, Újpest, Rákospalota, Budapest –, ugyanúgy, szinte térképszerűen, meg lehet rajzolni Szemlér színhelyeit is: Székelyudvarhely, Brassót vagy akár az Adria partjának némely helyeit. Csakhogy írás, alkotás közben az anyag önállóság, dolgozni kezdenek saját törvényei, átalakítják a tájat, egyik vonását elhalványítják, talán ki is törlik, a másikat meg határozottabb, élesebb vonalakkal-színekkel rajzolják meg. Még inkább így van ez a cselekmény és a regényalakokkal: ki lehetne kutatni azokat a kapcsolatokat, amelyek Szemlér valamelyik regénye és a vele valóban megtörténtek között vannak; azokat is, amelyek regényeinek vaalimelyik hőse és saját személye vagy némelyik hőse és valóságos, élő vagy élt személyek között vannak – de ezek nem pontos megfelelések: a cselekmény és a valóságban megtörtént esemény, a hős és modellje között a párhuzamosságok, hasonlóságok, azonosságok a történésnek nem annyira mentében, inkább lényegi csomópontjaiban vannak; vagy még ott sem, hiszen az alkotás éppen abban van, hogy a valóságos történés súlypontjai, csomópontjai az alkotás folyamatában áthelyeződnek, szerkezete, irányultsága is megváltozik, vagy módosul: cselekménnyé válik; a modell és a hős közötti megfelelések is pontatlanok ebben az értelemben, nem egybevágóság van köztük, hanem hasonlóság, főképp szellemi alkatukban, szemléletmódjukban, erkölcsiségükben, társadalmi és szellemi-erkölcsi környezetükben, törekvéseikben és igényeikben; sorsuk sem közös, de vannak közös jegyeik; a hős nem fényképe a modellnek. A modell csak segítséget ad a hős ábrázolásához, egy-egy színnel, vonással kiegészíti, teljessé teszi a Szemlér alkotta, a képzelete szülte alakot, hogy minél pontosabban és hatásosabban kimondhassa azt, amit az író ki akar mondani vele – nemcsak szavaival, de külsejével, magatartásával, akart és spontán gesztusaival is. Az ilyenfajta elkotásmód gyakori – talán a leggyakoribb – a világirodalomban, ez hozta és hozza létre leginkább azokat a műveket, melyek sokat és hiteleset tudnak elmondani a világról. Szemlér nem bízza magát teljesen a képzeletére, írásaiban mindig jelen van a személyes élmény hitele, olyannyira, hogy nemcsak az *Augusztustól augusztusig* Imreh Péterének, *A mirigy esztendeje* Szüle Istvánjának, az *Udvarhelyi Odüsszeia* gyermekhősenek állt önmaga modellt, hanem másoknak is; ő maga írja a 99. lapon: „Ha valaki az én *Odüsszeiá*-mban engem keres, akkor szerényen figyelmeztetem, hogy nem csupán a Balázs család valamennyi alakjában, de a tengerparti vén olasz asszonyban, a *Libasorban* újszékelyi öregemberében és *A sárkányok* mindkét brassói tanárában is engem kutatgasson, hiszen mindannyiuk én magam vagyok, hiszen valamennyiüket átéltem, sőt saját magam teremtettem.”

Szemlér szolgálatnak tekinti az írást, általában a műalkotást, még

akkor is — mint írja a 125. lapon —, „ha legelső rápillantásra titkosírással írt, sőt palackba zárt üzenetnek tetszik”. Műveinek ismerője csak igent mondhat erre a vallomásra: verseiben, regényeiben, színműveiben, esszéiben, sőt műfordításaiban is, páratlanul nagy terjedelmű, kellőképpen még át nem tekintett és fölméretlen egész életművében ott munkál ennek a szolgálatnak az igénye. Elsősorban azt a közösséget szolgálja, melybe beleszületett, melyben él és dolgozik; de azt a nagyobb közösséget is, melynek tagjává anyanyelve és eredendő műveltsége teszi; és azt a közösséget is, melyet emberiségnek, némelykor Emberiségnek mondunk. Mindezt pedig teszi azzal a meggyőződéssel, melyet ő maga oly szépen fogalmazott meg e könyvének 126. lapján: „Az alkotás csak akkor szolgálat, ha saját törvényeihez még kedvezőtlen körülmények között is híven ragaszkodik, és igyekszik kifejezni az élet, a társadalom, a történelem igazságait és szépségeit — úgy, amint azokra az alkotó saját sorsát, minden javait és egész életét fölteszi.”

Könyvének másik ciklusa az *Ábécé*. Magyar, román, szász íróbaráitáról, emlékezetre érdemes emberekről, találkozásokról írt rövid, egy-két lapnyi terjedelmű írások vannak benne: alkalmi és ünnepi megemlékezések, visszatekintések, emlékek fölillantása — egy megírható és megírandó, remélhetőleg meg is íródó önéletírás szépen faragott építőkövei. Balogh Edgárral kezdi a sort, Tamási Áronnal zárja — az ábécé rendjének megfelelően. A két tucatnyi írás között egy sincs, mely ne mondana érdekeset és elgondolkodtatót, mely ne keltené föl nemcsak a kíváncsi olvasó érdeklődését, de az irodalom közelmúltjában búvárkodó szakemberét is, akár Bölöni Györgyről, Karácsony Benőről, Kós Károlyról vagy Nagy Istvánról ír, akár a marosvécsi találkozókra vagy az Erdélyi Helikonban való munkásságára emlékezik vissza.

Szépen megmunkált, szerénységében és tartózkodásában is öntudatos alkotás ez a vallomás; jó kalauz egy nagy életmű megismeréséhez — és sejteti, hogy Szemlének még nagyon sok mondandója van önmagáról is, arról az irodalomról és alkotó közösségről is, melynek immár öt évtizede nemcsak tagja, hanem alakítója és egyik legjelentősebb személyisége is. Várjuk a folytatást, s reméljük: nem hiába.

BELIA GYÖRGY

ILLÉS ENDRE: A SÓ ÍZE

(Magvető, 1976)

Illés Endre mestere a bensőséges kapcsolatok teremtésének. Nemcsak személyes jelenlétével, hanem írásművészetével is meghitt körbe kalauzolja az olvasót. Pontosabban, rányitja a szemet arra, hogy amit — kívülállóként — bűvös területnek vélünk, az végül is nem egyéb, mint az alkotói élet része, következésképpen az irodalommal nem lehet másként foglalkozni — *élni* kell. Olyan természetességgel, mint ahogy elfogadjuk, hogy a sónak sós íze van. („A sót sohasem kell mesterséges só-ízzel erősíteni. A sónak kell sónak lenni.”)

A só íze — a kötet címénél maradva még — mindenkinek ismerős, aki csak egyszer is megkóstolta; inger hatására újra és újra felidéződik. Illés Endre emlékezetében — egy-egy indító motívum hatására — ehhez hasonlatos módon kiválasztódnak az *igazi* barátság, igazi érték és szépség, példamutató erkölcsi erő és magatartás elemei. Móriczhoz kötődő emlékeinek sorra vételekor jegyezte meg, hogy az emberi kapcsolatok legtöbb esetben *megkásásodnak* vagy *megecetesednek*, de mindjárt hozzátette, hogy a *találkozásokban* nincs semmi romlandó. Az élmény, az együtt töltött idő újraidézésének oka így nem a személyes kitárukozás, hanem az, hogy mozaikjaikból *emberi* arcvonások táruljanak fel. Irodalmi közvéleményben, sőt esetenként irodalomtörténészek, kritikusok körében is akad példa az eszményítésre, író-költő portrék egyoldalú merevítésére. Legendák vagy összefüggéseikből kiragadott cselekedetek alapján psziché és moralitás tekintetében a szükségszerű emberi reakcióktól eltérő vonásokat rögzítenek elsősorban. S arról, ami ennek ellentmondana, nem vesznek tudomást. Ezért is fontosnak tartom Illés könyvében azokat a részeket, amelyekben arra figyelmeztet, hogy arcképeket csak a sokoldalúság jegyében lehet megrajzolni. Babits Mihályéba — írja — „nemcsak a nehezen oldódó görcsöket kell belcrajzolnunk,” hanem: „a néma jóvátétel erényét is.”

Könyvének két fejezetében (*Szűnes kövek*, *Test és lélek*) a kiválasztott anyag kínálta azt a lehetőséget, hogy a személyiség-vonások sajátosságainak megismertetésén át az alkotás titkaiból is ízelítőt adjon. Apáczai Csere János sorsa, életének tragikus fordulatai és a művek (köztük a székfoglaló beszédek) egymásrahatását nyilvánvalóvá teszi. Ilyenné lesz Tamási Áron emberi és művészi megjelenése Illés emlékezetében, noha maga idézi azokat a véleményeket, amik szerint kontroverzia volt az írói életmód és a teljesítmény között.

Tamási — mint megtudjuk — 1949-ben kiadott *Kikelet* című kötetébe jegyezte ajánlásként: „a teremtett világon a legjobb barátomnak.” Írásra, múltbatekintésre, meditációra serkentő szavak.

Kézenfekvő, hogy a barátság tartalmáról, lényegéről, megnyilvánulási formáiról kellene képet adni az olvasóknak, de Illés (lásztólag) megkerüli az önmagának feltett kérdésre a feleletadást. A „mi a barátság?” megválaszolása *helyett* emlékmotívumokkal és levelekkel tárja fel egy „barátság hétköznapjait”. Emlékek és levelek, vagyis évtizedekig őrzött egyéni élmények és dokumentumok keverésére vállalkozott, holott végső soron a kettő csaknem kizárja egymást. Illés Endrénél viszont *nem*, sőt az egyik kiegészíti, megerősíti a másikat. Tamásival – maga írja – 1930-ban ismerkedett meg a Baumgarten Alapítvány díjkiosztó ünnepségén, amit rövidesen követett a Bristolban egy gazdag ebéd. Magyarozatként hozzáfűzte, hogy Tamási portréjából elhagyhatatlan vonás; az egyenjogúság alapján mindenre igényt tartott. „A szegénység bajainak elsorolására – jegyzi meg Illés –, Bajcsy-Zsilinszky szégyenletes tarpai választásának és megbuktatásának leleplezésére – de Baumgarten-díjából a Bristolbeli ebédre is.” E sorok olvastán még mocoroghat a gyanú, hogy a mozaikrakó emlékeztetben az igazságkereső baráti szenvedély sodort véletlenszerűen egymás mellé dolgokat. De, hogy a *Test és lélekben* – és az egész könyvben – mennyivel többről van szó, azt az 1940-es dátummal kezdődő és 1966-ossal befejeződő levelek dokumentálják. Nevezetsen: az esszéíró Illés látszólag alig akar többet elmondani személyes élményeinél, de éppen ezek elhelyezésével, távoli összefüggések felvillantásával minősíti kisportréinak, írásainak tárgyát. Az átforgatott levelekből összeállított Tamási arckép erénye nem abban rejlik, hogy olyan iratokat ismerhet így meg az olvasó, amelyek addig csak Illés Endrének álltak rendelkezésére; maga a szerző is fontosabbnak érzi, hogy bepillantást engedjen az alkotóműhelybe, írói elvek és hétköznapok közé. Külön kiemelendő, hogy nincsenek számára „kényes” kérdések. Dokumentálja barátságuk „egyetlen felhőjét”, meg az 1947-es születésnapot is, amit tizenkét fős asztal mellett nyolc üres tányérral (ti. a meghívottak közül annyian *nem* jelentek meg) ünnepeltek.

Természetes, hogy az emlékidézés epikai kereteket kíván. Szükségképpen viseli magán *A só íze* több írása a novella jegyeit. Móricz, Szép Ernő, Kosztolányi, Babits alakját hangulatos epizódok, párbeszéddek, szemléletes környezetrajz keltik életre. Ezek az elemek szinte kényszerítik, hogy Illés Endre elbeszélései, drámái ismeretében és azokhoz viszonyítva olvassuk mozaikjait. Többen figyelmeztettek már arra, hogy az esszék és az egyéb műfajok között vannak egyezések; legelőbb a mértéktartóan arányos szerkesztés, a megidézés szenvedélyének racionális keretek közé szorítása, a belső világok megértésének szándéka, szemléletes, képszerű előadásmód. *A Krétarajzok* (1970) Illés-kötet volt bizonyosság arra, hogy a szigorú szerkesztésű műfajok kiváló mesterének nem kellett alkotói alapállásán változtatnia, amikor

Csáth Gézaról, Ambrus Zoltánról vagy éppen diákvárosáról írt. A pillanat varázsát a mozaikokban éppoly kitűnően érzékelteti, mint szépprózai műveiben. S ezekből mindig lényeges következtetésekhez jut el. A véletlen találkozás Babitscsal a Vérmező sarkán s a különös párbeszéd vagy a Dante-kommentárok ügye számára a lelki alkatot mutatja. Nem fejlődésében előrehaladva ragadja meg ezt sem, hanem jelenet-mozaikok által. Ezeknek van némi önállósága, leginkább abból eredően, hogy a tényleges találkozások először egy induló és a már hírneves író között történtek. Legpontosabb megjelenítése ennek a *Tapogató* című Móricz Zsigmondról szóló írás, amelyben a szituációk és a vizsgáztató kérdések a hozzájuk kapcsolt tanulások hangsúlyaitól kapnak időntúli távlatot.

Ne gondoljuk azonban, hogy az epikai vagy drámai elemek határozzák meg a mozaikok jellegét; ezekben a tudós, nagy műveltségű író szólal meg, aki a történetiség elvével és az intuícióval, a leíró tárgyilagosság és a tárggyal való érzelmi azonosulás eszközével egyaránt kitűnően bánik. Apáczairól írva hangsúlyozza, hogy a tiszta emberség, a „heroikus jellem” ad példát háromszáz év távlatából. A három évszázad kiemelése nagyon lényeges, mert — mint mondja — az Apáczai-műveket „mosolygás nélkül” ma már nem olvashatjuk, de harcai, szándékai nemesítőek. Az volt az a hármas hatás is, amiről a címadó írásból értesülünk; Tolsztoj *Háború és béke*-je, Einstein relativitás-elméleti füzetei és Korányi Sándor előadásai együtt tágitották Illés Endre számára a világot. Egészen addig, hogy felidézésüktől végül eljusson az írói feladatvállalás kvintesszenciájáig: „Olyan szenvedélyesen igaznak kell lenni, oly pontosnak és hűnek, annyira tudni kell, mi a lényeg, hogy valóságunk valóság maradjon akkor is, ha új elemek lépnek be az ismeretlen elemek közé. A jelent az ismeretlen jövő megsejtésével kell leírni. A három dimenziójú világ csak a negyedik dimenzió érzékeltetésével, a jövővel válik valósággá.” Történetiség és az írói időtlenítés keverése sajátos hangulatú, szokványos műformát mellőző-átalakító mozaikokat teremtett. Például elbeszélésként indított írásból kinő bő idézetekkel tarkított tanulmány, amiben középponti rendező elv köré van csoportosítva a mondandó. A Bérczy Károlyról szóló napjainkban, egy weimari élmény leírásával kezdődik, hogy azután Illés önnön tudását ellenőrizve ássa be magát egy plágiumvádba. A mozaikrakó arcképéhez lényeges adalék, hogy arra is figyelmeztet, nem emlékezett pontosan mindenre, s amikor már a szükséges könyvek a kezében voltak, akkor a mi a plágium? kérdés vált fontossá, szétfeszítve az önkontrollra történetiség eszközeivel épített kereteit.

A mozaikokban, vallomásokban és cikkekben feltáruló érdeklődési kör horizontjának tágasságát az átfogott időhatárokon túl olyan pillanatok leírása is mutatja, amilyen a Babitscsal Csontváryról

lefolyt beszélgetés, vagy Bartók *Allegro barbaro*jának meghallgatása volt. Meg azok a telitalálatos elemzések, amiket Beck Ö. Fülöp kispasztikáiról írt, s ahogyan nagyobb szobrai közül a hozzá közel állókat jellemzi. Ide vág az interjúk megszámlálhatatlan utalása és könyvtárának gazdagsága is: „Körülbelül ott tartok: ahány új könyvet hazaviszek, ugyanannyit el kell ajándékoznom a régiek közül.”

Illés Endre műveit vizsgálva sokszor leírták, hogy krétarajzaiba és mozaikjaiba belerejtette saját arcát; leginkább azáltal, hogy a jeleneteknek szereplője, a dialógusok résztvevője. Ehhez azonban a pontosság érdekében – hozzá kell tenni, hogy a mozaikok *formájukkal*, anamnézis-szerű feszességükkel mintegy kínálták az önportré lehetőségét. Az író apróságokra figyel, emlékszilánkokat illeszt egymáshoz, nagyobb időperiódusok helyett a pillanatok (egy-egy életművön belül) ragadja meg. Ebből olyan különösen egyéni írói világ és szemlélet körvonalazódik, amelynek legerőteljesebb vonása, hogy *mindent fontosnak tart* egy-egy kiemelkedő élet(mű) tényleges megismeréséhez. Mindent, ami *az embert* mutatja. Simon István kérdésére adott válaszában így foglalta ezt össze: „Anamnéziseket írtam, azaz kórelőzményeket, a betegség első jegyzőkönyveit. Naponta tíz-tizenöt ember tárta fel előttem életének, és hogy úgy mondjam, mellkasának, szívének titkait. Nagyon őszintén, a betegség szorításában, örvényeiben. Feledhetetlen iskola volt! Feledhetetlen ismerkedés az emberrel. Mert engem az életben sokminden érdekelt és érdekel ma is, beszélünk már róla: a könyv, a zene, s amiről nem beszélünk: az utazás, haza tájak, idegen tájak – *de legerősebben az ember érdekel mindenütt. Minden helyzetben az ember. A kortársaim.*” (Kiemelés tőlem – L. A.)

Ez a rendező erő, ami Illés írásainak háttérében meghúzódik. Ez segíti abban, hogy elkerülje az emlékezők számára legnagyobb csábítást jelentő önmutogatás sikamlós területét. A legszemélyesebb emlékében sem találhatunk zavaró kérkedéseket, szubjektivitást. Mellékízek nélkül, mondhatni, alázattal végzi a magára kimért feladatot.

Hogy mennyire belső ügye a tárgyilagosság, a mértéktartó és megalapozott ítéletalkotás, azt azok a vitacikkek igazolják, amelyeket *Cserépszavazás* címmel fogott össze kötetében. Bertha Bulcsu kérdésére (Az író társadalmi helyzetét milyennek látod?) azt válaszolta, hogy a futballista többet kap, a színész népszerűsége nagyobb, a tudós megbecsültsége, így az írónak csak a kritika marad. Ha „elég okos” – ezt tudomásul veszi. Mármost a helyzetet. De nem a rossz, fals, indokolatlan értékeléseket. *Bohóc-e az író?* című cikkének ebből eredő indulatát nem csak az alkotó(k) védelme okán helyeselhetjük, hanem a kritikusi tisztesség mibenlétének körülírásáért is. Ugyanígy az „irodalmi vita” kapcsán kifejtett véleményét. A diagnózis tömör és pontos. Ki tagadhatná, hogy nincs személyeskedés, félreértés, olykor

„tömjénfüst” kritikánkban? Illés sem a tévedés jogát kérdőjelezi meg, hanem annak *rendszerességét* utasítja el. Azt is tudós író módjára — képszerűen: a rossz viták csonkig égve alusznak ki, mint a gyertyák, de a művek fénye elfojthatatlan. S az előbbienél fontosabb ezekre figyelni.

A személyes emlékek és a rendszerező erő, meg az önmagára kimért feladat egysége, egyensúlya biztosítja Illés Endre mozaikjainak, dokumentum-tanulmányainak *irodalomtörténeti* értékét. Aligha szükséges külön bizonygatni, hogy a Tamási Áron-leveleknek mekkora a forrásértéke, s azt sem, hogy a Nyugat nagyjainak arcképehez nélkülözhetetlen mozaikokat tett közzé. Ki kell emelni azt a legandaszlató nézőpontot, ahogyan Osvát Ernőről írt Ady prózai írásainak kritikai kötetei ürügyén. Lehet — amint egyik méltatója megjegyezte —, hogy az *Egy legenda csücske* „érzelmi alapfoka” más, nem olyan, mint a többi írásé, hogy kíméletlen, *de* nem Osvát ellen az, hanem Ady, Schöpflin Aladár *igazdért*.

A *só íze* kötettel Illés Endre ismételten bizonyosságát adta annak, hogy az élet és irodalom, kritika és művek, irodalomtörténet és emlékezés közé nem elválasztó kötőszavakat, hanem egyelőségjelet kell tenni. Mert a mozaik-technika nem zárja ki az olvasmányosságot s a kíméletlen ítéletet, de a történetiség elvét sem. Csak, úgy kell ötvözni mindezt, ahogyan Illés Endre tette!

LACZKÓ ANDRÁS

EGY IFJÚ NEMZET CÍMERÉRŐL

SÖTÉR ISTVÁN: *A SAS ÉS A SERLEG*

(Akadémiai, 1975.)

Az európai nemzetek és kultúrák viszonylag új képződmények. Az emberiség évezredek történelméből az a párszáz év, amit szellemi érték és hagyomány szempontjából számontartanak az újabb kori nemzetek, csak a kezdeményezésekről, „ifjúkori” almokról és tervekről adhat hírt és tanúságot. Az egyetemes kultúrtörténet polgárosodásnak nevezi ezt a fiatal, mégis komplex jelenséget, a 19. században kialakuló, újkori, polgári nemzetek megszületését, tudományos szervezetét, gazdasági életének átszervezését, intézmények megalapítását, működtetését, a társadalmi életnek és a kulturális életnek a szisztematikussá újjászervezését, illetve felépítését, állandó újraélesztését. Ma már sokmindent ismerünk ennek a polgári átalakulásnak a társadalmi és egyéni összetevőiről, okairól. A történelem-

tudomány felkutatva, leírta a forradalmi és reformista módszereket, a kizáró és egymást hasznosan kiegészítő harcot és munkát, a közösségre vonatkozó, irányuló egyéni és kollektív küzdelmeket. A polgári történelemmel új történet kezdődik az emberiség életében. A régi népek elhaltak, vagy „előregedtek”, utódaik semmilyen kegyelete sem tudja többé fenntartani eszményeiket, szép, tökéletes egésznek ható szellemvilágukat, mitológiáikat. A feudális tagozódás, a rendiség keretei és díszletei még alkalmas az elvont, már nem életet tükröző szertartások, kultuszok kultikus megőrzésére, a „polgári nemzet” azonban túlságosan fiatal, kialakultalan, szabálytalan, kócosan rendetlen, egyszerre romboló és építő, okosan vagy dacosan tiszteletlen a múlttal szemben. Régi és új, egyetemes és nemzeti, egyszerű és bonyolult összeolvadása, de különösen tudatos, eltervezett összekapcsolása még hosszú évek küzdelmének, tapasztalatainak, elszenvedett kudarcainak és megsegélyenült tévedéseinek lesz eredménye.

Sőtér István a polgárosodás szellemi mozgalmainak, művészi és irodalmi ábrázolásának kutatója, szakértő, tudós magyarázója, monográfiaikat és tanulmányokat írt már erről a korról. Minden művében nemes szenvedéllyel, szinte gyengéd szeretettel foglalkozik ennek az új nemzetteremtésnek, országépítésnek a gondjaival, ünnepléses és köznapi jeleneivel. A nemzet és haladás, romantika és realizmus, az ember és a mű összefüggése, egymást feltételezése ezeknek az írásoknak a világgépe és főgondolata. Sőtér jól tudja, hogy a történelem objektív folyamat, de már régóta elemzi differenciáltan és árnyaltan jellem és kor, ember és valóság okozati viszonyát, ismeri a szándékok, eszmék, ideológiák jelentőségét a történelem alakulásában. Ezért vonzzák őt a nagy reformkori egyéniségek, a polgárosodás úttörői, alkotók, politikusok és köznapi munkások, a társadalom szorgos, de nélkülözhetetlen kismesterei is.

A 19. század kora, történelmi és társadalmi mozgalmi, tudományi és művészete különösen alkalmas ennek a komplexitásnak, az egyéniség és közösség kapcsolatának vizsgálatára. Az új társadalmilag megformált igénye és építése sokoldalú, különlegesen képzett embereket követelt. A reformereket a politikában, a mérnököket az építésben, nagyformátumú, nemzetnevelő „pedagógusokat”, gyógyító orvosokat, álmodni és hinni tanító írókat és művészeket. Az egészséges szellem és test ápolásának görög-római hagyományaihoz térhetett csak vissza ez az ifjúságban és szépségben hívó, új társadalom. A Széchenyi megálmodta „kiművelt emberfő” a polgári haladásnak, a magyar reformkornak az ideálja. Sőtér lelkesen és büszkén mélyül el a kor kiemelkedő alakjainak életrajzában, ifjúi elképzeléseik és álmaik, lázas tevékenységük és küzdelmeik bemutatásában. Emlék-művet emel egy ifjú nemzetnek, hősi kornak, amelyben hihetetlenül sok akaraterő és jellem kovácsolódott ki, szövetkezett közös, alkotó

munkára. Nagy munkáiban nemcsak a történelmi folyamatokat ábrázolja, nemcsak a törvényszerű összefüggéseket láttatja, hanem megfesti az ifjú Magyarország allegorikus szellemét, egy megejtő történelem vonzó arcképsora tekint ránk e könyvnek lapjairól. Amikor *Akadémiai arcképek* alcímet viselő könyvét forgatjuk ezért tűnik úgy, mintha ismerős, már egyszer olvasott könyvet vettünk volna kezünkbe. Pedig a reformkor szellemi galériája még soha, senkinél nem volt ilyen teljes, a koncepció, „tárlatvezetés” ennyire átgondolt, értő, a mával összehangolt, allegórikusan a jelenre is utaló, mint Sötérnél. A Magyar Tudományos Akadémia megalapításának 150. évfordulójára kiadott arcképsorozata mégsem egyszerű képkiallítás csupán. Nem szokványos ünnepi megemlékezés, és főképpen nem az akadémikus kötelező tiszteletadása ez a könyv nagy elődei előtt.

A cím, *A sas és a serleg*, az esszék legkomolyabb hagyományait felidézően a mű alapeszméjét, sőt, talán nem hangzik ez dagályosnak, a téma ürügyén felvázolt tudományos módszert és történetfilozófiát is magában foglal. Az Akadémiát jelentő allegorikus festményből, amit Széchenyi, Ender bécsi festőnél rendelt és az Akadémiának ajándékozott, ezt a két allegorikus jelképet, a sas és a serleg motívumait emelte ki Sötér István. Nem ötletszerűen. A két motívum jelentéstartalma alkalmas arra, hogy a magyar tudomány mésfél évszázad alkotóinak és alkotásainak elkötelezetten társadalmi, nemzetépítő, népet, emberiséget szolgálni akaró, a mindennapok életébe illeszkedő közösségét hangsúlyozza. Van valami felemelően jelképes abban, hogy a nemzeti tudat első, merész gondolatai közé tartozott az Akadémia megteremtése, a tudomány „kertjének” felvirágoztatása és művelése. Csak szabad nemzet, csak szabad szellem képes ilyen önérzetet sugárzó vállalkozásra. Az ifjúság tudásvágya és mindenre kiterjedő önbizalma lehet csak ennyire mérhetetlen, a legmagasabb csúcokat ostromló, mindenre elszánt. Ez a reformkori akadémia a fiatal Magyarország nevelő iskolája volt. Nemcsak a szó általános értelmében vett tudós társaság, hanem az egyformán gondolkodó, művelt emberek közössége, a szellemi „arisztokrácia” pártja a rendi arisztokráciával szemben. Önmegismerést, történelmi tudatot és a társadalmi összefüggések megértését tanulták ebben az „iskolában” egymástól, az akadémiai felolvasóületeken, kiadványokból, vitákból. Az Akadémia a nemzeti tudás, szellem kialakítását tartotta elsődleges, fontos feladatának. A kor aktuális politikai feladata volt ez. Nem a természettudomány kiszorítását akarta ezzel a programmal elérni. Az akadémiai klasszikus, ókori mintáit tartották szemük előtt ezek a filozófáló, politizáló, építő ifjak. Céljuk igen-igen elvont, sőt, allegorikus volt: a szellem ápolása, az emberi test és értelem kiművelése. Ez az általános, elvont program nem tagadta sohasem, csupán a kor szellemének,

„filozófiájának” megfelelően, alárendelte a szaktudományokat — a humán szaktudást is — egyfajta abszolútumnak, isteni mindentudásnak, szellemnek. A nyelvművelés hangsúlya sem volt egyéb, mint az eszközök megteremtésének gondja, a kifejezés, közlés csiszolásának előfeltétele, és annak a természetes politikai programnak a követése, amely voltaképpen az Akadémiát létrehozta. Nem osztrák-magyar, nem egyetemes, kozmopolita társaságot akartak maguknak, hanem magyar nyelvű, nemzeti eszmeiségű Akadémiát, az egyetemes, emberi kultúra, emberi értelem magyarországi bázisát, klubját; újra csak pátoz nélkül kell értenünk, a kor romantikus felfogásában, kifejezési nyelvén, az emberi értelem nemzeti templomát kezdték el felépíteni. A jelképek nyelvén mondvá: ez volt a reformnemzedék első „klasszicizáló” középülete, amely egyszerre valamilyen új intézmény, és a „társaság”, azaz a társadalom egy rétegének otthona, gyülekezőhelye is.

Sőtér ezt a reformkori és múlt századi akadémiát ismerteti számonkora a legvonzóbban. Megérti és mentgeti a körülötte zajló viták, érzékenységek miatt. Hozzászól a két Széchenyi-nyilatkozat, illetve program közötti különbség értelmezéséhez, bizonyítja, hogy a nemzeti tudomány e székhelye soha nem lehetett beszűkült nacionalista, mindig nyitott volt az újra és képes a fejlődésre. Hiszen a későbbi években „befogadta” a természettudományokat is, sőt, volt egy erős, majdnem egyoldalú pozitivista korszaka is, a kiegyezést követő évtizedekben. Sőtér tapintatos, türelmesen érvelő történeti elemzésére főképpen a mai félrehallások miatt volt szükség, a ma kiélezett értetlenségek miatt. Az „arcképekben” éppen azt a Széchenyit igazolja, aki a nemzeti nyelv és szellem nagyon is körültekintő, szinte mindenre kiterjedő, alapvető távlati programját fogalmazta meg. A különlegesen „kiművelt emberfő”, a nagy tudós egyéniség, jelentős alkotás és tudományos eredmény feltétlenül helyet kap a nemzet szellemének otthonában. Nem szabad konjunkturális szempontoknak alávetni ezt az eszményi alapszabályt. A valóságos nemzeti feladatokkal egybecsengő új tudomány, vagy új eredmény előtt mindenkor nyitva állnak a kapuk, az egyoldalúság rövid, pozitivista korszaka inkább csak elrettentő epizód volt.

A magyar tudományosság eszményi, reformer-hősei nem voltak egyoldalúak. Rendelkeztek korszerű természettudományos műveltséggel, némelyikük, mint Toldy Ferenc, ilyen diplomával tért át az irodalom aktív munkásainak táborába, mások, mint Eötvös József, Szalay László, Szász Károly, Trefort Ágoston, Greguss Ágost, az európai módszerekkel ismerkedve kombinálták a humánium napi feladatait az induktivitással is igazolható, a korban egyedül egzaktnak tűnő eljárással. Sőtér könyvének talán legkitűnőbb része ez a tudománytörténetileg is végleges megoldásokat nyújtó fejezet. A felsza-

badulás utáni időszak tudós portréinak jelentős részét ez a könyv festi meg először. Sőtér irigylésre méltó, mesteri protrékat rajzol. Mind-mind a jellemkép találata, és mindet az epigramma tömör szigorúsága jellemzi. Imponáló műveltség, friss szemű tájékozódás, végtelen érdeklődés fűzi őt kortársaihoz, idősebb és fiatalabb tudós társaihoz. Sőtér arcképsorozatából kialakul a mai valóság szellemi élete is, felvázolta a legújabb történelmünk felismeréseit, a gondolatok és művészetek közös vonásait, az egymás felé közeledés kétoldalú kísérleteit. Manapság sokat beszélnek a két kultúráról, az egységes világkép megteremtésének szükségességéről. Sőtér könyve lenyűgözően tárja fel, konkrét tézisekkel, tudományos elméletekkel és törekvésekkel jellemzi is ennek az egységesülésnek az akart vagy akaratlan megvalósulását. Az egység több évtizedes kívánsága már tulajdonképpen több évtizede létező valóság, az formálódott Lukács György szociológiájában, Molnár Erik és mások történetfilozófiájában, Novobáczy tér-elméletében, Fejér Lipót matematikai iskolájában, a szaktudományok konkrétan elemzett nagy alakjainak munkásságában, zene és matematika, matematika és irodalom „logikai” módszereinek közelítéseiben, Bartók és Kodály korábban indult, de ma is elevenen ható, példaként élő zenekutatási-zenefejlesztési koncepciójában.

Az „akadémiai arcképeket” avatott mester készítette. Egy sokoldalú pályatárs, akadémikus, aki Széchenyi, Eötvös, Arany akadémiajában hagyományait és céljait is őrzi. A mai Akadémia méltó az allegóriában fogalmazott célokhoz, eszményi „címeréhez”. Hébe, az Ifjúság istennőjének kiváltsága, hogy az istenek italát, a halhatatlanná tevő nektárt felkínálhassa Zeusznak, aki sas képében hajol a kehelyre. Hébe az ifjú nemzet is, hiszen pajzsán Attilának hódol X. Leo pápa, és Pallas Athéné emeli fel Hunnia arcáról a fátyolt, mintegy jelképezve az Akadémia eredeti programját: az egyetemes kultúra örökségével gazdagítani a nemzeti szellemet. A kissé bonyolult, „borús” kép, mint minden allegória a történelmi feladatok és törvényszerűségek megértésével világosodik meg. A mai nemzet ma is Hébeként, az ifjúság nemtőjének képében ábrázolható, fiatal, tartósvágyó, magas, isteni céloknak szolgál, vállalja az emberiséghez tartozás Pallas-jelképét, a történelmet, a harcot, de a kötelező meghódolást is a magasabb rendű, eszmei érdekek előtt. Sőtér István arcképei kutatásra ösztönző, pedagógiai célzatú életrajzok. Jó lenne, ha a Kiadó e könyv fényképekkel illusztrált változatát második kiadásban is megjelentetné.

MEZEI JÓZSEF

(16)

AZ ÉLMÉNYTŐL A VERSIG

NEMES NAGY ÁGNES: 64 HATTYÚ

(Magvető, 1975.)

A hagyományos irodalmi elemzések rendszerint „a mű keletkezésének körülményei”-vel kezdődnek, vagyis egy rövid korrajzzal és a verset megvilágító életrajzi adatokkal. Második lépésként magának a szövegnek a vizsgálata következik.

Nemes Nagy Ágnes tanulmánykötete arról a titokzatos zónáról ad hírt, amely e kettő között húzódik, s amelyről a versolvasó közönség szinte semmit sem tud. Pedig valójában mindenki költő, még a versek megrögzött ellenfelei is. „Mindannyian [. . .] tele vagyunk kifejezetlen tudattartalmakkal, érzelmek és alig-gondolatok feszültségeivel, vers-torzókkal és vers-csírakkal, amelyekből mi lesz? Rendszerint nem több, mint egy felkiáltás, egy félmondat vagy egy kézmozdulat.” (35.)

A 64 hattyú szerzője, aki kedveli a váratlan fordulatokat, ezúttal is szellemes paradoxonnal magyarázza meg a helyzetet. Szerinte az élmény művé formálódásának legfőbb akadálya az, amit a közönség a vers anyagának tekint: a szó. Mintha azt mondaná, hogy a festőművész legnagyobb ellensége a festék, vagy a szobrász a kő. Mégis igazat kell adnunk neki. A szó ugyanis általánosít, fogalmi jellege révén megszünteti a felismerések és az érzések egyediségét, a költő „kénytelen a névtelen emóciónak konvencionális nevet adni”. (165.) A versírás ilyenformán veszélyes dolog: „keskeny ösvény két szakadék között, az egyértelmű szó és a tagolatlan közérzet párharca”. (38.)

Nemes Nagy Ágnes szerint a költő már mintegy kész mintát követ a mű megfogalmazásakor. Az alkotás tulajdonképpen választás: azoknak a szavaknak, képeknek, hasonlatoknak a kiemelése a kínálózó változatokból, amelyek leginkább megközelítik az őszállapotában megpillantott költeményt. Az eddigiekből következik, hogy többnyire tényleg csak megközelítik: innen a művész gyakori elégedetlensége önmagával szemben. Ha pedig sikerül a vers, az azért van, mert jóval többet fejez ki, mint szavainak vagy képeinek összessége. Az egyik tanulmány frappáns megfogalmazása szerint: „A vers többé-kevésbé a sorközökért íródik [. . .].” (263.)

A kötet legizgalmasabb lapjai azok, amelyeken a szerző gyakorlati példákkal mutatja be, miként válnak tudatossá a költőben az alakuló műnek addig rejtett lehetőségei. Csokonai *Tartózkodó kérelem* című verse például, úgy látszik, ősi nyolcasnak és hetesnek indult. A harmadik sor szavait keresve azonban Csokonai fölfedezte az addig leírtak időmértékes metrumát (uu - - / uu - - // uu - - / uu -), s a költemé- vt már ebben a ritmusban folytatta. A magyaros verse-

lés cezúrája ugyanis először a harmadik sorban tűnik el, a vers második felében — a kiindulástól egyre távolodva — már schol sem fordul elő. Ez az okfejtés persze nem bizonyítható megdönthetetlen filológiai érvekkel, inkább költői ráérzés, aminthogy az is csupán föltevés, hogy Tóth Árpádnak a rekettyebokorhoz írt elégiájában a *harmadt-gyarmatát*, illetve a *kincs után-kapitány* rímek adták az ötletet az ember-hajó képének részletes kibontására. De még ha tévesek lennének is az említett példák, akkor is értékesek, mert ha nem Csokonaira vagy Tóth Árpádra, akkor a mi korunk egyik jelentős költőjének alkotói felfogására jellemzők: Nemes Nagy Ágneséra.

Mert a 64 *hattyú* nemcsak tárgyilagos elemzése a versírás nehézségeinek, hanem személyes vallomás is. A szerzőn kívül soha senki nem deríthetné föl, milyen szerepe volt költővé érlelődésében egy sárga virágra szálló kék lepkének, s mögöttük, kozmikus rímként, egy sárga homokfal és a kék égbolt kettősségének. Vagy annak, hogy egy Rilke-vers átültetése közben, öntudatlan szinonímaválasztással, hogyan hamisított a műbe valami rejtett önkifejezést. A fordítás egyébként is fontos helyet foglal el munkásságában. A tanulmánykötet olvasójának az az érzése, hogy Nemes Nagy Ágnesnek még a versírással kapcsolatos nézetein is fölismerhető a műfordító látásmódja. Az az általa igen érzékletesen leírt folyamat, amikor a költő szavakat keres a benne ősállapotban élő vers kifejezésére, nagyon emlékeztet arra a másik tevékenységre, amelynek során az idegen nyelvű szöveghez keresi a magyar megfelelőt.

A fordítói munka tanulmányozása más részterületeken is értékes tapasztalatokkal gazdagítja a szerzőt. Magyarázatot ad arra a jelenségre, miért szorult háttérbe a modern világirodalomban a rím, s miért van még mindig becsülete minálunk: a rímiszegény indoeurópai nyelvek már kimerítették a maguk tartalékait, agglutináló anyanyelvünk azonban még határtalan lehetőségekkel rendelkezik. A francia szókincs elvontabb jellege világossá teszi, miért tartja túlzásúfoltnak, rikítóan tarkának a képszerűbb magyar lírát sok külföldi olvasó. Nemes Nagy Ágnes dédelgetett álma, az összehasonlító verstan (még megalapításra váró) tudománya is rendkívül hasznos lenne költészetünk számára!

Ellenálló, nehéz közeg a nyelv. De nemcsak gondot okoz, hanem sokszor kimondhatatlan örömet is forrása. A versírásról elmélkedő költőt — akit gyakran kétségbe ejt a szavak szegénysége, tehetetlensége — megragadja egy-egy szép kifejezés, például a *jelentős*, amely „oly jól sűríti magába a jeltömeget, a képzettársítások esőjét, a fontos, sőt jó hír — euangelion — villanásait, mindazt, amiről ilyenkor szokott értesülni az ember [...]” (54.) Ámulattal adózik az *észrevesszük* szónak (20.) vagy az *érdekel* jellegzetesen magyar etimológiájának: „ló oldalát sarkantyúval érdekelni”. (110.) Elgyönyör-

ködik a német *blaue Blume* szókapcsolat harmóniáján (170.) vagy a klasszicizmust és a romantikát kitűnően jellemző *Vollendung*, illetve *Unendlichkeit* belső rímelésén (192.).

Nem öncélú esztétizálás ez. A szavakkal való küzdelemben vagy a velük kötött szövetségben az önkifejezés valósul meg. A szerző ironiával említi a „tartalom-meg-a-forma” megrozsdásodott absztrakcióját, amelynek alapján a nemes eszméket kiválóan és érthetően megverselő Ábrányi Emilt kellene nagy költőnek tartanunk. (85.) Hadd oszlassuk el (nyilván az ötvenes évekből itt maradt) gyanúját: amikor a kritika és az irodalomtörténet manapság tartalomról és formáról beszél, a kettőnek nem különbözőségét, alá-fölérendeltségét, hanem dialektikus egységét hangsúlyozza, s ebbe az ikerkategóriába beleérti mindazt a gazdagságot, amelyről a *64 hattýú* szól.

Nemes Nagy Ágnes első irodalmi csméledését a Nyugat iránt érzett áhítat jellemezte, a háború idején pedig Szerb Antal egyénisége volt rá igen nagy hatással. Tanulmányait olvasva — jó értelemben — a nagy esszéíró nemzedék hangjára ismerünk. Tárnyilagos megállapításainak érvényét nemhogy csökkentené, inkább növeli a belőlük sugárzó szubjektivitás. Neologizmusai a maguk helyén tökéletesen érthetők, így az *ihletcsomó* (58.) vagy a gondolatmenetet kísérő *indulatmenet* (94.).

Egyik fontos, 1967-ből datált nyilatkozata szerint a nagykorúvá lett modern magyar líra mellett nem marad — és nem is maradhat — kiskorú a magyar közönség sem. Ezután felsorolja, akik azok, akiknek a kezét fogva könnyebb lesz az utunk a bonyolultabb modern vers felé. Vörösmarty, Babits, József Attila, Kassák, Füst Milán, Weöres Sándor, Jékely, Kálnoky, Rába György, Pilinszky, Rónay György és Vas István példáját említi. (95–96.) Ne essünk abba a hibába, hogy eltúlozzuk egy interjú során, talán kissé ötletszerűen előadott névsor jelentőségét, s hogy hosszan elemezzük, vajon kik maradtak ki belőle, és miért! A felsorolás mégis elárul valamit a megnyilatkozó költő vonzódásairól, érdeklődéséről.

1967 óta már eltelt egy évtized, s közben a magyar lírának egy újabb nemzedéke érett felnőtté. Érdekes és hasznos volna tudni, hogyan látja a kötet szerzője ennek a generációnak az alkotásmódját, útkereső próbálkozásait. Neki, aki fiatalsággal rendszeres kapcsolatban áll (a műfordításról évek óta előad az egyetemen), bizonyára van erről mit mondania. S mint az irodalmi sajtó hasábjai tanúskodnak róla, szerencsére a *64 hattýú* megjelenése óta sem csökkent Nemes Nagy Ágnes tanulmányírói kedve.

VÖRÖS IMRE

KÉT SZÓ KÖZÖTT

(SOMLYÓ GYÖRGY: *A KÖLTÉSZET ÉVADAI 4.*)

(Magvető, 1975)

A gyarapodó magyar tanulmánykötetek szerzői között újra több költő található. „Esszék” már pontosak igyekeznek lenni, nyelvi és strukturális elemzéseket végeznek (a szaporodó fordítói megközelítésű értékelések is ennek a módszernek kedveznek), ugyanakkor hamarabb szakítanak mindenféle egyoldalú módszerrel és még mindig misztikusnak, de legalábbis rejtelmesnek ítélik sokszor az alkotói folyamatot.

Somlyó György azonban nem olyan költő, aki esszét is ír, hogy lazítson, kifejtőbb műfajban szóljon az olvasóhoz. Egyetlen állandó esztétikai elvének a pluralizmust látom: „Mindig mindenben mindennek a sokféleségét, sokarcúságát, soklehetőségűségét éreztem.” Ez már abban is mutatkozik, hogy nem (vagy nem csak) a költészetből tekint ki az egyéb műfajokra, sőt a művészetén kívüli egyéb objektivációs lehetőségekre, hanem mindegyiket használja mint alkotó és befogadó egyaránt (Somlyó a mai magyar irodalom egyik legizgalmasabb befogadója!). És külön egyikben sem bízik igazán, valamilyen „összművészetre” vágyik. Egyébként újabb lírája sem „csak” líra, hanem logikus gondolatmenettel, gondolatmenetek és levezetések sorával élő, többnyire lezáratlan és lezárhatatlan szöveg, amelyet szerencsés esetben rendkívül feszültté tesz a csak-sejtelemnek megmaradó ihletés; a természettudományos fogalmaknak önmagukhoz még a szoktnál is hübb jelenlétében marad felderíthetetlen a tárgy.

A sokoldalúságnak és a sokértelműségnek ez a középpontba helyezése vibráló, de csak látszólag csapongó szerkezetet és stílust eredményez: Somlyó gondolatmenete mindig összefüggő, saját maga állította akadályain racionális következetességgel lesz úrrá. Előfordul viszont, hogy ez az igény önmaga ellen fordul: bizonyos műveket, irányokat mértéktelenül megnövel, az „egyedül üdvözítőnek” kijáró dogmatikus érveléssel (Weöres *Psychéje*). „Az ember egésze” nála (főként a Weöres-tanulmányban) meglepően tág és szűk egyszerre: tág, mert kb. minden emberi (néha úgy sejtjük: örök emberi) belefér, és szűk, mert — legalábbis ebben a tanulmányban — a személyiség, a kor, a szexus cseréjét, váltását tartja az igazán modern lírai én egyetlen érték-mérő kategóriájának.

Az írások közt van verselemzés, vallomás, bemutatás, sőt egy szellemes-hatásos irodalompedagógiai vitacikk is. Ami közös bennük, a már említett elv, a pluralizmus, nagyfokú nyitottságot szül: a tanulmány (nevezzük így) váratlan életrajzi, filozófiai, olykor szociológiai kitérőkbe lendül.

Sajnálható, hogy kimaradt a kötetből egy nagyon „somlyói” írás:

az Élet és Irodalomban megjelent *Kritika és érthetlenség* c. vitacikk, amelyben a következők olvashatók egyes modern versek „érthetlenségének” hangoztatóival szemben: „El se képzelhető olyan gondolat és érzés, vagy általánosabban, olyan agyi és idegrendszeri folyamat, amely — ha az egyik ember valóságos és tudatosított élményévé vált — eleve érthetetlen lenne bárki más ember számára.” Majd: „Bármilyen kószá futam, véletlen képzet- vagy eszmetársulás, amely egyetlen agytekervényen, egyetlen idegrendszeren átsuhan, nem lehet eleve megközelíthetetlen és befogadhatatlan egyikünk számára sem.” Somlyóra jellemző merész, szabad gondolat. És teljesen igaz. De az esztétikai megvalósulásról itt csak ennyit mond: „Persze, ha a kifejezésnek valamely emelt és általánosított szintjén jelenik meg.”; de hiszen épp ez volna érdekes: hogyan válik először nyelvi kifejezéssé, majd műalkotássá, egy költemény egészébe hitelesen illeszkedővé a „futam”. Ebben a cikkben egyébként él azzal a kiváló vitamódszerrel, amely a *Költészet évadai Mire tanít a költő? — és hogyan tanítják?* c. írásában is feltűnik: vitapartnereit önnön fegyverükkel győzi le, pontosabban: szembeesíti őket azzal, mennyire megcsönkítják azt az életművet, korszakot, verset — amelyre hivatkoznak, amelyről beszélnek. A cikk végén Csokonai (igazán klasszikus költő!) nagy versének (*Újesztendei gondolatok*) egyik strófáját idézve rámutat, milyen fontos lenne annak bonyolult, „érthetetlen” szövegét átvilágítani. Az irodalomtanításról szóló írásban József Attila esztétikai gondolatait olvassa a *Hazám* törmelékeit költészetben kívüli eszközökkel magyarázóok fejére.

A kötetben több olyan izgalmas írás található, amely valamelyik bevett értékelés, esztétikai-poétikai elv érvényességét (vagy örök érvényességét) vonja kétségbe. A *Két szó között* — a címadó tanulmány — a kötet „legtudományosabb” írása. Somlyó kikezdi benne a magyar műfordítás megmerevedő gyakorlatát, s elméletének büszkeségét: azt, hogy a huszadik századi magyar versfordítók többsége teljesen „visszaadja” a költeményt, tartalmi-formai hűséggel egyaránt. Nem elég a külső formába belegyömöszölni a tartalmat, meg kell ragadni — esetleg merőben új módon — a belső formát, a költemény egyedi eljárásait, szervezetét; amellet a fordításnak szerinte gyakran túl kell mutatnia önmagán, ne legyen *csak* zárt, *csak* tökéletes. Talán magam azért egy kicsit világosabb színekben látom legalábbis a klasszikus-romantikus-szimbolista költészet magyar fordítási eredményeit: a legnagyobbak a biztos formakezelést a legjobb esetekben a vers sajátosságainak átmentésével igazolták. Azonkívül — úgy vélem — a fordítás „tökéletlenségének” követelményét jobban körül kellene határolni: inkább a hagyományos külső formákba nem illeszkedő, modern verseknél érvényesíthető ez. (Ezeknél a fordító sokszor kénytelen is ezt tenni. De hogyan? Ide még példaanyag kellene.) Egyébként

például a francia alexandrinus hagyományos „magyar” formáján aligha kell változtatni: maga Somlyó is ezt megőrizve fordította le a tanulmányban kifogásolt Szabó Lőrinc-fordítást messze túlhaladva Baudelaire *Macskákját*.

A másik „robbantó” írással már igazán a magyar irodalomba kerülünk: *Fiú vagy lány?* címen Weöres *Psychéjének* elemzéséről van szó. A tanulmányról már hangzott el bírálat, nemrégiben zajlott le egy Weöres-vita: nem kívánjuk (s lehetne-e?) itt „eldönteni” a kérdést. Bizonyos, hogy Somlyó valamiképpen „elragadtatta” magát, a modern, a huszadik századi líra legfőbb útjának a személyiség megsokszorozását tekintve. Tény az, hogy ezzel „visszaigazolja” a 3. Költészet évaðaiban megjelent Ady-vallomását: azért idegenkedik Adytól, mert — szerinte — folytatja a romantika én-kultuszát, egyéniség-bálványozását. Eltekintve attól, hogy Ady is milyen sokféle arcát mutatta meg személyiségének, megállapítható: ahogy Ady távol van a romantikus én-kultusztól (vagy új funkcióba helyezi azt), úgy a *Psyché*-i út (Weöresnek sem kizárólagos útja) is távol van attól, hogy új líránk egyedül érvényes, egyedül teljes útja legyen. Félő, hogy a személyiség megsokszorozása egyszerűen egymáshoz rendeléssé, összeadássá válik (különösen ha egyedüli útnak állítják be). Somlyó maga is emlegeti a „bravúr”, „mutatvány” szavakat, s a *Psyché*vel a *Psyché*-magyarazattal kapcsolatban többször az az érzésünk, lehet így nézni, ilyen termékenyítően ezt vagy azt a „bravúrt”, de lehet pusztán bravúrként is. Egyébként: igaz, a *Psyché* „emberibb”, evilágibb alkotás Weöres sok művénél, de szétesőbb is; esztétikailag heterogénebb azoknál, s nem érdekes-e legalábbis, hogy Weöres nagy verseinek (ez a terjedelemre és az értékre is vonatkozik) eszmei tartalma egy legalábbis eléggé „egységes személyiség” véleménye a világról? S vajon nem tünet-e valaminek, hogy Weöres épp ezt az új, emberibb evilágibb hangját adja át egy elmúlt korszaknak? Igaza van Somlyónak: a történelmi-társadalmi felszabadulást valóban követnie kell — persze, hogy ez megtörténjék, előzőleg is fel kell ébrednie már — a személyiség gazdagodásának, akár még a nemek szigorúan elkülönített külső-belső vonásai bizonyos közeledésének is. (Megyőző az uniszexnek mint e szellemi folyamat szociológiai-divatbeli tükröződésének idekapcsolása.) De ezt nem szabad az egyéniség önállóságától, annak igényétől elszakítani, dialektikus egységüket megszüntetni. A nagy irodalom egyébként mindig az egyéniség, a személyiség gazdagodását szolgálta, ha nem is mindig ilyen „társadalomfeletti” indoklással. De az egyetlen út kérdéséhez visszatérve: századunkban legalább ugyanolyan fontos szerephez jut a lírai énnak önmagához való hűsége, nem transzcendens fegyelme is, akár József Attila „Velem a hűség van jelen” gondolatát, vagy éppen — más, kizárólag etikai szempontból — egy-egy Újholdas költő tragikus jellegű vállalását

idézzük. Az előbbiek társadalmi, illetve morális vállalásával szemben, amely a lírai én önmagához való hűségének tartalmát adta, Szabó Lőrincnél pl. jelen van a büszke individualizmus és a személyiség teljes feloldása is.

Ebben a tanulmányban föl lehet figyelni arra, hogyan csábítja szélsőségekbe Somlyót egy máskülönben igényes, haladó gondolat.

Két írás is felidézti Petőfit, akinek szoborrá merevítése ellen tiltakozik Somlyó. Az egyik elemzés, a *Bilincs* c. versé; a kép, a szinte mágikus átváltozás (kardból bilincs) hangsúlyozásában nagyon igaza van. Új gondolata szerint Petőfire nem annyira a magyar népdal hatott, nem azt oltotta a maga lírájába, hanem a racionálisabb francia sanzonformát. De azért ez a népdal-réteg nem egynemű Petőfinél: a kihagyásos jelleg is mutatkozik benne. Somlyó legtermékenyebb gondolata az, hogy Petőfit még mindig kevesen tekintik igazán költőnek, elemzik költőként; a jelenség ragyogása — és megmerevítése — miatt. (Itt persze csak az olvasók legszelesebb rétegeiről lehet szó; az irodalomtörténetírás pótolta már ezt a mulasztást.)

Somlyó kitekint az irodalomból a filmre, képzőművészetre is. Legérdekesebbek azok a vallomásai, amelyeket anyagáról, a nyelvről, és létformájáról: az olvasásról ír. A nyelvről szóló esszé ismét kilendül az előadott új gondolat irányában: a nyelvek kölcsönhatásait, a többnyelvűség előnyeit hangsúlyozza (pluralizmus!), de kissé elhanyagolja az egyes nyelv sajátos rendszerét, sajátos szemléletét. (Amely létezik, bár más oldalról gyakran ezt túlozzák.) Somlyót, aki valóban dialektikus szellem, többször annyira elragadják új, pluralista elgondolásai, hogy a másik oldalon meglevő azonosságot vagy egyneműséget homályban hagyja. Már egy megjelent kritika említette a Háború és béke példáját: e regényben a francia nyelv használata éppenséggel annyiban döntő az író számára, hogy egy társadalmi osztály nem éppen pozitív, a nemzeti jelleget megtestesítő néptől elszakadt magatartását, szokásrendszerét jellemzi.

A kötet legvonzóbb írásának az olvasásról szólót tartom. Somlyó itt bevallja, hogy sok könyvet nem olvasott el; hogy olvasásmódja szeszélyes (persze azért a lírát szinte tudósi, s persze fordítói alaposággal követi); még azt is, hogy legnagyobb élményeit legtöbbször nem is szépirodalmi művektől kapta. Nyitottsága, minden iránt teljes erővel fellobbanó, de olykor gyorsan kihunyó, s új oldalról ismét feltámadó érdeklődése modern, őszinte, nagyratörő befogadói magatartás; és az általa varázslatosan leírt olvasási „láncreakciót” az ő olvasója is átéli: tanulmányai után versei, fordításai, s gyors egymásutánban sok más szellemi alkotás keresésére indul.

BÁRDOS LÁSZLÓ

BODNÁR GYÖRGY: TÖRVÉNYKERESŐK

(Szépirodalmi, 1976)

A tanulmánykötet szerzője nem tartozik a gyakran és sietősen publikáló irodalomtörténészek közé, s mint kritikus sem mondja ki azon melegeben a véleményét, sokszor megvárakoztatja a szerkesztőket. Ez a megállapítás bizonyára nem alaptalan, s így kétségtelenül meglepő e vaskos kötet, hiszen a benne sorakozó változatos tárgyú kritikákat, elmélyült, gondos vizsgálatokra támaszkodó tanulmányokat Bodnár végül is megírta. Míg ritka jelentkezése miatt sajnálkozunk, ő szorgosan készítette írásait. A türelmes alkotótípus példája ő, nem hagyja siettetni magát, sőt gyaníthatóan nem is vállal merőben alkalmi feladatokat: személyes érdeklődési körét pontosan kiméri, s legkisebb kritikáit is úgy komponálja meg, hogy azok beleilleszkedjenek egy virtuális egészbe, modern irodalmunkról alkotott, szisztematikusan továbbépülő felfogásába.

Így áll elő az a furcsa helyzet, hogy például Bodnár számos kritikája folyóiratbeli megjelenése idején a dolgát értő szakember tárgyszerű, okos, kissé száraz, racionálisan szerkesztett véleményének tetszett, most a kötetben ezek mintha új, súlyosabb jelentést kaptak volna. Nyilván a többi írásával való gondolati összefüggések hatották át az egyes kritikákat, tanulmányokat, s az egyedi megfigyelések egy gondolati folyamatosságba szerveződtek. Az felettébb valószínűtlen, hogy Bodnár szemé előtt, kritikáit írva, egy valamikori kötet szerkezete lebegett volna; ez az idő a néhány oldalnyi kritikák megfogalmazásakor még az ő türelmének is túl távoli volt. A kötetben voltaképpen egy gondolkodási és alkotási módszer mutatkozik be és tárja föl titkát. Ami a titkot illeti, az egyszerűek (bár nehezen megvalósíthatók) közé tartozik. Bodnár mérlegelő–elemző típus, nem hajlamos aktuális–divatos felfogások kritikátlan elfogadására, elkerüli a túlzásokat, nem tolja előtérbe személyes ízlését, tárgyát, témáját igyekszik sokoldalúan bemutatni. Egyszóval azt gyakorolja, amit másoknak is javasolni lehetne praktikus tanácsként, de kevesen rendelkeznek a tanács hasznosításához szükséges gondolati fegyelemmel, tudatosan vállalt tárgyilagos szemlélettel.

Ez a tanulmányírói és kritikus gyakorlat hosszú távon igen termékenynek bizonyulhat, még ha nem is mindig mutatós. Példaként említhető az 1953-ból, tehát a pályakezdés időszakából való *A szatíra új gondoljai és lehetőségei* című hosszabb kritikája, amely Urbán Ernő nagy vitát előidéző *Uborakafa* című szatirikus vígjátékáról szól. A szóhasználat természetesen árulkodik a keletkezés idejéről, csakúgy mint azok a nézetek és vitaszempontok, amelyeket az írás mérlegre tesz, s amelyek mai szemmel inkább képtelenségeknek mint vitakérdések-

nek tetszenek, s alapjában véve legalább oly jó szatíra-témák, mint a darab konfliktusai. Bodnár azonban egyszerre taktikusan és célratorően, némileg körülményesen és tekintélyekre hivatkozva, de támadhatatlanul bebizonyítja, hogy a „pozitív” szatíra igénye nem tartható, fából vaskarika, önellentmondás, s mint ilyen elvetendő. Ezért vállalhatja ezt a korai írását, amely kordokumentumként is érdekes, de egy szemléletmód és módszer születéséről is tanúságot tesz.

Bodnárnak mégsem az ilyenfajta csatározás a kedvelt foglalatossága, polémikus hangvételű írás alig akad kötetében. Saját véleményét szívesebben mondja el álláspontok szembesítésével és latolgatásával. Ilyenformán az irodalomról alkotott nézetei mintegy tárgyasulnak: a bizonyítható, az ésszerű, a végigkövetett gondolatmenetből leszűrhető valószínűség, a kirajzolódó igazságtartalom egybeesik az egyéni véleménnyel, anélkül hogy ez mint ilyen külön hangsúlyt vagy érzelmi nyomatékot kapna. Az irodalomtörténetírásban, de kiváltképpen a kritikában és a publicisztikában egyként divatos jól megjegyezhető metaforák, jellegzetes szókapcsolatok terjedése idején ez a rejtőzködőtárgyas gondolkodás nehezebben hatol el a szellemi izgalmat kereső olvasóhoz: éppen ezért kell e tudósi magatartás erőnyeire figyelmeztetni. Ha ugyanis valaki a tárgyon keresztül megnyilatkozó személyiségre kíváncsi, az előbbi típushoz vonzódik, de ha magát a tárgyat akarja megismerni, akkor az abban feloldódó, legjobb képességeit annak átvilágítására koncentráló személység erőfeszítéseit kell méltányolnia.

Nem véletlen a szerző vonzalma Halász Gábor tevékenysége iránt. Szép tanulmánya, *A klasszicizmustól az újrealizmusig* vall erről. Bodnár természetesen nem valamiféle követője Halász Gábornak, hiszen munkásságának lehetőségeit, az ilyen típusú szellemiség munkálásának történelmi határait nagyon világosan látja, s minden vonzalom ellenére illúziók nélkül szemléli. Halász Gábor gondolkodói magatartásának azonban kétségkívül vannak egyetemes, folytatható tanulságai, így a törvénykeresés igénye maga, tágasabb, normatív nézetrendszer megalkotásának óhaja, s egy a fejlődés történéseihez igazodó továbbépítő-korrigáló képesség. Ezek a törekvések felfedezhetők Bodnárnál is, s a kötetből valóban kirajzolódnak egy jellegzetes irodalomszemlélet kontúrjai.

A Forradalmak előtt összefoglaló cím alatt sorakozó tanulmányainak fő témája a Nyugat és annak szellemi környezete. *A Nyugat szemlélete* ugyanolyan fontos tanulmány, mint a *Nyugat képe az orosz irodalomról* című, noha a két tanulmánynak nincs egymást kiegészítő jellege. Keletkezésük esetlegessége azonban nem kisebbíti azt az érdemet, hogy a szerzőnek sikerült fontos és lényeges vonásokat kiemelnie a Nyugatnak mint orgánumnak és mint mozgalomnak a történetéből. Irodalmunk e korszakáról a legtöbbet persze akkor mondhatná el Bodnár,

ha valamely konkrét irodalomtörténeti témát kidolgozna. S nem is kellene messzire mennie egy ilyen témáért, hiszen szakmai körökben közhírt, hogy Kaffka Margitról szóló monográfia publikálására készül, sőt, lassan már két évtizede, hogy ellenőrizhetetlen eredetű hírek röppennek fel közeli megjelenéséről. Ebben a kötetben mindenestre van egy huszonhét lapnyi – kitűnő – tanulmány Kaffka Margit kisregényeiről. Lehet, hogy egyik fejezete a sokat emlegetett monográfiának: nem tudom megállapítani. Tájékoztatóul, s egyben mementóul a szerzőnek, a címét is ide iktatom: *Nehéz évek tanulsága : vissza a dolgokhoz.*

A feladat azonban nem azt emlegetni, ami nincs, hanem azt méltatni, ami van. A *Forradalmak után* tanulmányaiban a két világháború közötti magyar irodalom jelesebb alkotásaival és alkotóival, illetőleg irodalomtörténeti-elméleti kérdéseivel találkozunk. Az ebbe a témakörbe foglalt írások igen változatosak, egyes művekhez, kötetekhez kapcsolódó általánosító igényű ismertetésektől (Illyés Gyula: *Hunok Párizsban*, Illés Endre novellagyűjteménye, Komlós Aladár, Gyergyai Albert, Kardos László, Sótér István tanulmánykötetei, kisméretű portré Bóka Lászlóról) esszé-szerű tanulmányokig terjed a skála. A tanulmánykötet felépítése szerint ide csatlakoznak Bodnár másik, igen ritkán kiaknázott érdeklődési területének, az angol irodalomnak egyes jelenségei, mint *Az egzakt kritika dilemmája* (Az angol „gyakorlati” kritika), s a *Hemingway és az újrealizmus*. Helyük a kötet e fejezetében csak látszólag esetleges, hiszen kétségtelenül nem részei a forradalom utáni magyar irodalomnak: valójában gondolatilag szervesen összefüggenek, részben az irodalomelméletnek a szellem-történet vagy a Halász Gábor jelezte szemléleti problematikájával, illetve az „újrealizmus” vonatkozásában nálunk is hatékony és aktuális ábrázolási törekvésekkel (noha ezek történetileg később válnak igazán időszerűvé).

Az eddigiekben többször hangsúlyoztuk Bodnár tárgyyszerű, elfogulatlanságra törekvő tudományos magatartását, s azt az igényét, hogy saját felfogását értelmezett anyagán keresztül, „objektívalva” fejezze ki. Az irodalomtörténet s kivált az esszé és a kritika nem nélkülözheti a személyességet sem, hiszen az esztétikum befogadása és hatásának érzékelése korántsem pusztán racionális cselekvés. De tartalmilag a mondandó megítélésében is közrejártszik a személyes élmények és tapasztalások széles skálája, s egyeb köztödéské is. Így tehát az objektíváló módszernek is van személyhez fűződő vonatkozása, s ez leginkább a választásban, az értékek sajátosan szerveződő rendszerében található meg. Bizonyos számú tanulmány és kritika már valószínűsít egyes vonzalmakat. Az egyik ilyen kétségtelenül az elméleté, közvetlenül szépirodalmi jellegűnek az Illyéstől Juhász Ferencig terjedő népi-plebejus irány vonzása mondható, s ennek is az a sajátos-

sága, amely a társadalmi elkötelezettséget magas fokú gondolatissággal, humánus általánosító igénnyel párosítja.

Talán a *Törvények és dogmák* című tanulmánycsoport *Révai József* munkásságát sokoldalúan jellemző és értelmező írásának gondolati tanulságai, s ezekről elválaszthatatlanul a szerző személyes politikai-irodalompolitikai tapasztalatai magyarázzák, hogy kerülni igyekszik mindenféle egyoldalúságot, s a megtalált törvényeknek sem kíván (még az elkötelezettség jegyében sem) magabiztos és kizárólagos hirdetője lenni. Ezért a tőle inkább csak érezhetően mint kimondottan egy árnyalattal hangsúlyosabb értékeket készséggel szembesíti az irodalmi fejlődés más irányjaival, módszereivel, témáival, s ugyanolyan gonddal és elmélyüléssel, megértésre és megértetésre törekedve elemzi ezeket, mint amazokat. Álláspontjának, véleményeinek, eredményeinek ez a magatartás a morális fedezete.

A *Történelmi jelenidő* cím alá sorolt kritikák bizonyítják kézzelfoghatóan a sokirányú érdeklődés tényét. A kötetnek ez a része jobbra könyvismertetések tartalmaz, hosszabb, szinte tanulmányzerű elemzéseket. Mészöly, Csurka, Simon István, Galgóczi, Rába György, Szász Imre, Karinthy Ferenc, Kardos G. György, Moldova, Cseres Tibor, Németh László, Váci Mihály műveiről, kötetéről. Feljegyzések címmel rövidebb kritikákat is közzétett Bodnár, ezek már műfajuknál fogva vegyesebb tárgyúak, de ugyanolyan alaposak és igényesek, mint hosszabb írásai. Érdeklődésének egyik új fejezetére utal az *Alirodalom vagy álrodalom* című irodalomszociológiai esszéje; e tárgyban a kötet megjelenése óta újabb vizsgálódásokat végzett.

A kötetet „összegezés helyett” egy Juhász Ferencről szóló tanulmány zárja. Juhász Ferenc költészetének elemzése, költői pályájának pontos felrajzolása, törekvéseinek fogalmi terminológiába való áttétele nem tartozik a könnyű feladatok közé; Bodnár mintaszerűen oldja meg. Nem mintha akár ezzel, akár más írásainak minden állításával egyet kellene értenünk: szándékosan nem kerestük az alkalmat különvélemények jelzésére, hiszen Bodnár munkássága olyan szervesen épülő, dísztelenségében is impozáns szellemi tevékenység bizonyossága, amely elsősorban információival és eredményeivel hat, s ellentmondásra ösztönző megállapításaival is gondolkodásra készítet. „Dísztelensége” és visszafogottsága olykor szinte túlzott. Bodnár mintha túlságosan is háttérbe szorítaná egyéniségének a stílus szemszögéből korántsem haszon nélküli vonásait: ironikus hajlamát, szellemességét. A tudomány nem szenved csorbát ezekről, az olvasó kedélyét pedig jótékonyan serkenti, hogy a törvénykeresés fáradságos munkájában a szerzőt követni tudja.

WÉBER ANTAL

BÁLINT TIBOR: KENYÉR ÉS GYERTYALÁNG

(Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár – Napoca 1975)

Bálint Tibornak, úgy tetszik, több arca van. A *Zokogó majom* erős realistát mutatott, aki azt a valóságábrázolást folytatja, amelyet a romániai magyar irodalomban Nagy István kezdeményezett. Ez a regény is a kolozsvári „Sáncalja” népének történelmi sorsát idézte fel, eleven hősokeket teremtett, gazdag jelenetekben ábrázolta az erdélyi magyar külváros életét. Az *Önkéntes rózsák Sodomában*, majd a *Császár és kalaposinas* egészen más írókat mutatott. Töprengőt és gondokkal küzdőt, aki az emberiség jövőjének nagy kérdéseivel, várható vagy elképzelhető veszélyeivel viaskodik. Aki a gépi civilizáció, a városiasodás, a szervezethez való következvényein töpreng, és gondjait, szorongásait ironikus ellen-utópiákban rajzolja fel. A *Kenyer és gyertyaláng* hátterében talán kevesebb az igény, mint akár a társadalomábrázoló realista, akár az ironikus és fantasztikus gondolkodó művei mögött. Az apró kritikai esszék, tollforgácsok és rögtönzések, amelyekből a kötet egybeállt, mégis jeleznek valamit; Bálint Tibor gondolkodásába és műhelyébe világítanak. És éppen így, az írói személyiség közvetlenebb bemutatása révén teremtenek szerves kapcsolatot a valóság nyomában kutató regényíró és a képzeletbeli látóhatárt fűrésző utópista között.

A kritikai esszékben Deák Farkas tizenkilencedik századi emlékiratához, Móricz Zsigmond és Krúdy Gyula írói egyéniségéhez, Sütő András nagyhatású regényéhez: az *Anyám könnyű álmot ígérhez*, Bajor Andor, Panek Zoltán, Panait Istrati, Eugen Barbu, Balzac, Thomas Mann, Hemingway, Dosztojevszkij, Goncsárov és Csehov műveire fűz jegyzeteket. Nem szabályos kritikák, inkább vallomások ezek, amelyek olvasói élményt rögzítenek, a könyvek között élő és tájékozódó író olvasónaplójához toldanak fejezeteket. Arról tanúskodnak, hogy Bálint Tibor mély és eredendő vonzalmat érez a társadalmi ember sorsát hitelesen és gazdagon ábrázoló művek iránt. A higgadt ítéletkezés, az elemző figyelem vonzza Bálint Tibort. „Sütő András könyvének – mondja – az sem csekély erénye, hogy a testközelség múltát éppoly bölcsen és higgadtan és mélyen tudta elemezni, mint távolabbi élményeit...” Ezekben a vonzalmakban joggal a *Zokogó majom* írójára ismerünk.

A kötet nagyobbik részét jegyzetek, forgácsok és töredékek teszik. „A töredék – olvassuk egy helyen – maga szintén műfaj, hisz oly bölcsen és varázslatosan van letördelve az egészről, hogy a képzelet kiegészítő munkája során ismét a teljesség képzetét adja, és megajándékoz bennünket a sejtés édes-homályos örömeivel.” E töredékekből és jegyzetekből is napló kerekedik; a prózaíró naplója, aki napi munkája során feljegyzi felismeréseit és gondjait, számot ad műhely-

problémáiról. Az *Arcképek a köröm hátán* című sorozat miniatűr író-portrékban, ötletekben és rögtönzésekben fogalmazza meg Bálint Tibor irodalmi eszményeit. Janus Pannonius, Petőfi, Arany, Mikszáth, Krúdy, Szomory, Kosztolányi, Karinthy, Nagy Lajos, Kós Károly, Kuncz Aladár, Nagy István, Arghezi, Dante, Turgenyev, Gogol, Dosztojevszkij és mások ennek a vázlat-sorozatnak a hősei. Pár vonallal felrajzolt arcképek, apró megfigyelések, apokrif anekdoták, példázatos történetek rendeződnek egymás mellé: a kolozsvári író személyes irodalomtörténete gyanánt. A *Töredelmes vallomások* című sorozat forgácsaiban írói vallomások, ars poetica-értékű megnyilatkozások öltének alakot.

E jegyzetek erejét valóban személyességük adja; Bálint Tibor írói munkásságának alapvető kérdéseivel vet számot bennük. Az a szellemi, gondolati küzdelem van bennük jelen, amely különben ironikus és példázatos elbeszéléseiben, kérdéseket fogalmazó utópiáiban is. Mindenek előtt az irodalom morálja, társadalmi szerepe és humanisztikus jelentése foglalkoztatja. Nem minden kétely és küzdelem nélkül jut arra a meggyőződésre, hogy az irodalomnak nagy szerepet kell betöltenie abban a korszakos vállalkozásban, amely az emberiség jövője, humánus lényegének megőrzése érdekében folyik. „Vannak napok — mondja *A révkalauz lámpása* című jegyzetben —, amikor bizakodva gondolom, hogy mégiscsak érdemes a hófehér papír fölött görnyedni, s hogy az író számot tarthat a világ érdeklődésére. Végső fokon talán még az sem közömbös, hogy mikor dolgozunk. A part felé közelgő hajósok például évtizedeken át Flaubert sápadtan izzó ablaka szerint tájékozódtak éjszaka a tengeren, s nem volt az a révkalauz, aki az örökké virrasztó írónál biztosabban útbaigazította volna őket.” Ilyen égő lámpásokat szeretne gyűjtani ő maga is.

Az író napi gondoljai erőteljes, tiszta nyelven kapnak megfogalmazást. A stílus nemcsak adottság és igényesség dolga ezúttal, hanem kérdéseket ébresztő probléma is. Köztudomású, hogy az erdélyi magyar írók egyik nagy erőssége, népszerűségének titka éppen gazdag nyelvükben rejlik. Nagy érték ez a nyelvi gazdagság, de talán csapda is. Bálint Tibor ezt így fejezi ki: „Öntudatlanul is [. . .] kétely szorongat, valahányszor a határokon túl bennünket, erdélyi írókat azért dicsérnek, mert szépen írunk. Ilyenkor feszengve gondolom: igen, bizonyára így van, de ha így van, elég nagy átok ez rajtunk. Mert nem szépen kellene írunk, hanem egyszerűen és világosan, s jobban szeretném, ha számócaillatú szavaink helyett éles meglátásainkat és halálosan pontos leírásainkat csodálná a világ.” Az izes és színes stílus lehet kényszerű „pótcselekvés” műve is, az élesebb valóságbrázolás helyett. És bizonyára az ad igazabb szerepet és értelmet a stílusnak, ha a valóságos társadalmi és emberi problémákat fejezi ki. Bálint Tibor éppen azért értékeli igen magasra Sütő András *Anyám könnyű*

dílmot ígérjének nyelvi teljesítményét, mert stílus és valóságábrázolás, nyelvi kifejezés és társadalmi igazság valóban találkozott, szerves egységet alkotott ebben a szociográfikus és költői regényben. A Sütő-tanulmánynak éppen ez a gondolat ad személyes jelleget: az írói igazság és a nyelvi forma egységét meggyőződéssel vallja Bálint Tibor.

POMOGÁTS BÉLA

TÁRSASÁGI HÍREK

VÁNDORGYŰLÉS

A vendégszerető Szombathely volt otthona ez évi vándorgyűlésünknek, melyet Berzsényi Dániel emlékének szenteltünk, születésének 200. évfordulója alkalmából.

A vándorgyűlést Társaságunk az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályával, a TIT Irodalmi Választmányával és Vas Megyei Szervezetével, valamint a Vas Megyei Tanáccsal közösen rendezte.

Június 4-én Tolnai Gábor és Rácz János az MSZMP Vas megyei Bizottsága titkárának megnyitó szavai után Biró Ferenc tartott előadást *Berzsényi és a felvilágosodás* címmel, majd Mezei Márta *Időszemlélet – nemzetszemlélet* című előadása következett. (Mezei Márta előadását folyóiratunk 1976/4. száma közölte.) Másnap szintén Berzsényiről szóló előadásokat hallhatott a vándorgyűlés hallgatósága. Csetri Lajos poétikai kérdésekkel foglalkozott, Szegedy-Maszák Mihály Berzsényi verstípusaival, Wéber Antal és Lengyel Dénes két Berzsényi-kiadványt ismertetett, Vargha Balázs a „ma élő” Berzsényi portrét vázolta. Az elhangzott előadásokat vita követte, melyben felszólalt Merényi Oszkár, Takáts Gyula és Tolnai Gábor.

A vándorgyűlés záró előadása hagyományainkhoz híven a mai magyar irodalom egy problémáját boncolgatta. Az előadó Bodnár György volt, aki az irodalom lehetőségeit vizsgálta a társadalmi tudatformálásban. Bodnár előadása után élénk vita alakult ki, melyben felszólalt Bécsy Tamás, Kabdebó Lóránt, Katona Ferenc, Lengyel Dénes, Nagy Miklós, Tolnai Gábor és Wéber Antal.

A szakmai program e rövid összefoglalása után rendezvényünk néhány mozzanatát említjük még meg. A vándorgyűlés megnyitása után megkoszorúztuk Berzsényi szombathelyi szobrát, ahol a költőre Merényi Oszkár és István Lajos emlékezett. Nagyon kedves koszorúzási ünnepségre került sor Egyházashetyén, a Berzsényi-háznál.

Vendéglátóink messzemenően gondoskodtak arról, hogy kedves és hangulatos emlékeket is vigyünk magunkkal. Petró János karmester vezetésével szép koncertet adott a Szombathelyi Szimfonikus Zenekar Németh Zsuzsa énekművész közreműködésével. Kedves színpolt volt Dévai Nagy Kamilla, aki saját megzenésítésében gi-

tárral kísérve önmagát, Berzsényi-dalokat énekelt. Cs. Németh Lajos Berzsényi-verseket olvasott fel.

Irodalmi kirándulásunk színhelye Kemenesalja volt.

RENDEZVÉNYEK

Társaságunk Goethe Tagozata és a TIT budapesti Irodalmi Szakosztály 1976. február 28-án a Kossuth Klubban ankéttal egybekötve bemutatta a *Lotte in Weimar* című NDK filmet. A nagy sikerű ankét vezetője Rényi Péter volt.

★

Weöres Sándor drámáiról tartott előadást 1976. május 12-én felolvasó-ülésünkön Bata Imre. Felkért hozzászóló Tamás Attila volt. Az előadás után élénk vita alakult ki, melyben — az irodalomtörténészek mellett — felszólalt a jelen levő Weöres Sándor és Károlyi Amy is.

★

Társaságunk vezetősége úgy döntött, hogy 1976 őszétől rendszeressé teszi a felolvasó-, ill. vitauléseket. Ennek megfelelően minden hónap utolsó csütörtökjén a budapesti Bölcsészettudományi Kar (V., Pesti Barnabás u. 1.) Tanácstermében tartjuk üléseinket 17 óra 30 perces kezdéssel.

★

Az őszi idény első felolvasóülésére október 28-án került sor, ahol Bóta László *Népballadánk és a magyar reneszánsz epika* címmel tartott előadást. Felkért hozzászóló Ortutay Gyula és Katona Imre volt. (Az ülésről részletes beszámolót az Élet és Irodalom november 6-i száma közölte.)

★

November 25-én Sallay Géza tartott nagy sikerű előadást *Neorealizmus mai szemmel* címen. Felkért hozzászóló Lator László és Nemeskürty István volt. (Az ülésről részletesen beszámolt az Élet és Irodalom 1976. december 4-i száma.)

HÍREINK

A Nemzetközi Lenau Társaság ez év szeptemberében tartotta közgyűlését, melyen Társaságunk küldöttei is résztvettek. Nagy sikerű előadást tartott a közgyűlésen Tarnóc Márton, aki Linauról s a kuruc költészetéről beszélt.

Ugyancsak delegáció képviseltette magát a lengyelországi Lenau ülészakon, ahol Berczik Árpád és Tarnói László tartott előadást.

★

Örömmel jelentjük, hogy októberben megalakult a Magyar Irodalomtörténeti Társaság Olasz Tagozata. Tisztségviselői a következők: elnök: Sallay Géza, tudományos titkár: Rózsa Zoltán, szervező titkár: Szigethy Gábor. A nemzetközi szervezet igazgató bizottságába delegáltak: Klaniczay Tibor és Sallay Géza.

CSÁKY EDIT

Tagfelvételek

A vezetőség szeptember 16-án tartott ülésén az alábbiakat vette fel a Magyar Irodalomtörténeti Társaság tagjai sorába: Csetri Lajos, Győrffy Miklós, Horváth Veronika, Juhász István, Lerch Ágnes, Szili Hajnalka, Cs. Varga István, Zemplényi Vera.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Agócs András

A kézirat nyomdába érkezett: 77. I. 19. Terjedelem: 24,15 (A/5 fv)
77.4068 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

A tartalom folytatása az első borítólapról

FORUM

HAJDU RÁFIS: Korunk és a Márciusi Front	395
CSAPLÁR FERENC: Kassák és a Korunk	406
BOTKA FERENC: A Korunk és a szovjet irodalom	415

VALLOMÁS

SCHÖPFLIN GYULA: Az irodalom peremén	424
--------------------------------------	-----

A HOMÁLYBÓL

NÁDASDY LAJOS: Bornemisza <i>Magyar Elektrája</i> magyar játéknéző helyen 1778-ban	454
KERÉNYI FERENC: Toldi Miklós a régi magyar színpadon	460
KEMÉNY FERENC: Egy ismeretlen költőnk: Kovács Norbert	472

DOKUMENTUM

SCHWEITZER PÁL: Thomas Mann feljegyzései első budapesti felolvasásáról	478
BODRI FERENC: Egy kedves Krúdy-vallomás	483
RÉZ PÁL: Kosztolányi Dezső(?) két ismeretlen bírálata Babits Dante-fordításáról	486
RIMÓCZINÉ HAMAR MÁRTA: Juhász Gyula „horáci sora” József Attilához	491
LENGYEL ANDRÁS: Szerb Antal egyetemi magántanári előadásainak tervezete	494
MARAFKÓ LÁSZLÓ: Weöres Sándor pécsi évtizede (Életrajzi vázlat)	500

FILOLÓGIA

ÍZES MIHÁLY: Madárnál sebesebben (Adalék Petőfi-filológiánkhoz)	508
---	-----

VITA

HORVÁTH MÁRIA: Ami egy híradásól kimaradt	512
CSAPODI CSABA — CSAPODINÉ GÁRDONYI KLÁRA: Ami egy hozzá szólásban fölösleges	516

SZEMLE

BELIA GYÖRGY: <i>Személyes ügy</i> (Szemlér Ferenc könyve)	517
LACZKÓ ANDRÁS: Illés Endre: <i>A só íze</i>	520
MEZEI JÓZSEF: Egy ifjú nemzet címeréről (Sötér István: <i>A sas és a serleg</i>)	524
VÖRÖS IMRE: Az élménytől a versig (Nemes Nagy Ágnes: <i>64 hattyú</i>)	529
BÁRDOS LÁSZLÓ: <i>Két szó között</i> (Somlyó György: <i>A költészet évadai 4.</i>)	532
WÉBER ANTAL: Bodnár György: <i>Törvénykeresők</i>	536
POMOGÁTS BÉLA: Bálint Tibor: <i>Kenyér és gyertyaláng</i>	540

TÁRSASÁGI HÍREK

Vándorgyűlés, rendezvények (Csáky Edit)	543
Tagfelvételek	545

Ára: 12,— Ft

Előfizetés egy évre: 48,— Ft

Index: 25410

ISSN 0324—4970

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁNÁL (KHI Budapest V. József nádor tér 1. sz., postacím: 1900 Budapest) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára,

az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21. telefon: 111—010, pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488 és az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1052 Budapest V., Váci u. 22. telefon: 185—680.

Előfizetési díj egy évre: 48 Ft

Példányonként megvásárolható: a Posta hírlapüzleteiben és minden nagyobb utcai elárúsítóhelyen vagy az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1052 Budapest V., Alkotmány u. 21 és az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1054 Budapest V., Váci u. 22.

